

ISSN 2077-7280

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
ВІТЧИЗНЯНОЇ ТА ВСЕСВІТНЬОЇ
ІСТОРІЇ

збірник наукових праць

Випуск 18

започаткований 1994 р.

Харків – 2015

УДК 930
ББК 63.3

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 7 від 1 липня 2015 р.)

Редакційна колегія:

Головний редактор – д-р іст. наук, проф. *С. І. Посохов* (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
Бардола К. Ю., канд. іст. наук, доц. (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
Бережна С. В., д-р філос. наук, проф. (ХНПУ імені Г. С. Сковороди)
Волосник Ю. П., д-р іст. наук, проф. (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
Горак А., д-р з іст., ад'юнкт. (Університет Марії Кюрі-Скłodовської м. Люблін (Польща))
Готовська-Хенце Т., д-р філос. наук, доц. (Інститут історії Болгарської АН (Болгарія))
Єремєєв П. В., канд. іст. наук (відп. секретар) (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
Домановський А. М., канд. іст. наук, доц. (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
Журавльов Д. В., канд. іст. наук, доц. (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
Каплін О. Д., д-р іст. наук, проф. (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
Куделко С. М., канд. іст. наук, проф. (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
Любавський Р. Г., канд. іст. наук (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
Мизгін К. В., канд. іст. наук, доц. (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
Миколенко Д. В., канд. іст. наук, доц. (відп. секретар) (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
Посохова Л. Ю., д-р іст. наук, проф. (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
Потрашков С. В., д-р іст. наук, проф. (Харківська державна академія культури)
Рябченко О. Л., д-р іст. наук, проф. (Харківський національний університет міського господарства імені О. М. Бекетова)
Скирда В. В., канд. іст. наук, доц. (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
Страшнюк С. Ю., канд. іст. наук, доц. (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
Токарев А. М., канд. іст. наук, доц. (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
Тумаков О. І., канд. іст. наук, доц. (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
Ченчик Д. В., канд. іст. наук, доц. (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
Чувило О. О., д-р іст. наук, проф. (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
Ячменіхін К. М., д-р іст. наук, проф. (Чернігівський державний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка)

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61022 Харків, майдан Свободи, 4, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, історичний факультет. Тел.: (057)707-56-68; факс: (057)702-03-79

E-mail: istfakkhnu@gmail.com; сайт: <http://history.karazin.ua>

Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – Вип. 18. – 168 с.

Фаховий збірник наукових праць містить статті молодих викладачів, аспірантів та студентів з проблем вітчизняної та всесвітньої історії, що репрезентують тематику історичних досліджень від найдавніших часів до сучасності.

Для викладачів, науковців, студентів і всіх, хто цікавиться історією.

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування

Свідоцтво про державну реєстрацію Наказ Міністерства освіти і науки України № 1328 від 21.12.2015

© Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, оформлення, 2015

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ ТА СЕРЕДНІХ ВІКІВ

Походнякова Алена. Nabatejskie araby po swidectwach Diodora i Strabona 6

Богомазова Людмила. Встреча Антония и Клеопатры в Тарсе (41 г. до н. э.) 13

НОВА ТА НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

Федорченко Олег. Матеріальне забезпечення поштово-телеграфних службовців Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст.: історіографічні аспекти дослідження 22

Корочанська Анна. Пан'європейський рух у 1932 р.: проекти європейської єдності 31

Fijuth-Dudek Agata. Leopold Unger o zjednoczeniu Europy na łamach paryskiej „Kultury” 41

Курьянович Александр. Выборы народных депутатов СССР в Белорусской ССР в 1989 г.: ход и итоги 49

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Ільницький Василь. Опозиційна підпільна діяльність ОУН на теренах Карпатського краю у початковий період “хрущовської відлиги” (1955–1957) 61

Скворцова Інна. Подільське село на завершальному етапі радянської доби: поселенська мережа та міграційні процеси (1961–1991 рр.) 70

Рачков Євген. Створення університетської символіки як приклад саморефлексії (на матеріалах конкурсів на створення символіки Львівського та Харківського університетів 1990-х рр.) 78

ІСТОРІЯ ХАРКІВЩИНИ

Лапченко Анастасія. Територіально-галузеве розміщення та питома вага промислів в сільській місцевості Харківщини в роки непу. 90

Махоніна Онисія. «Кустар-Спілка» – центр зі сприяння розвитку кустарно-ремісничого виробництва чи інструмент пролетаризації дрібних виробників м. Харкова в роки непу (1921–1928 рр.)? 98

ІСТОРІЯ ОСВІТИ

Лісненко Світлана. Навчально-виховний процес в епархіальних жіночих училищах України (друга половина XIX – початок XX ст.): світський та церковний компоненти. 108

Широколава Михайло. Форми приватної та громадської ініціативи у розвитку початкової народної освіти на Харківщині у другій половині XIX – на початку XX століть 116

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Моргун Олег. Критический дискурс-анализ материалов русской периодической печати о государственных переворотах в Османской империи (1807-1808 гг) 125

Гончарова Наталія. «Повне зібрання законів Російської імперії» як джерело дослідження дворянських опік Півдня України 133

Лехнюк Роман. Спогади Михайла Тишкевича як джерело до вивчення українського консерватизму 143

Теми дипломних робіт магістрів та спеціалістів, захищених у 2015 р. 157

Список скорочень 162

Відомості про авторів 163

**Історія стародавнього світу
та середніх віків**

Набатейские арабы по свидетельствам Диодора и Страбона

Походнякова Алена Сергеевна

В статье рассматривается проблема сравнения свидетельств двух античных авторов, современников императора Августа – Диодора и Страбона – о набатеях. На основании нарративных данных определено, что они использовали различные источники при написании своих трудов, а также установлено, что набатеи за два века перешли от кочевого образа жизни к оседлому.

Ключевые слова: набатеи, Диодор, Страбон, нарративные источники

Походнякова Альона. Набатейські араби за свідченнями Діодора та Страбона. У статті розглядається проблема порівняння свідчень двох античних авторів, сучасників імператора Августа – Діодора та Страбона – про набатейців. На підставі нарративних даних визначено, що вони використовували різні джерела під час створення своїх праць, а також встановлено, що набатейці за два століття перейшли від кочового способу життя до осілого.

Ключові слова: набатейці, Діодор, Страбон, нарративні джерела

Pokhodnyakova Alyona. Nabataean Arabs According to the Data of Diodorus and Strabo. The article is dedicated to the consideration of problem of comparing the data of two ancient authors, contemporaries of Emperor Augustus – Strabo and Diodorus – about the Nabataeans. On the basis of narrative sources it had been established, that they used a variety of sources had been writing their papers and Nabataeans had passed from a nomadic to a settled lifestyle during two centuries.

Keywords: Nabataeans, Diodorus, Strabo, narrative sources

История развития набатейских арабов скупо и противоречиво освещена в источниках. Полностью отсутствуют нарративные произведения самих набатеев, а греко-римские авторы лишь изредка обращались к истории племен, населявших периферию античного мира. Кроме того, античные авторы зачастую пользовались информацией из «вторых рук», что привело к созданию достаточно противоречивой истории набатеев III-I вв. до н.э.

Два античных автора, свидетельства которых проанализированы в предлагаемой статье, являются современниками императора Августа, однако, несмотря на это, их сообщения о набатеях разительно

отличаются. Один рассказ принадлежит Диодору Сицилийскому (Diod., 2.48-49; 19.94-100), у которого арабы являются кочевниками, второй – Страбону (Strabo, XVI, 4, 20-26), для которого набатеи – уже оседлое население с достаточно сильным государством. Нами была предпринята попытка разобраться в причинах подобного несоответствия, сравнив свидетельства двух античных авторов. Также на основании исследования мы попытались определить особенность развития набатейского общества.

Историографической базой исследования являются работы таких ученых, как Г. Бауэрсок [7; 8], А. Негев [14; 15], Р. МакЛафлин [13], К. Аль-Башайрер [5] и др.

Согласно первому рассказу Диодора, Антигон Одноглазый, бывший полководец Александра и один из его преемников, решил присоединить к своим владениям в Сирии и Финикии земли «набатейских арабов, названных набатеями» (Diod., 19.94.1). С этой целью он послал одного из своих офицеров, Афиней, с войском количеством в 4 тыс. пехотинцев и 600 конников в земли набатеев, распорядившись, чтобы он напугал «варваров» и выкрал их рогатый скот. Обратим внимание, что эти события датируются 312 г. до н.э.

Афиней доложили, что набатеи – кочевники, которые ежегодно собираются на празднество, а их имущество, женщины и дети находятся при этом на особой скале (Diod., 19.95.1). Описание этой скалы как крепкой и большой, но не окруженной стеной, вполне соответствует описанию города Петры, поэтому можно предположить, что эта местность и стала позднее знаменитой набатейской столицей [14, p. 335].

Далее Диодор сообщает, что Афиней дождался начала праздника, после чего, выбрав удобный момент, ночью подошел к скале со своим войском с западной стороны. Он перебил часть набатеев, некоторых взял в плен, а также ему удалось забрать значительное количество благовоний, мирры и серебра. Афиней отбыл на рассвете, спеша вернуться на запад, поскольку опасался преследования вернувшихся набатейских воинов. Однако его войско вскоре было вынуждено разбить лагерь, полагая, что находится уже вне опасности.

Узнавшие о нападении набатеи сразу двинулись по следам греков, обнаружили их лагерь и в результате стычки перебили фактически всю пехоту и большую часть конницы. По возвращению в свою скалу набатеи написали Антигону «сирийские письма», содержащие обвинения в адрес Афиней (Diod., 19.96.1). В ответ Антигон заявил, что Афиней якобы действовал вопреки его инструкциям. Очевидно, что этим он желал расположить к себе набатеев, чтобы усыпить их бдительность перед следующим нападением.

Набатейские арабы удовлетворились ответом царя, однако предусмотрительно разместили сторожей в разных точках своей территории, предполагая вероятность новой угрозы. Убедившись в

отсутствии открытого враждебного отношения со стороны набатеев, Антигон снарядил еще один поход, на этот раз послав своего сына Деметрия I Полиоркета. Однако набатейские охранники тут же предупредили о греческом вторжении серией сигнальных огней, после чего арабы выстроили гарнизон для защиты Петры. В то же время они разделили свои стада и спрятали их в глубине пустыни, куда греки вряд ли могли проникнуть. Таким образом, Деметрий не смог взять Петру. Арабы послали ему сообщение с абсолютно очевидными истинами: «для греков не имело никакого смысла вести войну против людей без воды, вина и зерна, которые не жили как греки, а также не имели никакого желания становиться их рабами» (Diod., 19.98.1). В итоге Деметрий согласился уйти, приняв некоторые подарки и заложников.

Данные свидетельства Диодора об Афинее и Деметрии являются первым упоминанием о набатеях в античной письменной традиции [8, р. 15]. Однако, неизвестно, сколько времени набатейские арабы пребывали в регионе, где греки обнаружили их. По мнению исследователя Г. Бауэрсока, нет прочных оснований для отождествления набатеев с «Небайот» Ветхого Завета или с народами, которые носили похожие названия в ассирийских документах [8, р. 14]. Создается впечатление, что история этих арабов не подлежит реконструкции до наступления 312 г. до н.э.

Диодор сообщает, что в то время, когда Деметрий совершил поход на юг Палестины – Набатею, арабы жили под открытым небом, считая дикую пустынную местность своим домом, где нет ни рек, ни растительности (Diod., 19.94.4). Они не занимались ни земледелием, ни садоводством, не строили дома. Таков был закон их жизни, за невыполнение которого следовало наказание – смерть. Набатеи руководствовались этим обычаем, понимая, что те, у кого есть сад, поле и дом, – зависимы и легко поддаются управлению. Они разводили верблюдов, овец и других животных.

Также набатеи превосходили других жителей пустынь своим богатством, несмотря на то, что были немногочисленны. Это было обусловлено тем, что арабы являлись посредниками в торговле дорогими благовониями и специями из Счастливой Аравии (Diod., 19.94.5). Это означает, что вся торговля Южной Аравии и Востока с Средиземноморьем полностью зависела от набатеев и их сухопутных маршрутов [19, р. 85-86; 5, р. 157]. Можно предположить, что во время первых лет правления Антигона этот торговый путь проходил на север в Трансиорданию, затем на запад в Газу [8, р. 15].

Высеченный в скале древний город Петра являлся столицей Набатейского государства и находился в кольце гор песчаника в пустыне к юго-западу от современного Аммана, в 50 милях к югу от Мертвого моря в Иордании [12, р. 24]. В источниках сохранилось немало

свидетельств об этом городе. До прихода набатеев эта территория была в составе двух государств: Эдома и Моава [5, р. 156]. В Петре набатеи хранили скапливающиеся товары, которые впоследствии отправляли в Газу – центр их перераспределения [19, р. 85; 12, р. 24; 1, р. 203]. Таким образом этот город оказался под властью набатеев, до сих пор неясно. Возможно, они отвоёвывали Петру у её древнейшего населения – эдомитян (идумеев), племен семитской языковой группы, которые в Библии упоминаются как потомки Исава (Быт., 25, 25; 36, 1, 8-9) [4, с. 18; 12, р. 24]. Однако петрейская архитектура – несомненная заслуга именно набатейской культуры [16, р. 33].

Иосиф Флавий в своем сообщении о набатейской столице указывает, что своей метрополией арабы считали город Петру (Jos.Fl., Antt., IV, 4, 7), а эпонимом-основателем считается «царь» Рекем: «...был Рекей, по имени которого был назван самый выдающийся город Аравии, еще и поныне называющийся по имени своего царственного арабского основателя Рекемою, тогда как грекам город этот известен как Петра» (Jos.Fl., Antt., IV, 7, 1).

Именно описанию набатейской столицы конца I в. до н.э. посвящен рассказ Страбона (Strabo, XVI, 777). Его свидетельства о Петре, как о так называемой «Скале» набатейских арабов, содержат сведения о том, что она была расположена на гладком и ровном месте, вокруг защищенном скалой. С внешней стороны город представлял собой отвесную и крутую стену, а внутри находились источники, богатые пригодной для употребления водой. Территория вокруг стен города в основном была пустынной, особенно в сторону Иудеи (Strabo, XVI, 780).

Диодор также упоминал «скалу», вокруг которой не было стен и укреплений, поскольку сама она являлась защищенным местом. Набатеи конца IV в. до н.э. были кочевниками, которые живут в пустынях, а как «государство» собирались только раз в год около Петры, цитадели, во время «национального сбора».

У Диодора имеется также другой рассказ, посвященный описанию Перты, название которой в этом случае уже упоминается автором. Так, он сообщает, что набатеи жили в большой скале, которая имела лишь один охраняемый подход, таким образом являясь естественной огромной крепостью (Diod., 2.48-49). Туда можно было подняться лишь по одной узкой тропе, на которой несколько человек едва ли могли разойтись. Также автор указывает, что у набатеев было большое асфальтовое озеро, а торговля этим сырьем приносила немалый доход. Однако «вода в озере была непригодна для питья, и рыба в ней не водилась». Это сообщение вполне сопоставимо со свидетельствами Страбона. Скорее всего, эти сведения почерпнуты Диодором из источников, которые не являются аналогичными использованным им при описании событий конца IV в. до н.э. (неслучайно это сообщение находится в другой части его труда). Здесь, судя по всему, описана Петра более позднего времени, нежели

при Антигоне.

Страбон пишет о том, что Петра имела прекрасное административное устройство, чем восхитился его друг и осведомитель [16, р. 33]. В ней находилось множество римлян и других чужестранцев, причем «чужестранцы вели тяжбы друг с другом и с местными жителями, но местные жители никогда не обвиняли друг друга в суде, а жили между собой в полном мире» (Strabo, XVI, 4, 21-26). В судах Петры тяжбы велись среди иностранцев, поскольку набатеи были настолько миролюбивыми людьми, что крайне редко вовлекались в судебные процессы, вероятно потому, что верили друг другу на слово, подобно китайским купцам [3, с. 225]. Однако, скорее всего, здесь мы имеем дело с некоторым преувеличением, а набатеи избегали выносить на всеобщее обозрение свои внутренние конфликты.

Страбон упоминает распространение фруктов на местном рынке в Петре, даже отмечает наличие садов и хорошей системы ирригации (Strabo, XVI, 4, 26). Также он говорит об изобилии импортных товаров, что свидетельствует о том, что набатеи продолжали поддерживать активную внешнюю торговлю.

Петра была крупнейшим политическим и культурным центром Северной Аравии [5, р. 159; 16, р. 33]. Помимо этого она также являлась важнейшей караванной станцией перед Газой на пути из Индии (и вообще с Юга) к Средиземноморью (Strabo, XVI, 780) [6, р. 56]. Именно через неё шла торговля Аравии и Индии со странами средиземноморского бассейна по караванной дороге, ведущей из Левке Кома [12, р. 24; 2, с. 428].

Диодор же в своем рассказе, как указывалось выше, называет набатеев «варварами», которые знали лишь скотоводство (кража рогатого скота Афинеем), но не имели ни садов, ни домов, что совершенно не сходится с повествованием Страбона. Тем не менее, свидетельства Диодора предоставляют достоверные сведения об истории набатеев конца IV в. до н.э. Они уже были грамотны, поскольку среди них нашлись писцы, которые составили «сирийские письма», используя, судя по всему, форму арамейского письма [8, р. 14]. Надписи и папирусы более поздних столетий показывают, что набатеи регулярно общались на собственном диалекте арамейского языка.

Свидетельства Диодора также позволяют утверждать, что набатеи на заре своей истории промышленно грабежами, затем обменивали товары [5, р. 157]. Крайне неблагоприятный климат защищал их от персов и войск Александра Македонского, к тому же Аравия располагалась между царствами Селевкидов и Птолемея, что, тем не менее, не помешало арабам сохранять независимость.

Таким образом, в нашем распоряжении есть два сообщения о набатеях, в первом из которых отражены события конца IV в. до н.э., а во втором – конца I в. до н.э., что позволяет проследить произошедшие изменения в образе жизни набатейского общества. Причиной столько

разительного расхождения между сообщениями Диодора и Страбона является то, что они использовали различные источники при создании своих трудов. Вероятно, в своих сообщениях Диодор (Diod., 2.48-49; 19.94-100) использовал в основном работы современника Александра Македонского, древнегреческого историка Иеронима Кардийского, где нашел самые ранние исторические ссылки на набатеев с подробным описанием их образа жизни [8, р. 13]. Это являлось своего рода шаблонным описанием каких-либо кочевых племен переднеазиатского региона. Страбон (Strabo, XVI, 4, 20-26) же, хотя и был знаком со свидетельствами о набатейских арабах в трудах более позднего эллинистического автора Агафархида Книдского, имел возможность лично побеседовать с людьми, посетившими набатейскую столицу Петру в I в. до н.э. [8, р. 12]

Итак, разница в образе жизни набатейского общества между концом IV в. до н.э. и I в. до н.э. огромна, что объясняется использованием Диодором и Страбоном различных источников. Однако, имея в наличии две отправные точки, трудно установить между ними связь и проследить процесс произошедших изменений. На данный момент нет сведений, которые описывали бы события более двух столетий, однако имеющиеся в наличии свидетельства позволяют с уверенностью говорить об интенсивном развитии набатейского общества в целом, а также о распространении набатейской культуры на близлежащие территории. Походы Антигона гарантируют присутствие набатеев в Трансиордании в конце IV в. до н.э. В середине III в. до н.э. они были замечены к северу в областях Хаурана, который должен был быть такой же важной точкой Набатейского государства на севере, как столица Петра на юге. В период с конца IV в. по 31/30 гг. до н.э. можно с уверенностью утверждать, что набатеи совершили огромный рывок в своем развитии.

Литература

1. *Левек, П.* Эллинистический мир / Пер. с фр. / П. Левек. – М., 1989.
2. *Моммзен, Т.* История Рима: в 5 т. / Пер. с нем. / Т. Моммзен. – М., 1949. – Т. 5.
3. *Тарн, В.* Эллинистическая цивилизация / Пер. с англ. / В. Тарн. – М., 1945.
4. *Шифман, И. Ш.* Набатейское государство и его культура. Из истории доисламской Аравии / И. Ш. Шифман. – СПб., 2007.
5. *Al-Bashaireh, K. S.* Chronology and Technological Production Styles of Nabatean and Roman Plasters and Mortars at Petra (Jordan) / K. S. Al-Bashaireh. – Tucson, 2008.
6. *Beek, G. W. Van* Retrieving the Past: Essays on Archaeological Research

- and Methodology / Gus Willard Van Beek. – Jackson, 1996.
7. *Bowersock, G. W.* A Report on Arabia Provincia / G. W. Bowersock // The Journal of Roman Studies. – 1971. – Vol.61. – P. 219-242.
  8. *Bowersock, G. W.* Roman Arabia / G. W. Bowersock. – Cambridge, 1994.
  9. *Diodorus Siculus.* The Library of History: in 12 vol. / Trans. from Greek / Diodorus Siculus. – Camb., 1933. – Vol. 10.
  10. *Evenari, M.* The Negev: The Challenge of a Desert / M. Evenari. – Camb., 1982.
  11. *Flavius Josephus.* Jewish Antiquities: in 9 vol. / Trans. from Greek / Flavius Josephus. – L., 1930.
  12. *Haughton, B.* Hidden History: Lost Civilizations, Secret Knowledge, and Ancient Mysteries / B. Haughton. – N.-Y., 2007.
  13. *McLaughlin, R.* Rome and the Distant East: Trade Routes to the Ancient Lands of Arabia, India and China / R. McLaughlin. – N.-Y., 2010.
  14. *Negev, A.* Archaeological Encyclopedia of the Holy Land / A. Negev, S. Gibson. – N.-Y., 2005.
  15. *Negev, A.* The Nabateans and the Provincia Arabia / Avraham Negev // Aufstieg und Niedergang der römischen Welt: Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung / hrsg. von Hildegard Temporini und Wolfgang Haase. – Berlin-New-York, 1978.
  16. *Patrich, J.* The Formation of Nabataean Art: Prohibition of a Graven Image Among the Nabataeans / J. Patrich. – Jerusalem, 1990.
  17. *Strabo.* Geography of Strabo: in 3 vol. / Trans. by H. C. Hamilton & W. Falconer / Strabo. – L., 1854-1885.
  18. *Winnett, F. V.* Ancient records from North Arabia / F. V. Winnett, W. LaForest-Reed. – Toronto, 1970.
  19. *Young, G. K.* Rome's Eastern Trade: International Commerce and Imperial Policy 31 B.C. – A.D. 305 / G. K. Young. – L., 2003.

УДК 94 (37) «-41»

Встреча Антония и Клеопатры в Тарсе (41 г. до н. э.)

Богомазова Людмила Николаевна

Стаття присвячена першій зустрічі Марка Антонія у якості триумвіра з царицею Клеопатрою. Розглядаються наступні аспекти: ініціатор, характер, театралізована та релігійна складові зустрічі. Автор приходить до висновку, що ця подія стала початком свідомої взаємовигідної співпраці згаданих політичних діячів.

Ключові слова: Антоній, Клеопатра, Афродіта, Цезаріон, Рим.

Богомазова Людмила. Встреча Антония и Клеопатры в Тарсе (41 г. до н. э.). Статья посвящена первой встрече Марка Антония в качестве триумвира с царицей Клеопатрой. Рассматриваются следующие аспекты: инициатор, характер, театраллизованная и религиозная составляющие встречи. Автор приходит к выводу о том, что это событие стало началом осознанного взаимовыгодного сотрудничества упомянутых политиков.

Ключевые слова: Антоний, Клеопатра, Афродита, Цезарион, Рим.

Bohomazova Liudmyla. The Meeting of Antony and Cleopatra at Tarsos (41 BC). The article presents a critical analysis of the first meeting of Marc Antony as Triumvir and Queen Cleopatra. An author examine questions of initiator of meeting, its character, its spectacular and religious elements. The author concludes this meeting was a beginning Antony and Cleopatra's conscious advantageous co-operation.

Keywords: Antony, Cleopatra, Aphrodite, Caesarion, Rome.

Роздел сфер влияния между триумвирами в 42 г. до н. э. привел к тому, что восточные владения достались Антонию. После победы над Брутом и Кассием он отправился в путешествие по вверенным ему территориям и в августе или в сентябре 41 г. до н. э. прибыл в киликийский город Тарс, расположенный на реке Кидн. Именно в этом городе он вновь увиделся с царицей Птолемеевского Египта Клеопатрой VII. Их знакомство могло состояться во время египетского похода Авла Габиния или диктатуры Юлия Цезаря, когда Антоний был его первым соратником, а Клеопатра жила на вилле диктатора в рамках своего официального визита в Рим. В годы гражданских войн в римско-египетских отношениях возникли определенные неясности, поэтому первая встреча Антония в качестве восточного триумвира и победителя республиканцев с правительницей богатого независимого, но слабого царства обещала иметь непреходящее значение.

© Богомазова Л., 2015

О встрече на Кидне повествуют такие античные авторы, как Аппиан Александрийский и Плутарх, однако первый ограничивается лишь несколькими фразами (App. В. С., V, 8), в то время как второй, известный своим неравнодушием к живописным описаниям и эффектным сценам, не жалеет красок для изображения торжественности прибытия Клеопатры к Антонию (Plut. Ant., 26, 1-4). Это обстоятельство позволило Е. В. Смыкову, вслед за К. Пиллингом [19, р. 179], сделать вывод, что визит царицы был «лишь незначительным эпизодом в калейдоскопе событий 41 г.» [6, с. 86], который сам триумвир вряд ли считал знаковым [6, с. 86]. Действительно, нельзя сбрасывать со счетов, что Плутарх мог несколько преувеличить роскошь, окружавшую царицу, его скептическое отношение к монаршим церемониям известно (Plut. Luc., 21, 5), однако, это вовсе не означает, что ему нельзя доверять. Представление о значении тарсийской встречи, как правило, напрямую зависит от того, как тот или иной исследователь предлагает оценивать ее зрелищность. Со слов Плутарха, венценосная египтянка появилась на Кидне в подобии богини Афродиты, в окружении мальчиков с опахалами, изображающих эротов, в сопровождении женщин, наряженных харитами и nereидами, на роскошном корабле с позолоченной кормой, посеребренными веслами и под пурпурными парусами (Plut. Ant., 26, 1-2). Подобное свидетельство натолкнуло Я. Ю. Межеричко на мысль, что Антоний воспринял столь эффектное прибытие царицы не иначе, как бутафорию [4, с. 156]. А. Б. Егоров предполагает, что триумвир хотел придать ее визиту личный характер, а (квази)политическим значением его наполнила уже Клеопатра [2, с. 187-188]. А. Вейголл, напротив, считает, что он ожидал официальной встречи и был изумлен увиденным [20, р. 324]. И Г. Бенгтсон, и А. Голдсворти расценивают сцену, устроенную Клеопатрой, как вульгарную наживку, чтобы поймать вульгарного мужчину [1, с. 342; 15, р. 544]. Впрочем, Антоний сам был заядлым театралом, в его любовницах были актрисы, поэтому театральность встречи вряд ли околдовала его.

Вопрос о том, кто был инициатором этой встречи остается открытым. Версия источников о том, что Клеопатра была вызвана, чтобы объяснить, почему она не приложила руку к победе цезарианцев над заговорщиками (App. В. С., V, 8; Plut. Ant., 25, 1), звучит неубедительно, т.к. в свое время Кассий собирался идти на Египет войной и маловероятно, чтобы она стала помогать убийцам отца ее сына. Более того, царица готовила и посылала помощь цезарианцам, но та не всегда достигала цели (App. В. С., V, 8). А. Вэйголла представляется наиболее вероятным, что Антоний хотел поговорить о деньгах и о возможности вывести молодого Цезариона на политическую сцену как законного наследника диктатора [20, р. 320]. Л. Крэйвен согласен, что триумвир посылал за ней, чтобы поговорить о деньгах [14, р. 38], однако ни он, ни другие исследователи

не видят оснований предполагать, что объектом их беседы в Тарсе было будущее Цезариона в Риме. Внебрачный ребенок римского гражданина периода Республики от восточной царицы не имел права ни претендовать на имущество покойного, ни, тем более, рассчитывать на то, чтобы стать его политическим приемником. А. Голдсворти сделал предположение, что Клеопатра, подобно другим правителям Востока, отправляла послов к Антонию во время его путешествия, прежде, нежели тот отправил к ней Деллия [15, р. 541-542]. Г. Ферреро считает возможным, что царица отправилась к триумвиру добровольно или по совету его друзей [7, с. 158], однако мы придерживаемся версии, что инициатива встречи исходила от Антония. Ю. Б. Циркин отмечает, что Антоний опасался отпадения Египта от Рима, что могло повлечь за собой новые сложности для триумvirата и державы в целом [9, с. 273]. Предпосылки этому были – Клеопатра действительно вела переговоры с парфянами в беспокойные годы гражданской войны, однако на тот момент это ни к чему не привело. Г. Хельбл утверждает, что Антоний хотел удостовериться в лояльности александрийского двора в предстоящей капании против Парфии, поэтому и организовал встречу [17, р. 240]. Эта точка зрения представляется правдоподобной в свете заявления Плутарха о том, что триумвир готовился к войне, когда вызывал царицу в Киликию (Plut. Ant., 25, 1), однако нет достаточных оснований утверждать, что в этом деле он продвинулся далеко, приготовления, вероятно, были еще на ранней стадии [21, р. 132-133].

Особый интерес представляет сакральная составляющая свидания на Кидне. Многие исследователи в один голос утверждают, что, поскольку в своей стране правительница была живым воплощением египетской богини Исиды, которая отождествлялась с разными эллинскими богинями, в том числе, и с Афродитой, то появление царицы в Тарсе следует воспринимать, как прибытие Клеопатры-Исиды [11, р. 29; 17, р. 104]. Однако, по нашему мнению, не стоит отказываться от мнения, что Клеопатра прибыла к Антонию именно в образе греческой богини. Плутарх, который написал особый труд о культе Исиды, по крайней мере, мог отличить процессию одной богини от другой. Следовательно, если бы атрибуты шествия царицы были типичными для поклонения Исиде, то античный писатель указал бы на это. Видимо, представ в образе Афродиты, царица тем самым выразила поддержку религиозному опыту Антония на Востоке [3, с. 218; 8, с. 338]. По крайней мере, жители Тарса именно так восприняли столь экстравагантное для римского oka появление Клеопатры. По городу молниеносно разнеслась весть о том, что Афродита шествует к Дионису на благо Азии (Plut. Ant., 26, 4). Другими словами, религиозная окраска приветствия Антония Клеопатрой была продиктована представлением особых почестей римлянину несколько ранее, о чем царица могла узнать как из его писем, так и от его людей (Plut. Ant., 26, 1).

Монархи дома Птолемеев издавна преподносили себя своим подданным (прежде всего – грекам и египтянам) через комплекс трансформаций египетских идей и образов таким образом, чтобы фараоновский характер царства Птолемеев был приемлем для эллинизированного населения. Первые цари и царицы достигли немалых успехов на этом поприще [10, р. 23], а Клеопатре оставалось лишь перенять их опыт. Если на первых порах обожествление цариц носило личный характер, то для более поздних правительниц божественный статус соответствовал их реальному положению во власти [18, р. 8]. Отождествление женщины с божеством происходило через ассимиляцию ее имени с эпитетами богини [18, р. 21]. В этом смысле Афродита была одним из самых популярных божеств. Она разделяла заботы некоторых других богинь о созидании, воскресении, плодородии, красоте [18, р. 35, 70-72], однако эти аспекты нам представляются малоинтересными в контексте тарсийской встречи. Афродита обладала рядом других достоинств. Во-первых, она была морской богиней. Это было актуально для Птолемеев, чей флот бороздил просторы Средиземного, Красного, Черного и Арабского морей. Во-вторых, она была единственной значительной греческой богиней, которая ассоциировалась с территорией державы Птолемеев, т. е. – с островом Кипр. Идентификации Береники I, Арсиной II и Береники II с Афродитой были направлены на повышение, в том числе, политического статуса цариц. Важно подчеркнуть, что время пребывания на престоле этих правительниц было периодом наибольшего территориального расширения Птолемеевского Египта. Не исключено, что Клеопатра остановила свой выбор на Афродите в том числе потому, что это когда-то сделали ее могущественные предшественницы. Тем самым она не только отсылала Антония к былой славе ее царства, но демонстрировала, что Египет и сейчас благоденствует, а еще намекала, что Киприде неплохо было бы вернуть Кипр, отнятый республиканцами.

Вместе с тем, в эллинистический период богиня Афродита все более тесно ассоциируется с браком и приобретает функцию матери [13, р. 156 and 164]. Среди малой бронзы эллинистического Египта часто встречаются изображения одетой по-гречески Афродиты, как в диадеме, так и с венцом из перьев и солнечным диском, обвитым коровьими рогами. Последний головной убор был очень популярен у Птолемеевских цариц в рамках культа богини Нехмет – божественной матери и защитницы правителя [13, р. 151]. Ее связь с фигурой царицы прослеживается со времен Клеопатры III. Она была женой, а затем вдовой Птолемея VIII Эвергета, но главное для нас – соправительницей старшего и младшего сыновей. Имя матери в официальных документах того времени ставилось перед именем того или иного сына, хотя традиция требовала иначе. Культ Нехбет позволял провести параллель между богиней и царицей. Поэтому не удивительно, что он занимал почетное место в религиозной политике Клеопатры III [13, р. 156]. В 107 г. до н. э. новый жрец зафиксировал:

«царица Клеопатра, богиня Афродита, любящая мать» [13, р. 156]. С тех пор культ богини Афродиты-Нехмет так или иначе проявляется в почитании египетских цариц. На бронзовой статуэтке из Нижнего Египта времен заката эллинизма накладка Афродиты стилизована под большое крыло. В египетской традиции Нехбет могла быть полностью покрыта перьями, а руки – слиться с крыльями [13, р. 156], которыми она покрывала своего сына.

По нашему мнению, выбор для встречи с триумвиром образа Афродиты был продиктован, не в последнюю очередь, функциями богини как матери. Об этом косвенно свидетельствует тот факт, что в 44 г. до н. э. Клеопатра приступила к строительству в Гермонтисе «Дома рождения» в честь Цезариона (которому на тот момент было три года), а также поместила его изображение на южной стене храма Хатхор в Дендере. В обоих случаях Цезарион изображен как взрослый: в первом случае он – юный Гор, готовый отомстить за своего отца, во втором – молодой фараон, который вместе с матерью совершает подношение богам [16, р. 49]. Похоже, что Клеопатра настойчиво искала помощи у сверхъестественных сил и поддержки своих поданных. Царице действительно необходимо было защищать своего первенца. В марте 44 г. до н. э. она лишилась могущественного покровителя семейства, а в июле того же года скорострительно ушел из жизни ее соправитель Птолемей XIV (Jos. Ant. Jud., XIV, 4, 1). В Египте женщина не могла править одна, поэтому Клеопатра венчала на царство собственного сына. Мальчик стал Птолемеем XV без санкции Рима, т. к. его в очередной раз поглотила пучина гражданских междоусобиц и ему было не до престолонаследования в заморской стране. Несмотря на то, что Птолемеевский Египет считался суверенным государством, фактически уже с 60-х гг. I в. до н. э. он находился в зависимости от Сената. Ситуация осложнялась тем, что была жива младшая дочь Птолемея XII, которая все еще пребывала в храме Артемиды Эфесской после александрийского триумфа Цезаря. И ее вполне можно было рассматривать как законную претендентку на власть в Египте (Jos. Ant. Jud., XIV, 4, 1). Не может быть, чтобы Антоний, который долго пробыл в Эфесе и посещал храм Артемиды, не встречался с Арсиной или ее представителями [8, с. 325; 15, р. 542]. Дж. Флетчер делает предположение, что встреча триумвира с ее сестрой стала известна Клеопатре VII и вызвала у нее беспокойство за судьбу отцовского наследия [8, с. 338]. Теперь же, когда Антоний прибыл на Восток, точка над «и» в этом вопросе должна была быть поставлена.

Марк Антоний отправился в турне прежде всего ради денег, но римский Восток заметно обнищал из-за постоянных и непомерных поборов последних десятилетий. Нужны были новые источники денежных средств, каковыми могли стать только три государства в регионе: Парфия, Армения и Египет [5, с. 82]. Мнение П. Бикнелла,

Н. А. Машкина и Я. Ю. Межеричского о том, что одним из вариантов развития событий могло стать присоединение Птолемеевского Египта к Римской державе [3, с. 218; 4, с. 156; 12, р. 337], нам представляется несостоятельным в силу того, что наличие зависимых царств – это характерная черта восточной политики Рима, а Римская империя на закате Республики – не строго очерченная государственным границами территория, но ареал распространения римского влияния. По нашему мнению, Марку Антонию было все равно, кого – Арсиною или Клеопатру – считать царицей египетской. Важно было, кто из них готов распахнуть перед ним двери государственной казны. Именно этой перспективой объясняется та настойчивость, с которой Антоний приглашал царицу на встречу и то внимание, которое было оказано ее персоне, чего не удостоился по отношению к себе ни один зависимый монарх (Jos. Ant. Jud., XIV, 12, 2-6; XIV, 13, 1-2; Plut. Ant., 25-27). В свою очередь, медля с визитом, царица, должно быть, «набивала себе цену» в глазах римлянина. Великолепие на пути в Тарс было не прихотью глупой женщины, но завуалированным посланием: если Антонию нужны египетские деньги, то правительницей страны должна оставаться Клеопатра.

Видимо, этот посыл помог Марку Антонию окончательно определиться с кандидатурой на александрийский престол. Вскоре по его приказу были убиты Арсиноя (Jos. Ant. Jud., XV, 4, 1) и некий самозванец из Арада, который выдавал себя за чудом спасшегося во времена Александрийской войны Птолемея XIII (App. B. C., V, 9). Дестабилизация ситуации в регионе Антонию была ни к чему. Таким образом, руками триумвира Клеопатра устранила всех возможных политических конкурентов, сохранив власть за собой и своим сыном.

Царица пробыла в Тарсе несколько недель, а, прощаясь, пригласила Антония к себе. Мы не можем сказать, на какой ноте закончилось общение этих двух политиков в 44 г. до н. э., однако их переговоры три года спустя открыли новую страницу в истории римско-египетских отношений. По нашему мнению, исход встречи на Кидне с полной уверенностью можно назвать дипломатической победой всех сторон. Антоний, не вынимая меч из ножен, не отделяя от римских восточных владений ни югера земли, заполучил рог изобилия Птолемеевского Египта, а Клеопатра, устранив всех возможных конкурентов, укрепила свое положение на престоле. Конечно, триумвир не спешил возвращать Птолемеям Кипр, но и не отнимал у них ничего из владений. Визит царицы в Тарс стал краеугольным камнем осознанного взаимовыгодного сотрудничества обоих политиков.

Литература

1. Бенгтсон, Г. Правители эпохи эллинизма; пер. с нем. / Г. Бенгтсон. – М., 1982.
2. Егоров, А. Б. Антоний и Клеопатра. Рим и Египет: встреча цивилизаций / А. Б. Егоров. – СПб., 2012.
3. Машкин, Н. А. Принципат Августа: происхождение и социальная сущность / Н. А. Машкин. – М.-Л., 1949.
4. Межеричский, Я. Ю. Республиканская монархия: метаморфозы идеологии и политики императора Августа / Я. Ю. Межеричский. – М.-Калуга, 1994.
5. Ростовцев, М. И. Рождение Римской республики / М. И. Ростовцев. – М., 2003.
6. Смыков, Е. В. Антоний и Дионис (из истории религиозной политики триумвира М. Антония) / Е. В. Смыков // АМА. – 2002. – Вып. 11. – С. 80-106.
7. Ферреро, Г. Величие и падение Рима: в 3 т.; пер. с ит. / Г. Ферреро. – СПб, 1998. – Т. 3.
8. Флетчер, Дж. Клеопатра Великая: женщина, стоящая за легендой; пер. с англ. / Дж. Флетчер. – М., 2011.
9. Циркин, Ю. Б. Гражданские войны в Риме. Победенные / Ю. Б. Циркин. – СПб., 2006.
10. Ando, C. Imperial Ideology and Provincial Loyalty in the Roman Empire / C. Ando. – L. A., 2000.
11. Bevan, A. A. History of Egypt under Ptolemaic Dynasty / A. A. Bevan. – L., 1927.
12. Bicknell, P. J. Caesar, Antony, Cleopatra and Cyprus / P. J. Bicknell // Latomus. – 1977. – Т. 36. – Fasc. 2. – P. 325-342.
13. Cheshire, W. A. Aphrodite Cleopatra / W. A. Cheshire // ARCE. – 2007. – Vol. 43. – P. 151-191.
14. Craven, L. Antony's Oriental Policy until the Defeat of the Parthian Expedition / L. Craven. – Columbia, 1920.
15. Goldsworthy, A. Antony and Cleopatra / A. Goldsworthy. – L., 2010.
16. Gray-Fow M. What to do with Caesarion / M. Gray-Fow // Greece & Rome. – 2014. – Vol. 61. – P. 38-67.

17. Hölbl, G. History of the Ptolemaic Dynasty; transl. from German / G. Hölbl. – L., N. Y., 2001.
18. Oppen de Ruiter, B. F. van. Religions Identification of Ptolemaic Queens with Aphrodite, Demeter, Hathor and Isis / B. F. van Oppen de Ruiter. – N. Y., 2007.
19. Plutarch. Life of Antony / Ed. by C. B. R. Pelling. – Cambridge, 1988.
20. Weigall, A. The Life and Times of Marc Antony / A. Weigall. – N.-Y., 1931.
21. Wijlick, H. A. M. van. Rome and Near Eastern Kingdoms and Principalities, 44-31 BC: A Study of Political Relations During Civil War / H. A. M. van Wijlick. – Durham, 2013.

Нова та новітня історія

Матеріальне забезпечення поштово-телеграфних службовців Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст.: історіографічні аспекти дослідження

Федорченко Олег Володимирович

У статті розглянуто проблемні історіографічні питання вивчення матеріального становища зв'язківців Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. З'ясовано причини формування хибних поглядів стосовно матеріального забезпечення чиновництва поштово-телеграфного відомства.

Ключові слова: зв'язківці, поштово-телеграфні службовці, матеріальне забезпечення.

Федорченко Олег. Материальное обеспечение почтово-телеграфных служащих Российской империи в конце XIX – начале XX века: историографические аспекты исследования. В статье рассмотрены проблемные историографические вопросы изучения материального положения связистов Российской империи в конце XIX – начале XX века. Выявлены причины формирования ложных взглядов относительно материального обеспечения чиновничества почтово-телеграфного ведомства.

Ключевые слова: связисты, почтово-телеграфные служащие, материальное обеспечение.

Fedorchenko Oleg. Material ensuring of the Russian Empire telegraph and postal clerks in the late nineteenth – early twentieth century.: historiographical research aspects. The article discusses the problematic historiographical issues of the investigated financial situation of the Russian Empire communication officers in the late nineteenth - early twentieth century. Clarified the reasons of the false beliefs formation regarding the material ensuring of the Post and Telegraph Department officials.

Keywords: communication officers, telegraph and postal clerks, material ensuring.

Для формування корпусу чиновництва і забезпечення їх активної працьовитості уряд Російської держави повинен був підтримувати стійке зацікавлення працівників до якісної роботи. На формування тривалого інтересу до служби у державних установах впливало багато чинників. Першочергове значення мало гідне матеріальне забезпечення.

© Федорченко О., 2015

Зазначена проблема, як правило, розглядалася в контексті історії зв'язку. Серед дореволюційних вчених слід назвати професорів: економіста І. Озерова, інженера-електрика і за сумісництвом помічника Начальника Головного управління пошт і телеграфів (далі ГУПіТ) П. Осадчого [24, 25]. Дане питання також розглядали чиновники відомства зв'язку М. Соколов і К. Лішин [21, 30]. У радянські часи тональність у дослідженні історії зв'язку задав історик К. Базилевич, який приділяв увагу матеріальному становищу зв'язківців через призму їхнього страйкового руху 1905-1906 рр. [2, 3]. Варто згадати й інші роботи радянських істориків у такому ж дусі: Л. Єрмана, В. Лебедева [14, 15, 20]. Значна маса літератури другої половини XX ст. з історії зв'язку має публіцистичний характер, написана, як правило, зв'язківцями, а фактичний матеріал взято з праць вище перерахованих авторів [1, 18, 26 і т.д.].

У 90-х роках XX ст. з розвитком екзистенційних історичних досліджень зріс інтерес і до матеріального становища поштово-телеграфних службовців Російської імперії. У цьому руслі працювали зв'язківці й публіцисти В. Бізіна, В. Мухін, Т. Замкова [4, 5, 13], вітчизняні історики В. Молчанов, В. Семенов та ін. [17, 22] і зарубіжні науковці М. Високов, В. Морев, М. Ромашев, Г. Шапошніков та ін. [6, 23, 28, 33], які висвітлювали певні сторони матеріального становища зв'язківців: умови роботи, заробітну плату, матеріальне забезпечення міського населення і т.д. Проте, варто зазначити, що в цих роботах недостатньо аналізу матеріального становища зв'язківців.

Загальною проблемою досліджень залишається існування аксіоми про незадовільне матеріальне забезпечення службовців поштово-телеграфного відомства та небажання уряду Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. поліпшити ситуацію [5, с. 65; 13, с. 25; 17, с. 108-109; 19, с. 15-17; 26, с. 15]. Лише у деяких працях істориків можна спостерігати твердження про намагання політичної еліти Російської імперії вирішити проблему забезпечення зв'язківців [32, 33].

З огляду на таку історіографічну ситуацію, метою статті є спроба висвітлити причини і передумови утворення майже беззаперечних історіографічних тез про незадовільне матеріальне становище поштово-телеграфних службовців Російської імперії і небажання вищого керівництва держави вирішити цю проблему.

Мета дослідження передбачає виконання наступних завдань: показати хибність поглядів про убоге забезпечення зв'язківців і нехтування його покращенням владою Російської імперії; комплексно проаналізувати причини утворення аксіоми про незадовільне забезпечення зв'язківців за царських часів.

Стисло висвітлено основні засади і заходи влади Російської імперії стосовно розвитку й оцінки значення засобів комунікації. Керівництво

Російської держави не могло повністю ігнорувати технічний поступ і бути настільки недалекоглядним щоб залишити величезну за просторами країну без засобів комунікації. Тому воно під тиском обставин змушене було приділяти увагу розвитку комунікаційних магістралей. Але основна увага приділялася максимальному зиску при мінімальних витратах. У тому числі економили і на зв'язківцях, які, до речі, були державними службовцями з відповідними правами та обов'язками. Утім, не секрет, що і зараз держава як політичний інститут не проти зекономити на власних службовцях. І питання стоїть навіть не в якості виконання і не в обсязі обов'язків службовців, а в бажанні й можливості останніх відстояти своє право на покращення умов життя. Зрозуміло, що в монархічній, абсолютистській Російській імперії здійснити це було практично неможливо. Виключення становило суттєве покращення умов зв'язківців після 1905 р., коли страйк поштово-телеграфних службовців спричинив інформаційну блокаду Півдня імперії, Уралу й деяких інших регіонів держави. Правляча еліта Росії розуміла, а після комунікаційного колапсу – відчула стратегічне значення засобів зв'язку, а тому не могла ігнорувати матеріальне забезпечення поштово-телеграфних чиновників [32, 33].

Звісно, у службовців ГУПіТ заробітні плати були не найвищими, а соціальний пакет не найкращий серед цивільних службовців царської Росії. Однак зв'язківці по деяким позиціям випереджали інших чиновників (див. таблицю 1 (складено за [27, с. 118; 35, с. 74; 36, с. 75])). Порівнюючи оклади посад за класністю видно, що заробітна плата поштово-телеграфних службовців не була найнижчою серед державних службовців, як запевняли радянські науковці К. Базилевич, В. Лебедев [3, с. 151-152; 20 с. 15-17] і зв'язківці М. Псурцев і Є. Карлова [18, с. 54-56; 26, с. 15], а подекуди – вища.

Таблиця 1

Заробітна плата державних службовців відомств Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст.

Посада	Заробітна плата у руб. на рік			Класи і розряди			Заробітна плата зв'язківців відповідно класності і розрядів у руб. на рік
	Оклад	Столові	Всього	За посадою	За мундиром	За пенсією	
Рада Державного дворянського Земельного банку							
Молодший діловод	1200	300	1500	VII	VII	IV	1200-1500

Помічник діловода	720	180	900	VIII	VIII	IV	750-1200
Кресляр	480	120	600	IX	IX	VII	450-750
Харківський практичний технологічний інститут							
Бібліотекар	700	300	1000	VIII	VIII	IV	600-1200
Помічник інспектора	900	300	1200	VII	VII	IV	900-1500
Діловод	700	300	1000	VII	VII	IV	900-1500
Саратовське Міське поліцейське управління							
Секретар поліцейського управління	450	450	900	VIII	VIII	VI	600-1200
Дільничний пристав	600	600	1200	VIII	По формі для поліцейських	IV	900-1200
Помічник дільничного приставу	300	300	600	IX		VII	450-750

Більше того, після революції 1905-1907 рр. уряд імперії покращував становище поштово-телеграфних службовців. Варто висвітлити складові соціального пакету і пільг зв'язківців. Пенсійне забезпечення до 1905 р. надавалося лише службовцям, оклад яких перевищував 600 руб. на рік (для порівняння в Одеському поштово-телеграфному окрузі в 1908 р. зв'язківці, які отримували оклад 600 руб. і більше було 19,9%) [10, арк. 180-181]. З січня 1906 р. усім чиновникам ГУПіТ призначили пенсію [9, арк. 14].

Також службовцям відомства зв'язку надавалися відомчі квартири або здійснювалася грошова компенсація за оренду житла. Існувала система доплат за деякі види робіт: за операції по ошадним касам передбачалася винагорода у розмірі 2,5% від суми за прийом передплати на внутрішні видання, 2% від суми продажу гербових марок та інших цінних паперів. Зв'язківцям надавалася грошова допомога й організовувалися святкові столи, приурочені до державних свят. Принагідно зауважимо, що на випадок хвороби або смерті рідних чи близьких службовцям передбачалася екстраординарна грошова допомога. Функціонували комітети з надання допомоги на виховання дітей, каси взаємодопомоги, кредитно-ощадні каси. При установах вищих класів організовувалися чайні для забезпечення працівників безкоштовними гарячими напоями [32, с. 319-321].

Існували пільги особам, яких призвали на війну. Так, під час війни з Японією 1904-1905 рр. за вільнонайманими працівниками призваними

з запасу на дійсну військову службу зберігали повний оклад або його частину на період перебування в армії [11, арк. 89]. Циркуляром начальника ГУПіТ М. Севастьяновим від 18 березня 1909 р. призначали пенсії або одноразові допомоги зв'язківцям чи їх родинам, які постраждали під час подій 1905-1907 рр. [8, арк. 240]. Закон від дев'ятого серпня 1914 р. передбачав допомогу родинам вільнонайманих зв'язківців, мобілізованих у діючу армію [12, арк. 4-5].

Паралельно службовці безкоштовно отримували медичну допомогу. Для цього при конторах вищих класів передбачалися посади лікарів, а в установи нижчих класів докторів наймали на неповне навантаження. До їхніх функцій включалось надання першої медичної допомоги, відвідування хворих на дому, підтвердження хвороби [8, арк. 203].

Крім того, для селян і міщан служба в закладах ГУПіТ була чи не єдиним способом отримати особисте дворянство, звичайно, при виконанні всіх необхідних умов. Так, згідно з Поштово-телеграфним статутом, начальник ГУПіТ міг присвоювати чин не вище VII класу (надвірний радник) [31, с. 6]. Отриманий чин надавав визначене коло прав і привілеїв та підвищував соціально-правовий статус особи у становій стратифікації Російської імперії.

Зв'язківці мали право на відпустки. Згідно з нормативними документами, щорічна відпустка із збереженням заробітної надавалася строком на один місяць, без збереження – до чотирьох місяців [29, с. 129-131].

Треба зазначити, що одна з головних складових життєвого рівня, наявність вільного часу, по суті, у зв'язківців була відсутня. Тому можна говорити лише про те, що життєвий рівень більшості поштово-телеграфних службовців все ж таки не піднявся до рівня значення їхньої діяльності для функціонування державного апарату. Це, у першу чергу, залежало від диспропорції в обсязі виконаної роботи і встановленої винагороди.

Оскільки більшість позитивних змін матеріального забезпечення зв'язківців відбулася після 1906 р. то і рефлексія їх на події 1905 і 1917 рр. була кардинально відмінною. У 1905 р. зв'язківці підтримали учасників революції й самі були її активними учасниками. Восени 1917 р. вони або нав'язували інформаційну блокаду більшовикам, або засвідчили свою відносно політичну інертність [33, с. 27]. Останнє свідчить про те, що за проміжок 1905-1914 рр. їхня мотивація до служби покращилася, звісно, не без зміни поглядів вищого керівництва держави на функціонування комунікаційних магістралей.

Зупинимося на причинах утворення за радянських часів історіографічної догми про незадовільне вирішення царським урядом проблеми матеріального забезпечення зв'язківців. Одразу слід зазначити, що всі причини треба розглядати в комплексі.

По-перше, це диспропорція в обсязі виконаної роботи і встановленої винагороди поштово-телеграфним службовцям, що контрастувало з умовами праці у більшості цивільних відомств. Так, Г. Федотов характеризував особливості державної служби наприкінці XIX ст.: «Служба у державних конторах зводилася до перебування п'яти-шести годин, які скрашувалися приємними розмовами» [34, с. 125]. Деяка інша ситуація відбувалася в середовищі нижчих чиновників ГУПіТ. Красномовно ілюструє ситуацію рапорт огляду співробітників Миколаївської поштово-телеграфної контори Миколаївського міського лікаря М. Зоріна Миколаївському Військовому губернатору М. Копитову від 24 серпня 1891 р.: «...Я впевнений, що і на каторзі не виснажують людей до такої міри. При таких умовах не дивно сходити з розуму, доходити до відчаю і позбавляти себе життя...» [7, арк. 10].

По-друге, слід відзначити компактне розміщення зв'язківців, на відміну від інших державних службовців з невисоким матеріальним забезпеченням, які працювали у значній кількості відомств і не представляли монолітної маси.

По-третє, прямо залежна від двох попередніх, більшість населення так чи інакше користувалася послугами поштово-телеграфного відомства, що давало змогу наочно, одразу спостерігати та відчувати недоліки у системі зв'язку. Так, у 1894 р. жителі Херсону описували ситуацію у місцевій поштово-телеграфній конторі: «При всіх обґрунтованих скаргах [на роботу місцевої контори]..., утім, не можливо цьому дивуватися: на одного чиновника звалюється стільки різноманітних обов'язків, що зберегти рівновагу, тактовність, однакову увагу до всіх просто не можливо» [37, 20 вересня с. 6]. Така ситуація була типовою для всієї імперії. Це висувало зв'язківців із їхніми проблемами на перший план, оминаючи інших чиновників та підживлювало стереотипи про негативне вирішення проблеми матеріального винагородження зв'язківців.

По-четверте, поштово-телеграфні чиновники одні з небагатьох державних службовців взяли активну участь у революції 1905-1907 рр. Оскільки їхній виступ практично паралізував обмін інформацією між царською адміністрацією та окраїнами, армією, радянській владі потрібно було їх одягнути у шати знедолених та обділених, показати зв'язок між пролетаріатом та чиновництвом, що, у свою чергу, стало б індикатором розладу бюрократичної системи Російської імперії з середини. Також це засвідчило б сприйняття опорою царської влади, чиновництвом, комуністичної ідеології. У цьому руслі з'являлися пропагандистські необґрунтовані версії приналежності зв'язківців до різних класів, прошарків. Так, Л. Єрман зараховував поштово-телеграфних службовців до інтелігенції або «напівінтелегенції» [14, с. 32; 15, с. 7]. В. Лебедев відносив зв'язківців до «чиновницького пролетаріату» [20, с. 14]. Проте, спеціаліст з історії російського чиновництва П. Зайончковський під чиновниками мав на увазі осіб, що «...мали класний чин і перебували

на державній службі та канцелярські службовці, які займали аналогічне становище і згодом отримували класний чин» [16, с. 4].

Таким чином, політична еліта Російської імперії в умовах обмеженого фінансування змогла налагодити матеріальне забезпечення зв'язківців, яке деякими аспектами не відставало від інших відомств. Однак, такий підхід забезпечував стабільну роботу лише у відносно спокійні роки і давав збої в періоди надзвичайних ситуацій. Утім, радянським історикам необхідно було показати розлад системи управління Російської імперії, співчуття і підтримку більшовиків чиновниками ГУПІТ. Це стало можливим за умов існування диспропорції між матеріальним забезпеченням і значенням роботи зв'язківців в епоху становлення індустріального суспільства; компактного розміщення поштово-телеграфних службовців з їхніми постійними проблемами, що привертало увагу населення, яке все більше користувалося комунікаційними послугами.

Література

1. Арлазоров, М. С. Вам письмо! Из истории мировой почты / М. С. Арлазоров. – М., 1966.
2. Базилевич, К. В. Очерки по истории профессионального движения работников связи (1905-1906) / К. В. Базилевич. – М., 1925.
3. Базилевич, К. В. Почта в России в XIX веке / К. В. Базилевич. – М., 1927.
4. Бизина, В. Г. Из истории украинской почты / В. Г. Бизина. – К., 2000.
5. Від гінця до Інтернету: нариси з історії української пошти / [В. Г. Мухін, В. М. Мороз, П. А. Дюков, та ін.] ; під ред. В. Г. Мухіна. – К., 2002.
6. Высоков, М. С. История почты и телеграфа на Дальнем Востоке России (40-е гг. XVII - начало XX вв.) : автореф. дис. на соискание научной степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / М. С. Высоков. – Владивосток, 1987.
7. Державний архів Миколаївської області (далі ДАМО). – Ф. 230. – Оп. 2. – Спр. 50. Дело об увеличении штатов Николаевской почтово-телеграфной конторы, 1891 р.
8. ДАМО. – Ф. 87. – Оп. 1. – Спр. 127. Дело с секретной перепиской, 1910 р.
9. Державний архів Одеської області (далі ДАОО). – Ф. 307. – Оп. 7. – Спр. 15. Циркуляри и приказы Одесского почтово-телеграфного округа и структура Управления округа, 1906 р.

10. ДАОО. – Ф. 307. – Оп. 7. – Спр. 91. Ведомость со статистическими сведениями по личному составу почтово-телеграфного округа, 1909 р.
11. Державний архів Херсонської області. – Ф. 237. – Оп. 1. – Спр. 13. Циркуляри начальника Одесского почтово-телеграфного округа о наложении и обмене приема и запрещении издавать газеты и журналы, 1909-1910 рр.
12. Державний архів в Автономній Республіці Крим. – Ф. 206. – Оп. 1. – Спр. 11. Дело с перепиской, 1914-1915 рр.
13. Дніпропетровський поштамт – 100 років. Він зв'язує міста, поєднує людей / [Т. Ф. Замкова, О. І. Напханько, М. В. Зеленчук та ін.] ; під ред. Т. Ф. Замкової. – Д., 2005.
14. Ерман, Л. К. Интеллигенция в первой русской революции / Л. К. Ерман. – М., 1966.
15. Ерман, Л. К. Участие демократической интеллигенции в статечном и профсоюзном движении (1905-1907 годы) / Л. К. Ерман. – М., 1955.
16. Зайончковский, П. А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. / П. А. Зайончковский. – М., 1978.
17. История развития средств связи на Харьковщине в 2-х т. / С. И. Татарчук, В. Г. Гулян, В. И. Семененко и др. – Т. 2. – Х., 2003.
18. Карлова, Е. Л. К Вашим услугам – почта / Е. Л. Карлова, В. Г. Скропишева. – Л., 1985.
19. Лебедев, В. И. Первая русская почта / В. И. Лебедев // Вестник связи. – 1945. – № 7. – С. 24-25.
20. Лебедев, В. И. Участие работников связи в революционном движении России / В. И. Лебедев. – М., 1974.
21. Лишин, К. А. Записка о необходимости почтово-телеграфной реформы в России и заметки о почтовых нуждах в провинции. 1894-98 гг. / К. А. Лишин. – СПб., 1901.
22. Молчанов, В. Б. Житлове забезпечення населення Правобережної України в XIX ст. – на початку XX ст. / В. Б. Молчанов // Проблеми історії України XIX–XX ст. – 2008. – Вип. XV. – С. 85-103.
23. Морев, В. А. История средств и способов связи Томской губернии второй половины XIX – первой четверти XX вв. : авторефер. дис. на соискание научной степени канд. ист. наук : спец. 07.00.10. «История науки и техники» / В. А. Морев. – Томск, 2004.
24. Озеров, И. Х. Почта в России и за границей / И. Х. Озеров. – СПб., 1903.

25. *Осадчий, П.* Почтовые, телеграфные и телефонные сообщения как элемент государственного хозяйства в Европе / П. Осадчий. – СПб., 1908.
26. *Псурцев, Н. Д.* Развитие связи в СССР 1917–1967 гг. / Н. Д. Псурцев. – М., 1967.
27. *Расписание* должностей Государственного дворянского земельного банка // ПСЗРИ. Собрание третье. Т. V. 1885 (Приложение к V тому: штаты и таблицы) – СПб., 1887. – С. 118.
28. *Ромашов, М. В.* Почтовая, телеграфная и телефонная связь в Самарской губернии : автореф. дис. на соискание научной степени канд. истор. наук : спец. 07. 00. 02. «Отечественная история» / М. В. Ромашов. – Самара, 2005.
29. *Свод Уставов о службе гражданской:* Кн. 1. – Устав о службе по определению от правительства изд. 1896 г. // Свод Законов Российской империи. Т. III. – СПб., 1912. – С. 1-179.
30. *Соколов, Н. И.* Почта и телеграф в XIX столетии / Н. И. Соколов // Министерство внутренних дел. Исторический очерк. 1802-1902. – СПб., 1902. – С. 1-123.
31. *Устав почтово-телеграфный.* Издание журнала «Почтово-телеграфное Эхо». – СПб., 1914.
32. *Федорченко, О. В.* Матеріальне становище поштово-телеграфних службовців наприкінці XIX – на початку XX ст. (за матеріалами Таврійської і Херсонської губерній) / О. В. Федорченко // Південний архів. Історичні науки. – 2010. – Вип. 31-32. – С. 318-327.
33. *Шапошников, Г. Н.* Развитие электросвязи и формирование информационной среды на Урале во второй половине XIX в. – конце 20-х гг. XX в. : автореф. дис. на соискание научной степени доктора истор. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Г. Н. Шапошников. – Екатеринбург, 2007.
34. *Шепелев, Л. Е.* Чиновный мир России: XVIII – начало XX в. / Л. Е. Шепелев. – СПб., 1999.
35. *Штат* Саратовского городского полицейского управления // ПСЗРИ. Собрание третье. Т. V. 1885. (Приложение к V тому: штаты и таблицы) – СПб., 1887. – С. 74.
36. *Штат* Харьковского практического технологического института // ПСЗРИ. Собрание третье. Т. V. 1885. (Приложение к V тому: штаты и таблицы) - СПб., 1887. – С. 75.
37. *Юг* : Ежедневная газета. – Херсон. – 1898.

УДК 94:329.7(4)«1932»

Пан'європейський рух у 1932 р.: проекти європейської єдності

Корочанська Анна Олександрівна

В статті аналізується діяльність пан'європейського руху у 1932 р. Звертається увага на такі проекти європейської єдності: ідеї економічного об'єднання країн Європи, проект Європейської партії, Меморандум Р. Куденхове-Калергі щодо перегляду Версальського договору.

Ключові слова: III Європейський конгрес, Європейська партія, Р. Куденхове-Калергі.

Корочанская Анна. Панъевропейское движение в 1932 г.: проекты европейского единства. В статье анализируется деятельность панъевропейского движения в 1932 г. Обращается внимание на такие проекты европейского единства: идеи экономического объединения стран Европы, проект Европейской партии, Меморандум Р. Куденхове-Калерги относительно пересмотра Версальского договора.

Ключевые слова: III Европейский конгресс, Европейская партия, Р. Куденхове-Калерги.

Korochanska Anna. Pan-European movement in 1932: Projects of European Unity. The article deals with the activities of the pan-European movement in 1932. The author pays attention to such projects of European unity: the idea of economic unification of Europe, the project of the European Party, the Memorandum of the revision of the Versailles Treaty by R. Coudenhove-Kalergi.

Keywords: the III European congress, the European Party, R. Coudenhove-Kalergi.

Пан'європейський рух розгорнувся на теренах Європи з 1924 р. в підтримку ідей Р. Куденхове-Калергі щодо об'єднання країн континенту в економічний та політичний союз. До 1932 р. рух встиг охопити всі європейські країни, провести два загальні заходи (I та II Пан'європейські конгреси 1926 та 1930 рр.), а також надати підтримку ініціативі А. Бріана щодо створення союзу європейських держав в рамках Ліги Націй. 1932 р. в діяльності пан'європейського руху традиційно пов'язують із III Європейським конгресом та спробою створення континентальної Європейської партії. Крім того, 1932 р. відзначився проектом Р. Куденхове-Калергі щодо перегляду Версальського договору 1919 р.

До аналізу проблем пов'язаних із діяльністю пан'європейського руху звертаються як українські, так і зарубіжні вчені. В українській

історіографії до вивчення різних аспектів пан'європейської проблематики звертаються В. Газін [2], А. Бредіхін [1], А. Мартинов та С. Віднянський [4] тощо. Комплексне дослідження питання розвитку європейської ідеї роблять російські дослідники О. Панаріна [5], О. Чубар'ян [15] тощо. В історіографії 1932 р. часто асоціюють із початком занепаду пан'європейського руху у зв'язку із складними економічними та політичними умовами на континенті. Низка дослідників не вивчають діяльність руху після цього року, вважаючи його досягнення в подальші роки незначними у зв'язку із припиненням діяльності німецької секції Пан'європейського союзу (Ф. Т'єрі) [17]. Інші дослідники (А. Громова [3], А. Цигерхофер-Преттенталлер [18], К. Орлук [16]) навпаки, зосереджуються на діяльності руху в 1930-ті рр. у зв'язку із зміною його пріоритетних напрямків.

Отже, однозначним є те, що 1932 р. в історії пан'європейського руху в міжвоєнний період був важливим. Однак, залишається невизначеним, чи події цього року означали занепад руху за Пан-Європу, чи було відкрито нові перспективи та новий етап в його розвитку.

Мета даної статті – визначити якісні зрушення, які відбулися в ідеології та діяльності пан'європейського руху, а також визначити причини та наслідки цих змін. До аналізу були залучені документи, що зберігаються в РДВА, серед яких: програма, протоколи та резолюції III Європейського конгресу [10; 11], програма Європейської партії та матеріали переписки з приводу її організації [6; 7; 8; 9], текст Меморандуму Р. Куденхове-Калергі щодо перегляду Версальського договору [12].

III Конгрес Пан'європейського союзу проходив в Базелі 1 – 4 жовтня 1932 р. [10, с.1]. Організатори цього заходу поклали на нього великі надії, особливо з урахуванням складних політичних та економічних умов, в яких знаходилась Європа.

З одного боку, Велика депресія, що розпочалася в 1929 р., мала руйнівні наслідки для економіки європейських країн. Як наслідок – соціально-економічна нестабільність та замикання країн на вирішення власних внутрішніх проблем. З іншого боку, на політичній арені Німеччини посилюється вплив націонал-соціалістів, зовнішньополітична програма яких була спрямована на відновлення могутності цієї країни [18, с.198].

Світова економічна криза 1929 – 1933 рр. дала поштовх для погіршення франко-німецьких відносин. По-перше, в березні 1931 р. була розпочата робота по впровадженню пакту про митний союз Австрії та Німеччини, відомого як план Куртіуса-Шобера. Він передбачав уніфікацію тарифів та митного законодавства двох країн. Канцлер Австрії Й. Шобер вважав цей проект першим кроком до митного союзу на континенті. Французька спільнота сприйняла цей проект як початок аншлюсу Австрії та німецького панування в Європі [17, с.142]. По-друге, в лютому 1932 р. розпочала свою роботу конференція по роззброєнню

в Женеві, під час якої французькою стороною був запропонований план створення міжнародної армії під егідою Ліги Націй. Німецькою стороною план був сприйнятий як спроба встановлення французького військового контролю на континенті [13, с.226]. По-третє, згідно рішення Лозаннської конференції Німеччина припинила виплату репарацій [13, с.225]. Крім того, в 1933 р., через рік після смерті А. Бріана, невдачею завершилася його ініціатива щодо створення європейської федерації, була завершена робота комісії по цьому питанню в рамках Ліги Націй [5, с.119].

Всі ці події мали негативні наслідки для пан'європейського руху. По-перше, після того як Р. Куденхове-Калергі в одній із своїх статей підтримав план Куртіуса-Шобера, відійшов від руху Е. Ерріо, який був лідером французької пан'європейської секції. Він відмовився від участі у III Європейському конгресі, не підтримав ідею утворення Європейської партії. Е. Ерріо підтримали багато учасників французької секції Пан'європейського союзу [16, с.31-32]. По-друге, в Німеччині посилюються націоналістичні рухи та ідеї, які входили в протиріччя із основними положеннями Пан-Європи. У сукупності із внутрішніми протиріччями ідеологічного та організаційного характеру серед прихильників пан'європейського руху, це спровокувало масовий відтік учасників. Після приходу до влади Гітлера у січні 1933 р. діяльність німецької секції Пан'європейського союзу остаточно припинилася.

Ці негативні тенденції відобразилися на роботі Конгресу в Базелі. Як і під час проведення попередніх двох конгресів (в 1926 р. у Відні та в 1930 р. в Берліні) Р. Куденхове-Калергі намагався заручитися підтримкою офіційних політиків-високопосадовців. Однак, на Конгресі 1932 р. офіційно була представлена лише Швейцарія і тільки тому, що захід приходив на її території [18, с.212-213].

Основними темами конгресу стали наступні: організація Європейської партії; проблеми економічної співпраці країн континенту; проект перегляду Версальського договору [10; 11].

Серед усіх питань під час конгресу значна увага приділялася проблемам економічної співпраці європейських держав, що пояснювалося пошуком шляхів виходу з економічної кризи.

Головна вимога для реконструкції європейської економіки – усунення торгівельних бар'єрів та початок загального зниження тарифів. Окремі учасники назвали зниження тарифів єдиним способом для політичного взаєморозуміння в Європі. У перспективі європейська співпраця могла перерости до світової економічної співпраці [10, с. 120].

Г. Фюрстенберг, власник Берлінського торгівельного акціонерного товариства, головними перепонами до утворення валютного союзу Європи назвав воєнну та політичну боротьбу між країнами континенту. Політична співпраця європейських країн зробить можливими організацію низки грошово-кредитних заходів, які в перспективі призведуть до

виникнення валютного союзу. В далекоглядній перспективі він також бачив можливим створення європейської валютної одиниці, яка б стала основою для європейського валютного союзу [10, с. 123-125].

І. Трочер, президент французького комітету та міжнародного комітету Європейського митного союзу, навів декілька можливих планів виходу Європи з кризи. По-перше, він запропонував створити митний союз, наслідуючи ідеї Е. Клементеля: за допомогою регіональних угод поступово Європа може сподіватися на досягнення єдності. Провідну роль в цій роботі мали на себе взяти Німеччина та Франція в згоді із Великою Британією. По-друге, можливо було втілити план 5-річки Л. Коке, згідно якому в перший рік між державами, що підписали план, мало бути укладене митне перемир'я. В наступні роки мало відбуватися поступове зниження тарифних бар'єрів. Крім того мав бути утворений фонд для компенсації збитків галузям, які можуть постраждати від зниження тарифів. План мав бути прийнятий сумісно Францією та Німеччиною, щоб уникнути звинувачень у спробах встановити гегемонію однієї країни на континенті [10, с. 146-149].

Багаторазово наголошувалося, що з усіх провідних європейських країн від кризи найбільше постраждала Німеччина. Реалізація пропонуваного проекту поряд із зниженням репараційних виплат мали допомогти країні вийти з кризи.

В європейській спільноті звучали різні відгуки щодо конгресу. З одного боку, його вітали як нову форму європейської співпраці, вказували на його позитивну роль в економічній співпраці країн Європи. З іншого боку, вказували на його театралізованість, велику кількість перебільшених космополітичних ідей, відсутність конкретних результатів [18, с. 216-217].

Одним з найважливіших результатів конгресу була спроба створення Європейської партії. Вона мала стати надпартійною та надурядовою організацією, яка б об'єднала зусилля усіх демократичних політичних сил для досягнення спільної мети, для спільної боротьби проти загрози війни з боку крайніх націоналістів та загрози революції з боку комуністів [3, с. 55-56].

Програма партії відповідала основним завданням пан'європейського руху, а також була доповнена політичними та соціальними вимогами. Вона закликала до створення Сполучених Штатів Європи як федеративного та митного союзу, який буде включати федеративний суд та армію, а також спільну валюту. Цей новоутворений союз мав проводити спільну мирну політику. Крім того програма передбачала гарантії незалежності, безпеки та рівних прав для всіх європейських країн, яке мало бути досягнутим через перегляд Версальського договору 1919 р. [6, с. 2-3].

У відношенні економіки вона пропонувала створення кооперативної палати для координації виробництва та подолання класової боротьби [6, с. 3].

Щодо ведення внутрішньої політики пропонуваного об'єднання європейських держав програма закликала до гарантій індивідуальної свободи, усіх релігійних кредо та приватної власності від терору [6, с. 3].

В сфері пропаганди перед Європейською партією ставилося завдання поширення ідеї європейської єдності серед широких верств населення [6, с. 3].

Ідея створення Європейської партії означала відхід від концепції реалізації Пан-Європи «зверху», через підтримку визначних політиків. Намітився новий шлях до реалізації мети пан'європейського руху – через завоювання мас, через передвиборчу агітацію політичних партій. Крім того, відбулися зміни в стратегії втілення ідеї європейського об'єднання. До 1932 р. Р. Куденхове-Калергі робив ставку на органи виконавчої влади, що виявлялася в особистих зустрічах та переписці із представниками урядів європейських країн. Проявом цього також була ініціатива А. Бріана в Лізі Націй як спроба міжурядової співпраці щодо об'єднання європейських країн. Ідея створення Європейської партії означала включення до фокусу уваги в питанні реалізації Пан-Європи також законодавчих органів влади країн.

Однією з головних проблем стало питання лідера, який очолить партію. Р. Куденхове-Калергі відправив листи-запрошення очолити партію 12 потенційним кандидатам, промисловцям і банкірам, які були прихильниками його ідей та не належали до жодної політичної партії [9, с. 115]. Найчастіше свою відмову пояснювали нежиттєздатністю такої партії, її неспроможністю вирішити внутрішні справи держав (наприклад, безробіття). Її програму називали занадто поверхневою, щоб інтегруватися у внутрішнє життя кожної держави, поєднати їх різні інтереси [9, с. 224; 8, с. 34].

Інша проблема полягала у відсутності джерел фінансування. У зв'язку із економічною кризою та після посилення влади націонал-соціалістів в Німеччині фінансові впливання в Пан-Європу припинились (головними спонсорами її були саме німецькі промисловці) [16, с. 32-35].

Не дивлячись на невирішеність питання лідера партії, велика кількість листів в підтримку такої організації приходила від рядових європейців з усіх кутків Європи. Така увага була пов'язана із жвавим обговоренням конгресу в Базелі, ідеї створення Європейської партії та її програми в пресі [7, с. 37, 41, 135]. Європейці в своїх листах до керівництва Пан'європейського союзу висловлювали сподівання, що об'єднана Європа стане захистом від агресивного націоналізму, фашизму, нацизму та комунізму, а також забезпечить мирне майбутнє. В створенні Європейської партії вони бачили надію на вихід з економічної кризи. Ідея європейського митного союзу була підтримана багатьма. Захист миру на континенті та європейський митний союз – дві головні мети Європейської партії, на думку рядових європейців. Листи до

пан'європейських центральних органів приходили не лише від окремих осіб, але і від цілих організацій, готових у повному складі приєднатись до Європейської партії (наприклад, Німецька культурна партія, Німецька радикально-демократична партія) [7, с. 58, 92].

У зв'язку із обговоренням організації Європейської партії багаторазово піднімалося питання її ставлення до нацизму та фашизму. В цьому відношенні спостерігається цікава тенденція. З одного боку, членами Пан'європейського союзу фашизм та нацизм засуджувались як прояв націоналістичного мілітаризму, несумісного із ідеєю збереження миру на континенті [16, с.39-41]. З іншого боку, часто наголошувалося на необхідності звертатися до уроків нацистської пропаганди, методи якої дозволили НСДАП завоювати підтримку мас за відносно короткий термін [11, с. 45-46]. Взагалі, не всі пан'європейці були проти фашизму, оскільки питання про форму правління було другорядним. Важливішими були питання миру та економічної стабільності.

Далеким від визначеності було питання політичної приналежності заохочених до вступу в партію. Р. Куденхове-Калергі робив ставку на соціал-демократичні та ліберальні партії європейських країн, натомість радикальні праві та ліві партії ставилися в опозицію [11, с. 46]. Однак, серед відповідей у підтримку Європейської партії були і листи від членів радикальних партій. [16, с.40].

Ідея Європейської партії, не дивлячись на її новаторство та підтримку пан'європейцями, не була втілена у життя. Головна причина цього – її слабка підтримка у Франції (у зв'язку із конфліктом Р. Куденхове-Калергі із Е. Ерріо), а також прихід до влади в Німеччині нацистів, що унеможливило подальшу діяльність пан'європейського руху в цій країні.

Одним із знакових проєктів, проголошених на III Європейському конгресі, був Меморандум Р. Куденхове-Калергі про перегляд Версальського договору [12]. Це було знаковим зрушенням у пан'європейському русі, оскільки до кінця 1920-х років його прихильники, хоч і критикували післявоєнні домовленості, але не здійснювали ніяких конкретних кроків до їх перегляду. Низка прихильників пан'європейського руху взагалі виступали за непорушність умов мирних договорів (переважно у Франції).

Необхідність перегляду Версальського договору Р. Куденхове-Калергі пов'язував із двома проблемами, які стосувались Німеччини, та, як наслідок, становили загрозу для миру в Європі. Першою проблемою було питання честі Німеччини, яке включало провину за війну, позбавлення країни низки територій та статусу колоніальної держави, одностороннє роззброєння, непомірні репарації. Друга проблема була пов'язана із питанням життя в Німеччині, під яким розумілось наступне: перенаселення, потужна промисловість, вузький внутрішній ринок, бідність ресурсами, відсутність колоній, послаблення впливу

на світових ринках [12, с. 7-8]. Р. Куденхове-Калергі наголошував на необхідності мирного перегляду умов Версальського договору та низки поступок Німеччині, щоб попередити революційний вибух в країні та силоне вирішення питання.

Р. Куденхове-Калергі бачив вихід для Німеччини у створенні та розвитку потужного європейського ринку. За такої умови для країни відкрився б рух товарів та сировини в двох напрямках: до сільськогосподарських країн Східної Європи та в колонії європейських держав [12, с.8-9].

Р. Куденхове-Калергі наголошував на частковості перегляду договору. По-перше, критерієм для нових домовленостей мали стати ті позиції 14 пунктів В. Вільсона, принципи яких були порушені в мирному договорі [12, с.10-13].

По-друге, Р. Куденхове-Калергі передбачав, що не усі держави, що підписали Версальський договір, зацікавлені в його перегляді. Тому можливим лише перегляд шляхом підписання нових домовленостей із окремими країнами. Початком мав стати франко-німецький пакт [12, с.15].

В Меморандумі про перегляд Версальського договору Р. Куденхове-Калергі висловив наступні побажання та пропозиції щодо франко-німецької співпраці:

- по-перше, знизити мита, налагодити співпрацю в напрямку політики вільної торгівлі в Європі, виступити за ліквідацію новоутворених митних кордонів в басейні Дунаю;
- по-друге, надати взаємні гарантії безпеки, що дозволить взаємне рівномірне та широке роззброєння;
- по-третє, домовитися про співпрацю в колоніальній Африці, віддати під Німецьке врядування Камерун і Того;
- по-четверте, через арбітраж встановити рівень німецьких репараційних виплат, обмежити німецькі платіжні зобов'язання перед Францією;
- по-п'яте, проводити сумісну працю над польсько-німецьким порозумінням. Конкретні пропозиції з цього приводу були такі: через економічну співпрацю та територіальну угоду забезпечити вільний вихід Польщі до моря (Гриня), а також забезпечити прямий зв'язок Німеччини із Східною Пруссією через приєднання Данцига до Німеччини [12, с.17-18].

Внаслідок перегляду Версальського договору між Францією та Німеччиною мала вестись спільна економічна та військова політика, зовнішньополітична діяльність.

В цілому Меморандум був спрямований за задоволення переважно Німецьких інтересів та потреб, які були обмежені Версальським договором. В інтересах Франції була можливість підтримати мир та безпеку внаслідок подібного перегляду післявоєнних домовленостей,

а також перспектива розширення торгівельних ринків та налагодження співпраці із Німеччиною. Як наслідок – мир та економічне процвітання усіх зацікавлених сторін.

Реалізація положень Меморандуму мала стати, на думку Р. Куденхове-Калергі, допомогою та підтримкою уряду Г. Брюнінга в боротьбі із посиленням нацистів. Меморандум був розісланий юристам та політичним діячам Франції та Німеччини. В деяких листах вказувалося на необхідність його публікації для масового ознайомлення з пропозиціями. У відповідях з Франції зазначалося про небезпечність початку перемовин щодо такого великого плану в умовах політичної невизначеності в Німеччині напередодні виборів [12, с.144]. Висловлювались побоювання, що не всі європейські держави будуть зацікавлені в подібному перегляді мирного договору [12, с.159]. Як і проект Європейської партії, проект перегляду Версальського договору не знайшов підтримки серед політичних еліт. Е. Ерріо розкритикував ідею проекту, оскільки вони означали територіальне розширення, економічне та політичне посилення Німеччини [12, с.145].

Таким чином, причини зрушень в ідеях та діяльності пан'європейського руху у 1932 р. стали наступні: по-перше, провал ініціативи А. Бріана в Лізі Націй щодо створення союзу європейських держав; по-друге, економічна криза в Європі; по-третє, посилення націоналістичних ідеологій в країнах континенту; по-четверте, погіршення відносин між Францією та Німеччиною. На цьому фоні відбулися ідейні зрушення в пан'європейському русі: по-перше, це відмова від орієнтації на еліти та формування нової стратегії діяльності – завоювання мас через створення континентальної партії та широку пропаганду (на зразок нацистської в Німеччині). По-друге, відбувся перехід від пасивної критики Версальського договору до конкретних пропозицій щодо його перегляду. Це сприяло частковій втраті підтримки руху у Франції. По-третє, збільшується увага до проблем економічного розвитку Європи (раніше значна увага приділялась політичному бою об'єднання). Ці зрушення в тих історичних умовах і визначили перелом в діяльності руху із тенденцією до його занепаду. Невдала спроба організації Європейської партії та перегляду Версальського договору 1919 р. ще раз продемонстрували, що в історичних умовах міжвоєнного періоду стратегія реалізації Пан-Європи «зверху», через підтримку відомих політичних діячів, була хибною. На той період часу це було неможливо у зв'язку із недовірою політичних лідерів Франції та Німеччини один одному, через небажання йти на компроміс та постійні звинувачення в прагненні встановити гегемонію однієї країни на континенті. З іншого боку, діяльність пан'європейського руху у 1932 р. продемонструвала різні підходи до розуміння шляхів реалізації європейської єдності.

Література

1. *Бредихин, А. В., Лягуша, А. А.* Пан'європейское движение в дискурсе второй мировой войны: попытка исторического анализа идеи объединения Европы / А.В. Бредихин, А.А. Лягуша // Историчні і політологічні дослідження. – Донецьк: Видання Донецького національного університету, 2009. – № 1. – С. 191-199.
2. *Газін, В. П.* «Пан-Європа» Коуденгове-Калергі: ревізія Версаля чи інтеграція Європи / В.П. Газін // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: наук. записки Рівненського держ. гуманіт. ун-ту. – Рівне: РДГУ, 2001. – Вип. 1, ч. 2. – С. 210-216.
3. *Громова, А. В.* Рихард Куденхов-Калергі и пан-європейское движение в 1930-е годы XX века: дис. ... кандидата истор. наук: 07.00.03. «Всеобщая история» / Громова, Анна Витальевна. – М.: 2008.
4. *Віднянський, С. В.* Об'єднана Європа: від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу / С.В. Віднянський, А.Ю. Мартинов – К.: Інститут історії України, 2009. – 376 с.
5. *Панарина, Е. А.* Развитие идеи европейской интеграции в первой половине XX века : дис. ... кандидата исторических наук : 07.00.03 / Е.А. Панарина. – Ставрополь, 2006.
6. *РГВА.* Ф. 554-к, О.1, д.40.
7. *РГВА.* Ф. 554-к, О.1, д.41.
8. *РГВА.* Ф. 554-к, О.1, д.42.
9. *РГВА.* Ф. 554-к, О.4, д.39.
10. *РГВА.* Ф. 554-к, О.4, д. 177.
11. *РГВА.* Ф. 554-к, О.4, д. 178.
12. *РГВА.* Ф. 554-к, О.4, д. 362.
13. *Системная история международных отношений в 4 т. События и документы. 1918 – 2000* / [Отв. ред. А. Д. Богатуров]. – М.: Московский рабочий, 2000. – Т. 1: События. 1918 – 1945. – М.: Московский рабочий, 2000.
14. *Четырнадцать* пунктов В.Вильсона об условиях мира из его послания Конгрессу от 8 января 1918 г. // Системная история международных отношений в четырех томах. События и документы. 1918 – 2000 / Отв. ред. А. Д. Богатуров. Т. 2: Документы 1910 – 1940-х годов. – М.: Московский рабочий, 2000. – С. 27-28.

15. Чубарьян, А. О. Европейская идея в истории: проблемы войны и мира / А.О. Чубарьян. – М. : Муждународные отношения, 1987.
16. *Orluc, K.* A Last Stronghold against Fascism and National Socialism? The Pan-European Debate over the Creation of a European Party in 1932 // *Journal Of European Integration History.* – Baden-Baden: NOMOS Verlagsgesellschaft, 2002 – Volume 8. – Number 2. – P. 23-43.
17. *Thery F.* Construire l'Europe dans les annees vingt. L'action de l'Union paneuropeenne sur la scene franco-allemande, 1924-1932 / Franck Théry. – Geneve: Institut europeen de l'Université de Genève, 1998.
18. *Ziegerhofer-Prettenthaler A.* Botschafter Europas: Richard Nikolaus Coudenhove-Kalergi und die Paneuropa - Bewegung in den zwanziger und dreißiger Jahren / Anita Ziegerhofer-Prettenthaler. – Wien: Böhlau Verlag/Wien, 2004.

УДК 070.484=162.1(44):327.35(4)

Leopold Unger o zjednoczeniu Europy na łamach paryskiej „Kultury”

Agata Fijuth – Dudek

Fijuth-Dudek Agata. Leopold Unger o zjednoczeniu Europy na łamach paryskiej „Kultury”. Artykuł jest poświęcony publicystyce Leopolda Ungera w czasopiśmie „Kultura”. Jednym z najważniejszych periodyków polskich nota bene wydawanym w Paryżu przez Instytut Literacki Jerzego Giedroycia. Autorka rozpatruje idee zjednoczonej Europy. „Kultura” interesowała się problemem w bardzo szerokim ujęciu: zarówno koncepcją zjednoczenia wszystkich państw, które stworzyłyby jeden twór europejski, ale także rozpatrywało możliwość połączenia krajów Europy Środkowowschodniej, krajów satelickich wobec ZSRR, które stanowiłyby przeciwwagę dla silnych zjednoczonych Niemiec i Rosji.

Słowa kluczowe: „Kultura”, zjednoczenie Europy, Leopold Unger, Jerzy Giedroyc

**Fijuth-Dudek Agata. The view of European integration by Leopold Unger in the Paris` «Culture».** The paper is devoted to Leopold Unger's journalism in the journal «Culture». This journal was published in Literary Institute by Jerzy Giedroyc and it had been one of meaningful publications. Much attention is given to Leopold Unger` ideas of European integration. The fact that Editorial Board was interested in considering this theme in the broadest sense. Conceptions of union countries as one European unit or possibility Union of Central and Eastern Europe were considered.

Keywords: «Culture», European integration, Leopold Unger, Jerzy Giedroyc

Фіют-Дудек Агата. Леопольд Унгер про об'єднання Європи на сторінках паризької «Культури». Стаття присвячена журналістиці Леопольда Унгера у журналі «Культура», який був одним з найбільш значущих польських журналів, що видавалися у Парижі Літературним інститутом Єжи Гедройця. Автор розглядає розробку ідеї об'єднання Європи Леопольдом Унгером. Редакція «Культури» була зацікавлена у розгляді даній проблематиці в найширшому сенсі. Розглядалися як концепції об'єднання усіх країн, які утворювали одне європейське ціле, так і можливості союзу країн Центральної та Східної Європи, у той час підконтрольних Радянському Союзу, які були б протиположними до сильним Німеччині та Росії.

Ключові слова: «Культура», об'єднання Європи, Леопольд Унгер, Єжи Гедройць.

© Fijuth – Dudek A., 2015

Miesięcznik „Kultura” rozpoczął swoją działalność jako pismo Instytutu Literackiego, powołanego w 1946 roku przez szefa sztabu II Korpusu Polskiego gen. Władysława Andersa. Redakcja w składzie: Jerzy Giedroyc, redaktor naczelny, Zofia i Zygmunt Hertzowie oraz Józef Czapski wkrótce zamieszkała w Maisons-Laffitte miasteczku niedaleko Paryża i tam do 2000 roku wydawała pismo, które stało się symbolem niezależnej myśli polskiej na emigracji.

W 1970 roku do grona współpracowników dołączył emigrant z Polski Leopold Unger. Urodzony w 1922 roku przez 20 lat był dziennikarzem „Życia Warszawy”. Doceniany przez ówczesną władzę w 1962 roku został korespondentem na Kubie będąc naocznym świadkiem tzw. kryzysu kubańskiego. W 1969 roku na fali czystek antysemitycznych w kraju zmuszony do emigracji. Osiadł na stałe w Brukseli gdzie został dziennikarzem prestiżowego pisma „Le Soir”. W „Kulturze” paryskiej prowadził wymyśloną przez siebie rubrykę „Widziane z Brukseli”, która stała się bieżącą analizą dziejących się wydarzeń na arenie międzynarodowej. „Brukselczyki” były drukowane aż do ostatniego numeru „Kultury”.

Powojenna Europa wobec dobitnego ukazania słabości przedwojennego porządku, ogromu zniszczeń, ale także chęci zrównoważenia potęgi Stanów Zjednoczonych w nowej politycznej i gospodarczej rzeczywistości, zagrożona ideą komunizmu, zaczęła szukać nowej drogi, którą okazała się idea integracji.

Rozpatrując idee zjednoczonej Europy w paryskiej „Kulturze” należy je widzieć szeroko. Pismo interesowało się bowiem zarówno koncepcją zjednoczenia wszystkich państw, które stworzyłyby jeden twór europejski, ale także rozpatrywało możliwość połączenia krajów Europy Środkowowschodniej, krajów satelickich wobec ZSRR, które stanowiłyby przeciwwagę dla silnych zjednoczonych Niemiec i Rosji. Wreszcie, na łamach pisma pojawiają się prognozy co do dalszych losów Niemiec, ich przyszłego zjednoczenia i znaczenia tego procesu dla kontynentu. Janusz Korek wskazuje, że koncepcje, po które sięgała „Kultura” wywodziły się jeszcze z okresu międzywojnia [5, s. 455-457].

Na łamach pisma pojawiły się postulaty „jednoczenia mentalnego” państw po dwóch stronach żelaznej kurtyny, które miało spowodować osiągnięcie wspólnych celów, mimo podziału [8, 3, s. 41.]. Można także odnaleźć pomysły ujednoczenia poziomu gospodarczego europejskich państw [6, 3, s. 41], co dawałoby praktyczną możliwość wymiany handlowej, technologicznej, gospodarczej.

Wreszcie silnie obecna była koncepcja federacyjna, która postulowała zjednoczenie polityczne.

Opcje te pojawiały się na łamach pisma równolegle, przenikały się, nie tworząc jednak jednolitego skonkretyzowanego pomysłu na przyszłą

Europę. Jedynym celem, szeroko zdefiniowanym, była wspólna Europa jako dobrowolne przymierze państw wolnych, samostanowiących, jako przeciwwaga dla Rosji, ale również dla drugiego światowego hegemonu – USA.

Obok opcji zjednoczenia Europy natychmiast pojawiły się koncepcje roli i miejsca Polski zarówno w zastanej rzeczywistości podziału, jak i w nowym, jednolitym, przyszłym tworze. Głośnym, w pierwszym okresie funkcjonowania pisma, był pomysł Melchiora Wańkowicza zaprezentowany w tekście „Klub Trzeciego Miejsca” [14, 1]. Wańkowicz postulował aby Polska, w warunkach podzielonej Europy zachowała neutralność wobec supermocarstw, co miało zapewnić jej bezpieczeństwo.

Niewątpliwie jednym z najważniejszych twórców nowego stylu myślenia politycznego w kontekście zjednoczonej Europy w „Kulturze” stał się Leopold Unger, który rozpoczął publikowanie swoich „Brukselczyków” w 1970 roku i publikował je do samego końca istnienia pisma w 2000 roku. Teksty podpisywał jako „Brukselczyk”, ponieważ po przymusowym opuszczeniu kraju w 1969 roku na stałe osiadł właśnie w Belgii i jako dziennikarz pracował dla tamtejszego „Le Soir”.

Charakterystycznym rysem analiz Ungera było odejście od postrzegania wydarzeń na arenie europejskiej poprzez pryzmat Polski. Swoimi tekstami pokazywał i analizował wydarzenia w Europie na tle dziejącej się realpolityki światowej. Czynił to, co ważne, z perspektywy obiektywnego, niezależnego międzynarodowego komentatora. „Brukselczyki” były wyrazem opcji globalnej w kwestii zjednoczenia Europy. Autor analizował funkcjonowanie struktur wspólnej Europy, rozpoczynając od EWG aż po Unię Europejską. W większości były to teksty krytyczne wobec rozrastającej się biurokracji, braku wspólnej wizji funkcjonowania Wspólnot, konfliktów wewnętrznych i partykularnych interesów państw, które to dominują w polityce.

Jednak, co ważne, mimo krytyki bieżących działań zmierzających do integracji Europy, trzeba zauważyć, że Unger zdecydowanie opowiadał się za samym procesem zjednoczenia, za wspólnotą interesów i celów. We wspólnej Europie widział siłę, z której miałyby czerpać wszystkie państwa członkowskie. A krytyka miała na celu usprawnienie i naprawę Wspólnoty, tak w sensie instytucjonalnym, jak i mentalnym.

Leopold Unger swoimi „Brukselczykami” (*Widziane z Brukseli* – autorska rubryka Leopolda Ungera, która ukazywała się od 1970 roku aż do zamknięcia pisma w 2000 r. Autor podpisywał się jako „Brukselczyk”) wpisywał się w dyskurs toczący się w latach 70. na łamach „Kultury” na temat funkcjonowania Europejskiej Wspólnoty Gospodarczej.

Już w maju 1970 roku zdecydowanie protestował przeciwko obecności byłego hitlerowca w Komisji EWG („Kultura” 1970, nr 6/273). Zjednoczona Europa jawi się tu zatem jako wyraz pamięci i sprzeciwu wobec idei, które doprowadziły do wyniszczającej kontynent wojny. Jest siłą opiniotwórczą, która czerpie z jednolitej wizji zrzeszonych państw sprzeciwiających się

zapominaniu o idei nazizmu.

W tym samym tekście Unger opisał protest studentów oraz Rady Europejskiej w odpowiedzi na inne, równie kontrowersyjne wydarzenie – organizację przez greckiego ambasadora w Belgii uroczystości w trzecią rocznicę puczu greckich pułkowników. Unger przypomniał, że Komisja Wspólnego Rynku zagroziła, że zrewiduje swoje kontakty handlowe z Grecją, po czym nie podjęła żadnych działań. Tym tekstem walczył więc, aby Wspólnota propagowała szeroko pojęty demokratyzm. Raziło go przemykanie oczu na akceptowanie braku poszanowania prawa, w tym wypadku na tolerowaniu upamiętniania siłowego puczu w Grecji w 1967 roku.

Te dwa przytoczone przykłady reprezentują nurt ideowy artykułów Ungera. Krytyce poddaje się w nich wartości sprzeczne z poszanowaniem demokracji, wolności, praworządności, uwypukla za to polityczny cynizm instytucji Wspólnoty Europejskiej.

Już rok później Leopold Unger zajął się newralgicznym problemem EWG, polityką rolną, poddając ją miazdzącej krytyce. Zwrócił uwagę na dysproporcje i różnice między poszczególnymi modelami rolnictwa w krajach Wspólnego Rynku. Unger twierdził, że klęska reformy rolnej Wspólnoty polegała na widzeniu rolnictwa przez pryzmat wąskich interesów poszczególnych państw, a nie na spojrzeniu całościowym i długofalowym. „Ministrowie rozdzierani przez „swoje” narodowe interesy – pisał Unger - latami ciągnęli politykę łatania dziur, gaszenia pożarów kolejno, jak się ujawniały. Zamiast podjąć próbę sformułowania polityki wspólnej i globalnej” [11, s. 83].

W tekście z 1974 roku, dla którego pretekstem było odejście z polityki dwóch europejskich przywódców (we Francji śmierć Georga Pompidou, w Niemczech dymisja Willego Brandta) Unger znów zastanawiał się nad kondycją Zjednoczonej Europy i dostrzegał oznaki kryzysu: „Powiedzmy od razu, że wielkie wizje panów Pompidou i Brandta zostały zdmuchnięte jak pyłek przez cios naftowy, że solidarność EWG rozleciała się jakby była z piasku pustyni króla Fejsala, a Unia roku 1980 jawi się jak szekspirowski duch szyderyczy” [9, s. 131]. Co cenne, Unger przedstawił własne propozycje uzdrowienia funkcjonowania Europy poprzez m.in: likwidację prawa weta w Radzie Ministrów EWG, nadanie parlamentowi europejskiemu uprawnień kontrolnych i jego wybór w głosowaniu powszechnym i bezpośrednim (aby zdemokratyzować wspólnotę) oraz narzucenie państwom stowarzyszonym priorytetów europejskich, a nie narodowych, bo te ostatnie skutecznie utrudniają działania wspólnotowe.

25 rocznica powstania EWG była kolejnym powodem, aby przypomnieć czytelnikowi o Europie. To dobry moment na podsumowanie dokonań Wspólnoty. Unger pisał: „EWG przekształciła byt 250 milionów zachodnich Europejczyków. Towary, ludzie i informacje podróżują bez paszportów i wiz, bez cenzury i kontroli, z Brukseli można autostradami dojechać do Wiednia,

Palermo czy Lizbony bez jednego stopu, świetlnego, czy policyjnego. (...) Stała się EWG oazą dobrobytu i pokoju” [12, s. 232] (tekst ukazał się pierwotnie w: „Kultura” nr 5/416, 1982). A jednak dziennikarz twierdzi, że 25. rocznica jest dla EWG niełatwa. Autor zarzuca Wspólnocie szafowanie deklaracjami, a nie realnym wpływem na rzeczywistość. Przypomina o niebezpieczeństwach i niedawnym naftowym kryzysie Europy. Źródło impasu widzi w narodowym egoizmie. Unger apelował: „Europa to nie przeżytek, to konieczność i ratunek, pod warunkiem, że Europejczycy zrozumieją, że warunkiem powstrzymania samozagłady, wyjścia z kryzysu gospodarczego i politycznego jest działanie razem a nie w rozsypce i w sposób godny, a nie po sklepikarsku” [12, s. 236]. Według Brukselczyka Europę gubił wspomniany egoizm, hipokryzja intelektualna i zniewolenie umysłów. Przypatrywał się fatalizmowi historii i widzi, że Europa jednoczyła się tylko w obliczu niebezpieczeństwa. Takim niebezpieczeństwem na początku lat 80. był wyścig zbrojeń i zastosowanie kursu konfrontacyjnego w polityce supermocarstw. „Kultura” dawała wyraz swojego zaniepokojenia zwłaszcza wynikami konferencji helsińskiej i madryckiej (...)” [4, s. 43]. Właśnie o tych konferencjach pisał Unger w tekście *Jalta-Helsinki-Madryt* [10] - (nazywa je „klęską Zachodu”). Poddając analizie przebieg obrad przestrzegając przed strategią Kremla. Obietnica tzw. trzeciego ‘koszyka’, dotyczącego praw człowieka i zwiastującego nadejście demokracji na Wschodzie była uczyniona z założeniem, że się jej nie spełni. W zamian za nią Rosja zyskała w dwóch innych ‘koszykach’ – korzystną regulację zasad bezpieczeństwa i współpracy gospodarczej” [4, s. 43]. Już w 1972 roku Leopold Unger w tekście *Komu bije dzwon* („Kultura” 1972, nr 3/294) zwracał uwagę na obietnice strony radzieckiej podczas międzynarodowych rozmów (m.in. złagodzenia wewnętrznej polityki), które już w założeniu nie miały pokrycia w rzeczywistości. Wspólna Europa miała być zatem przeciwagą dla polityki Związku Radzieckiego.

Dekada lat dziewięćdziesiątych to w „Kulturze” prezentacja różnych opinii na temat rozszerzenia Unii Europejskiej. Wydaje się jednak, że mimo rozbieżności, przeważały głosy euroentuzjastów, którzy jednocześnie wytykali liczne zagrożenia zarówno dla rozrastającej się Europy, jak i dla państw przyjmowanych.

Leopold Unger przełom 1989 roku rozpoczął od zmiany tematyki „Brukselczyków”. Od tej pory zdecydowanie częściej poruszał sprawy Polski i pozostałych tzw. państw bloku sowieckiego, w których dokonywały się historyczne przemiany. Np. w tekście *Arka bez Noego* (1989 r.) powrócił do wątku EWG, tym razem w kontekście pomocy dla Polski i Węgier w wychodzeniu z kryzysu oraz w przechodzeniu przez długą drogę reform, np. przybliżył pomysł Jacquesa Delors, przewodniczącego Komisji Europejskiej aby uczyć kraje wschodnioeuropejskie funkcjonowania wolnego rynku.

Z kolei tekst *Polska w Europie: bez złudzeń i bez zmarszczek* (Leopold Unger po raz pierwszy przedstawił tezy tekstu podczas III Sesji Wschodniej

Szkoły Letniej w Warszawie w lipcu 1994 roku.) [13] z 1994 r. stała się pogłębioną analizą politologiczno-historyczną, diagnozą obecnej sytuacji w Europie. Autor widział trzy strefy, które powstały po upadku muru berlińskiego:

- państwa Europy Zachodniej (natowskie) wraz z ówczesnymi krajami neutralnymi,
- Rosję, która w konwulsjach wychodzi z pozycji imperium i dyktatorskiej formy władzy,
- oraz szarą strefę, czyli państwa obszaru wpływów byłego Związku Radzieckiego.

Pisał: „Żadna z tych stref nie była przygotowana na tak szybki upadek komunizmu i sowietyzmu, żadna nie dysponowała scenariuszem przechodzenia państw byłego obszaru sowieckiego do demokracji i gospodarki rynkowej, żadna nie wiedziała czym to grozi, żadna nie miała poglądu na swoją własną rolę w tym procesie” [13, s. 10].

Unger sceptycznie widział kondycję pokomunistycznej rzeczywistości wskazując na nowopowstałe zagrożenia: obudzone nacjonalizmy, rasizm, czystki etniczne. Zwracał również uwagę na pozostałości po sowietyzacji znacznej części kontynentu. Wśród zagrożeń wymieniał anarchię polityczną i gospodarczą wynikłą po rozpadzie ZSRR. „Brukselczyk” obawiał się skutków dekolonizacji Jugosławii, a więc konfliktów nacjonalistyczno-separatystycznych; porównywał ten proces do groźnej w skutkach dekolonizacji Afryki, krwawych wojen w Rwandzie czy Angoli.

I właśnie w kontekście upadku komunizmu, wyzwalania się tzw. demoludów spod kontroli ZSRR znów odwoływał się do roli Zjednoczonej Europy, która miała być gwarantem stabilizacji swojej środkowowschodniej części. Miała czuwać, aby upadek systemu zniewolenia nie wywołał chaosu, anarchii i łamania wartości uznanych za demokratyczne, ze szczególnym uwzględnieniem niebezpieczeństwa nacjonalizmów w poszczególnych krajach.

Wreszcie krótko, w kontekście jednoczenia Europy warto wspomnieć o dyskusji wokół jednoczenia się Niemiec.

Unger poświęcił zagadnieniu kilka ważnych tekstów. Problematykę zjednoczenia Niemiec widział przede wszystkim z perspektywy globalnej, nie filtrując jej przez pryzmat Polski. Autor ukazał konkretne wydarzenia obudowując je kontekstami współczesnej polityki międzynarodowej. Z jednej strony bał się zjednoczonych, silnych Niemiec, które mogłyby znów zagrozić bezpieczeństwu Europy, z drugiej ewidentnie nie docenił dynamiki niemieckich przemian. Wystarczy wspomnieć, że w 1989 roku tuż przed upadkiem muru berlińskiego nie przewidział możliwości zjednoczenia NRD i RFN w najbliższym czasie.

Jednocześnie, mimo charakterystycznych dla swojego pokolenia lęków (zagrożenia wynikające z odradzającej się niemieckiej potęgi można znaleźć również w tekstach J. Mieroszewskiego, o czym wspomina I. Hofman) [3,

s. 43; 7] przed niemiecką potęgą zdawał sobie sprawę z nieuchronności połączenia dwóch państw niemieckich, ponieważ taka była logika idei jednoczenia Europy. Aby jednak nie doprowadzić do zachwiania równowagi postulował o jak najmocniejszą, jednolitą i skuteczną Wspólnotę, szczególnie właśnie w kontekście odradzania niemieckiej potęgi.

Na łamach „Kultury” można było rok po roku śledzić zmiany w procesie jednoczenia Europy. Analizując materiał zawarty w piśmie, można dojść do wniosku, że wspólną cechą tekstów na temat jednoczącej się Europy jest perspektywa Polski. Wyjątek stanowią właśnie „Brukselczyki” Leopolda Ungera.

Do 1989 roku, a więc momentu rozpoczęcia procesu przekształceń w Europie Środkowowschodniej Unger analizował wydarzenia z punktu widzenia Europejczyka. Oczywiście, odnosił je do Polski, ale nie patrzył na nie przez jej pryzmat. Po upadku komunizmu, kiedy został zniesiony zakaz wjazdu dla Ungera do Polski, zaczął bywać w kraju i teksty częściej dotyczyły relacji Europa-Polska. Jednocześnie na wybór tematów nałożyły się wydarzenia, które stawiały Polskę w centrum procesu jednoczenia, tj. negocjacje w sprawie przystąpienia do Wspólnot. Unger pisząc o jednoczącej się Europie skupiał się przede wszystkim na kryzysach; wymieniał przyczyny, dostrzegał krótkowzroczną politykę poszczególnych państw oraz rozbudowującą się biurokrację, która paraliżowała działania Wspólnoty. Wyraźnie jednak dawał czytelnikowi do zrozumienia, że tylko zjednoczona, silna Europa może być realną przeciwwagą dla Rosji i Stanów Zjednoczonych. Wskazywał, że wysiłek państw wypracowania wspólnych działań, zarówno politycznych, gospodarczych, kulturalnych czy międzynarodowych zaowocuje polepszeniem standardów życia mieszkańców, a także zapewni bezpieczeństwo na Kontynencie.

Publicystykę Leopolda Ungera nie sposób zakwalifikować do jednego nurtu koncepcji zjednoczenia Europy. Z jednej strony reprezentował racjonalny, pragmatyczny punkt widzenia, za funkcjonalistami postulując połączenie państw na płaszczyźnie gospodarczej. Z drugiej jednak, odnajdujemy w jego publicystyce plany zjednoczenia politycznego, co jest charakterystyczne dla federalizmu.

Wreszcie, co ważne, kładł nacisk na wspólne wartości. Siłą Europy miały być wspólne idee demokratyczne: wolność, równość, sprawiedliwość, pluralizm, tolerancja, praworządność oraz poszanowanie praw i wolności obywatelskich.

Janusz Korek pisał, że „Kultura” aspirowała do zmiany sposobu myślenia politycznego, który sprostaby nowym warunkom, nowej mentalności i nowym wyzwaniom politycznym drugiej połowy XX wieku [5, s. 500]. Mówiąc o nowym stylu politycznego myślenia autor rozumiał przede wszystkim zerwanie pisma z polonocentryzmem, mimo oczywistego koncentrowania się na sprawach polskich. Świadectwem nowego myślenia o polityce były właśnie teksty o analizujące koncepcje federacyjne, rozpatrujące

sprawę Polski łącznie z losami innych państw Europy Środkowowschodniej i szerzej całego kontynentu a nawet świata. Leopold Unger analizując proces zjednoczenia Europy doskonale wpisywał się w ambicje „Kultury” nowatorskiego patrzenia na procesów dziejące się w Europie.

Bibliografia

1. *Giedroyć J., Wańkowicz M.* Listy 1945-1963, wstęp i opracowanie A. Ziółkowska-Boehm / J. Giedroyć, M. Wańkowicz. – Warszawa, 2000.
2. *Hofman I.* Polska, Niemcy, Europa. Program zachodni paryskiej „Kultury” / I. Hofman. – Lublin, 2009.
3. *Hofman I.* Zjednoczona Europa w publicystyce paryskiej Kultury / I. Hofman. – Lublin, 2001.
4. *Korek J.* Paradoxy paryskiej „Kultury”. Styl i tradycje myślenia politycznego / J. Korek. – Lublin, 2000.
5. *Matecki Ł.* Żelazna kurtyna i europejska równowaga gospodarcza / Ł. Matecki // Kultura. – 1951. – № 7/33-8/34.
6. *Mieroszewski J.* Listy z wyspy / J. Mieroszewski // Kultura. – 1951. – № 1/39; № 5/43; 1952. – № 7/57-8/58.
7. *Oberlaender T.* Cele Europy / T. Oberlaender // Kultura. – 1951. – № 2/40-3/41.
8. *Unger L.* Dawajcie byka Europa czeka / L. Unger // Kultura. – 1974. – № 7/322-8/323.
9. *Unger L.* Jałta-Helsinki-Madryt / L. Unger // Kultura. – 1983. – № 9/432.
10. *Unger L.* Kapitołińskie gęsi i flamandzkie krowy / L. Unger // Kultura. – 1971. – № 5/284.
11. *Unger L.* Orzeł i reszta. – Paryż, 1986.
12. *Unger L.* , Polska bez złudzeń i bez zmarszczek / L. Unger // Kultura. – 1990. – № 9/564.
13. *Wańkowicz M.* Klub Trzeciego Miejsca / M. Wańkowicz // Kultura. – 1949. – № 6/23.

УДК 947.6 «1989»

Выборы народных депутатов СССР в Белорусской ССР в 1989 г.: ход и итоги

Курьянович Александр Викторович

Статья посвящена практически не дослідженій в сучасній білоруській (і пострадянській історіографії в цілому) проблемі. У науковому дослідженні розглядаються правова і організаційна база виборів народних депутатів, умови, в яких відбувалися вибори, розстановка суспільно-політичних сил, чинники, що визначили результати виборів.

Ключові слова: виборча кампанія, депутат, вибори, агітація

Курьянович Александр. Выборы народных депутатов СССР в Белорусской ССР в 1989 г.: ход и итоги. Статья посвящена практически не исследованной в современной белорусской (и постсоветской историографии в целом) проблеме. В научном исследовании рассматриваются правовая и организационная база выборов народных депутатов, условия, в которых проходили выборы, расстановка тех или иных общественно-политических сил, факторы, определявшие результаты выборов.

Ключевые слова: избирательная кампания, депутат, выборы, агитация

Kuryanovich Alexander. Elections of deputies of people's of the USSR in Belarussian SSR in 1989: motion and results. The article is sanctified to practically not investigational in modern Belarussian and post-soviet historiography on the whole to the problem. The normative legal and organizational base of elections of deputies of people's, situation, elections, placing of one or another social and political forces, factors assisting their victory or, passed in that, is examined in scientific research, opposite, defeat.

Keywords: hustings, deputy, elections, agitation

На протяжении нескольких десятилетий господства коммунистического режима в СССР любые выборы – в местные или в высшие органы представительной и законодательной власти – никогда не отражали подлинного изъявления граждан, превратившись в бутафорию. И только выборы народных депутатов Союза ССР весной 1989 г. положили начало эрозии советской избирательной системы. В Белорусской ССР эти выборы имели свои особенности и итоги, обусловленные различными факторами.

Как известно, выборы народных депутатов СССР должны были состояться по решению XIX Всесоюзной партийной конференции

© Курьянович А., 2015

(28 июня–1 июля 1989 г.): предполагалось существенно демократизировать избирательный процесс путём обеспечения «широкого обсуждения кандидатур», включения в бюллетени «большого числа кандидатов, чем имеется мандатов» [17, с. 635]. Соответствующий Закон о выборах народных депутатов СССР был утверждён 1 декабря 1988 г. [6, ст. 729].

Для проведения выборов в Белорусской ССР создавалось 60 избирательных округов: 28 территориальных и 32 национально-территориальных. Количество территориальных округов формировалось в зависимости от численности населения, между тем как число национально-территориальных округов в каждой союзной республике было прописано конкретно. Регистрация кандидатов начиналась за два месяца и заканчивалась за месяц до начала выборов.

В целом Закон действительно декларировал и гарантировал право граждан на выбор и на альтернативу. Закон должен был продемонстрировать серьёзный шаг в демократизации не только избирательной системы, но и советского общества в целом.

Однако в Законе присутствовали нормы, которых не было даже в сталинском избирательном законодательстве. Подобные нормы дискредитировали саму идею свободных выборов. В чём же они заключались?

Во-первых, в наличии искусственного депутатского представительства от общественных организаций. Их представители выбирались на пленумах, а поэтому никакой избирательной кампании не вели. Учитывая масштабы Белорусской ССР, количество представителей республики от общественных организаций равнялось 31.

Во-вторых, во введении окружного предвыборного собрания, принимающего окончательное решение о предоставлении кандидатов для регистрации в соответствующую избирательную комиссию. Противники окружного собрания сразу же заявили о его политическом подтексте и, в принципе, оказались правы. Как оказалось, окружное предвыборное собрание использовалось, по большому счету, для избавления от неугодных кандидатов, критически относящихся к политике властей.

К моменту выборов Белорусская ССР представляла собой одну из самых консервативных союзных республик. Перестроечные процессы протекали здесь в силу ряда причин и обстоятельств весьма болезненно, в отличие, например, от тех же России, Украины, Молдовы, Грузии и Прибалтики. Это дало основание известному белорусскому писателю А.М. Адамовичу назвать БССР «Вандеей перестройки» [1, с. 30].

Уровень гласности в Советской Беларуси по сравнению с вышеуказанными республиками был на порядок ниже. Например, на республиканском телевидении отсутствовали передачи типа «Взгляд», не печатались либеральные издания наподобие «Огонька». Ни о каких партийных дискуссиях, которые имели место на XIX Всесоюзной

партконференции, в Беларуси не могло быть и речи. Любые проявления общественной активности, идущей в разрез с политикой властей, строго пресекались, подвергались беспощадной критике.

За несколько месяцев до выборов БССР пережила громкий политический скандал, связанный с брутальным разгоном в Минске 30 октября 1988 г. многотысячного митинга, посвящённого дню поминовения предков. Жестокий разгон, применение органами правопорядка специальных – резиновые дубинки и слезоточивый газ «Черемуха» – средств против мирных граждан вызвали широкий общественный резонанс не только собственно в республике, но и в стране в целом. Решительным противником разгона митинга выступил народный писатель БССР В.В. Быков [4]. Неоправданно жестокие действия белорусских властей также осудили на союзном уровне [2, с. 10-11].

Все эти обстоятельства, безусловно, накладывали отпечаток на подготовку к выборам в Белорусской ССР, их проведение в республике, обуславливали расстановку тех или иных политических сил.

Условно эти силы можно разделить на две линии. Первая линия была представлена руководством БССР в лице Президиума Верховного Совета, Совета Министров, и ЦК Коммунистической партии Белоруссии (КПБ). Вторую линию олицетворяли альтернативные, «неформальные» силы, которые консолидировались вокруг Организационного комитета (Оргкомитет) по созданию т.н. Белорусского Народного Фронта (БНФ) за «перестройку» «Возрождение». Сам Оргкомитет под председательством старшего научного сотрудника Института истории АН БССР, кандидата искусствоведения, одного из авторов резонансной статьи о сталинских репрессиях в Беларуси [24] З.С. Позняка, возник 19 октября 1988 г.

На приближающихся выборах народных депутатов СССР Оргкомитет БНФ прибегнул к следующей стратегии. Он поставил своей целью не столько выдвижение собственных кандидатов, которые не были столь узнаваемы и «раскручены», сколько поддержку авторитетным людям республики. Главное условие в качестве поддержки, которое ставил Оргкомитет, заключалось в приверженности этих кандидатов демократическим и национальным ценностям.

Так, при активной поддержке Оргкомитета успешно провели свою кампанию проректор БГУ, будущий председатель Верховного Совета Беларуси С.С. Шушкевич, следователь по особо важным делам при Прокуратуре БССР Н.И. Игнатович, доктор экономических наук А.Г. Журавлёв.

В январе 1989 г. Оргкомитет БНФ распространил свои известные «Пятнадцать пунктов», которыми должны были руководствоваться кандидаты, решившие воспользоваться поддержкой Фронта. «Пятнадцать пунктов» убеждали будущих избирателей в том, что списки «кабинетных» депутатов уже составлены, и что если равнодушно

отнестись к этим выборам, то «возврат к старому неизбежен».

В «Пятнадцати пунктах» не ставилась под сомнение советская модель развития, как это имело в последующее время после образования в 1989 г. непосредственно БНФ. Наоборот, «красной нитью» в «Пятнадцати пунктах» проходила ленинская идея о том, что заводы должны принадлежать рабочим, земля – крестьянам, а власть – народу.

Тем не менее, ряд тезисов, провозглашенных в «Пятнадцати пунктах», обнажал круг самых наболевших вопросов. Речь шла об экономических проблемах, тотальном дефиците, осуждении сталищины, экологии и Чернобыле, реформировании СССР, демократизации законодательства и т.д. [21, л. 7].

БНФ также провозгласил себя движением действия, продемонстрировал свою готовность к «политике улиц». 19 февраля 1989 г. на столичном стадионе «Динамо» собрались около 35 000 человек – в основном сторонников БНФ [10, с. 2]. На санкционированном митинге были приняты две резолюции. В первой резолюции содержались критические замечания в отношении Закона от 1 декабря 1988 г., который, как отмечалось выше, предусматривал предвыборные окружные собрания, возможность избрания одной кандидатуры на безальтернативной основе, запрещал общественным организациям созывать по месту жительства собрания для выдвижения кандидатов. Если эти нормы, категорически говорилось в резолюции, не будут отменены, то Съезд народных депутатов «не будет иметь морального права решать судьбу страны».

Вторая резолюция касалась Фронта. В ней содержались требования: официально признать движение БНФ за «перестройку» «Возрождение», прекратить дезинформацию населения относительно целей и задач Народного Фронта, предоставить Оргкомитету БНФ помещение для работы, а также возможность публиковаться на страницах республиканской, областной и районной печати [11, с. 177-178].

Кампания по выдвижению кандидатов по округам завершилась 23 февраля 1989 г. Картина выглядела следующим образом. На 60 мандатов претендовали 104 кандидата. Свою силу продемонстрировали окружные предвыборные собрания, которые отвергли 128 претендентов. Так, если по Минскому-Советскому территориальному избирательному округу №566 по результатам окружного собрания были зарегистрированы три кандидата из четырнадцати претендентов [12, с. 1], то по Минскому-Ленинскому территориальному избирательному округу – три из семи [7, с. 1]. При этом журналисты государственных изданий испытывали трудности в стремлении посетить некоторые собрания трудовых коллективов (Брестская область и другие регионы) по выдвижению кандидатов: соответствующие комиссии требовали у таких журналистов официальный запрос от редакции [20, с. 1]. Подобная ситуация наблюдалась позднее при проведении окружных избирательных

собраний. Это было нарушением п.4. статьи 7 Закона от 1 декабря 1988 г. в соответствии с которым представители средств массовой информации имели право беспрепятственного доступа на все заседания и собрания, связанные с выборами.

В Белорусской ССР отчетливо проявилась такая тенденция как желание – во избежание непредвиденных ситуаций – государственной и партийной элиты регистрироваться кандидатами в депутаты не в столице и даже не в областных центрах, а на районном уровне. При этом практически все представители руководящей элиты шли на выборы на безальтернативной основе

Так, первый секретарь ЦК КПБ Е.Е. Соколов был зарегистрирован по Кобринскому территориальному избирательному округу №549 Брестской области; Н.С. Игрунов, второй секретарь ЦК КПБ – по Волковысскому национально-территориальному избирательному округу №90 Гродненской области; Н.И. Дементей, секретарь ЦК КПБ – по Полоцкому территориальному избирательному округу №54 Витебской области; Г.С. Таразевич, председатель Президиума Верховного Совета БССР – по Молодеченскому территориальному избирательному округу №71 Минской области; М.С. Ковалёв, председатель Совета Министров БССР – по Полоцкому национально-территориальному избирательному округу №83 Витебской области.

Приближающиеся выборы разбудили амбиции «новой» генерации, как правило, относительно молодых людей, занятых в самых различных сферах общественной жизни. Интуитивно они чувствовали, что советское общество нуждается в дальнейшем реформировании, и что темпы «перестройки» явно замедлились. Ими двигало жгучее желание изменить всё к лучшему, хотя, возможно, не хватало должного опыта и подготовки. Однако такие кандидаты пользовались успехом у избирателей. Свои кандидатуры зарегистрировали изобретатель и учёный Ю.И. Воронежцев, рабочий В.Н. Корниенко, председатель совхоза А.Г. Лукашенко, инженер А.О. Добровольский и др.

В конце февраля 1989 г. завершилась кампания выдвижения кандидатов от общественных организаций (КПСС, Советский фонд мира, ДОСААФ, общество «Знание», ВЛКСМ и др.). Среди выдвиженцев оказались как «простые» люди, так и представители творческой интеллигенции (писатель В.В. Быков, художник М.А. Савицкий), хозяйственники (председатели колхозов-миллионеров В.Л. Бедуля, В.К. Старовойтов) и др. [9, с. 1]. Забегая немного вперёд, следует отметить, что никакой интриги на выборах от общественных организаций не произошло. Абсолютно все выдвинутые кандидаты получили депутатские мандаты.

После регистрации кандидатов по округам на предвыборную агитацию отводился месяц. И тут партийно-государственная

номенклатура допустила грубейшую ошибку. Посчитав, что отсеиванием негодных кандидатов путём окружных предвыборных собраний победа обеспечена, власти республики не уделили должного внимания повседневной агитации, ограничиваясь старыми приёмами прошлых лет.

Сторонники Оргкомитета БНФ, напротив, поддерживая «своих» кандидатов, развернули широкомасштабную критику представителей партийной номенклатуры, госаппарата и директората. При этом применялись передовые по тем временам политехнические приёмы: поквартирные обходы, листовки, буклеты плакаты, частые, оперативно-мобильные встречи кандидатов с избирателями микрорайонов и кварталов.

Агитационный стиль Оргкомитета БНФ был на порядок выше казённо-штампованной пропаганды его оппонентов, удачно сочетал язвительный сарказм и наступательность. Так, программу кандидата в народные депутаты СССР, директора столичного завода «Ударник» В.М. Шлындикова, который соперничал с С.С. Шушкевичем, с её призывами «повысить, улучшить, выполнить, решить вопрос» З.С. Позняк назвал «типичной аппаратной огульщиной» [26, с. 2].

Предвыборная кампания не обошлась без инцидентов, имевших место буквально накануне дня голосования. Эти инциденты свидетельствовали о готовности руководства БССР применять даже силовые методы против политических оппонентов.

Первый инцидент, произошедший 24 марта 1989 г., был связан с тем, что этот день в здании Союза писателей БССР, в помещении сторонника БНФ, литературного консультанта А.М. Емельянова милиционеры изъяли печатную продукцию, которая, как утверждалось в средствах массовой информации, была изготовлена с нарушением действующего законодательства.

Среди изъятой продукции оказались и программные документы Оргкомитета БНФ. Подконтрольная властям пресса преподнесла эти материалы общественности как «эклектичное соединение положений, почерпнутых из партийных документов и заимствованных из программ народных фронтов прибалтийских республик». Утверждалось, что для этих документов характерны «декларативность, наличие противоречий и необоснованных предложений, ставка на волевые, командно-принудительные методы решения социально-экономических задач, особенно языково-культурных проблем» [23, с. 3].

Второй инцидент (25 марта 1989 г.) касался политического перфоманса студента 4-курса Белорусского государственного театрально-художественного института А.Н. Пушкина, приуроченного к 71-летию провозглашения представителями белорусских национальных сил Белорусской Народной Республики (БНР). В этот день А.Н. Пушкин вышел на центральный проспект столицы с плакатом, на котором были

изображены перечеркнутый крест-накрест Государственный флаг БССР образца 1951 г. и надпись: «Хватит социалистической! Возродим народную Беларусь!».

Реакция властей была молниеносной. В прессе была организована кампания писем граждан с осуждением А.Н. Пушкина [18, с. 2.]. На партийном республиканском уровне констатировался «развал» воспитательной работы в Белорусском государственном театрально-художественном институте [22, с. 2].

Выборы народных депутатов СССР в Белорусской ССР прошли 26 марта 1989 г. По результатам выборов 26 марта 1989 г. депутатские мандаты получили 47 человек. Ещё три кандидата стали депутатами в ходе второго тура 2 апреля 1989 г.

Итоги выборов были противоречивы. С одной стороны, явное преимущество по числу мандатов было на стороне государственно-партийной номенклатуры. С другой стороны, некоторые крупные её представители, всерьёз рассчитывающие на получение депутатского мандата, потерпели поражение. Среди них: первый секретарь Минского горкома партии В.Г. Галко, гендиректор объединения «БелавтоМАЗ» М.Ф. Лавринович, гендиректор производственного объединения «Горизонт» А.А. Санчуковский и др.

Некоторые из них вынуждены были оправдываться через средства массовой информации. Так, В.Г. Галко признался, что одна из причин его поражения на выборах – это «агитационные усилия неформалов, направляемые так называемым оргкомитетом БНФ» [8, с. 2].

Некоторые высокопоставленные чиновники, хоть и получили заветный депутатский мандат, были вынуждены вступить в реальную политическую борьбу даже с теми кандидатами, возможности и ресурсы которых были значительно скромнее, особенно когда такие претенденты были настроены решительно, демонстрировали готовность идти до конца. Классическим примером в этом отношении стал Могилёвский сельский национально-территориальный избирательный округ №94, где зарегистрировались заместитель председателя Совета Министров БССР, председатель Госплана В.Ф. Кебич и 34-летний председатель совхоза «Городец» Шкловского района А.Г. Лукашенко. Будущий белорусский президент провел свою кампанию настолько энергично, что уступил В.Ф. Кебичу всего несколько процентов голосов [16, с. 1].

По причине того, что в десяти избирательных округах депутаты не были определены из-за недостаточной явки граждан, повторные выборы были назначены на 14 мая 1989 г. В преддверии повторных выборов политика властей стала более репрессивной, что, впрочем, укладывалось в общесоюзный тренд, когда М.С. Горбачёв под давлением консерваторов стал склоняться к откровенно реакционно-охранительным мерам. 21 апреля 1989 г. (аналогичный указ был принят Президиумом Верховного Совета СССР 8 апреля 1989 г.) в

Уголовный кодекс (УК) и Уголовно-процессуальный кодекс (УПК) Белорусской ССР были внесены изменения и дополнения, введившие суровую ответственность (лишение свободы до трёх лет или штраф до 2 тыс. руб.) за публичные призывы к свержению и изменению советского государственного и общественного строя, за публичные призывы к совершению преступлений против государства, публичные оскорбления и дискредитацию государственных органов и общественных организаций [25, ст. 112].

В некоторых случаях Белорусская ССР даже своего рода «опережала» общесоюзное законодательство по жёсткости принятых соответствующих нормативных актов. Например, учитывая инциденты с А.М. Емельяновым и А.Н. Пушкиным, Президиум Верховного Совета БССР 31 марта 1989 г. принял указы о дополнениях и изменениях в Кодекс об административных нарушениях. Согласно изменениям и дополнениям усиливалась ответственность за использование незарегистрированных не только флагов и вымпелов, но и эмблем и символов, а также за распространение литературы, изготовленной с нарушением действующего порядка и не имеющей выходных данных [5, с. 1].

Нонсенс и абсурдность подобных юридических новелл, которые отсутствовали даже в общесоюзном законодательстве, были настолько очевидными, что вызвали возмущение демократически настроенной общественности и некоторых депутатов Верховного Совета БССР XI созыва. Президиум Верховного Совета вынужден был через прессу аргументировать необходимость принятых норм [13, с. 1-2].

Накануне повторных выборов руководство БССР усилило идеологическую составляющую своего курса. Резко возросла активность Идеологической комиссии при ЦК Компартии Белоруссии. 3 апреля 1989 г. прошло её расширенное заседание, на котором демонстративно рассматривались вопросы развития белорусского языка и культуры в условиях «обновлённого социализма» [14, с. 1].

Весьма знаковым можно считать визит в Белорусскую ССР члена Политбюро Е.К. Лигачёва. Формально высокопоставленный кремлёвский чиновник прибыл для участия в зональном семинаре-совещании по вопросам развития сельского хозяйства, который открылся 5 апреля 1989 г. в Бресте [15, с. 1]. Однако глубинная подоплёка такого визита (28 февраля-1 марта 1989 г. Белорусскую ССР посетил член Политбюро, секретарь ЦК КПСС В.А. Медведев) свидетельствовала о том, что центральное руководство обеспокоено ситуацией в республике в период выборов.

Одновременно со страниц республиканской прессы нескончаемым потоком лилась критика тех, кто отважился вступить в политическую борьбу, составить конкуренцию коммунистической системе. Населению и потенциальным избирателям власти внушали мысль о том, что

«в настежь распаханные шлюзы демократизации хлынули и такие люди, которые не прочь использовать перестроечные процессы для подрыва существующих государственно-политических структур, а кое-кого из лидеров неформалов совершенно не интересует, что будет с республикой» [19, с. 2].

В ходе предвыборной кампании в Белорусской ССР стал очевиден такой парадокс, который заключался в том, что повторные выборы стали даже более активными, чем предыдущая кампания, несмотря на ужесточение законодательства. На 10 депутатских мандатов претендовал 51 кандидат.

Однако в Белорусской ССР стала господствующей и такая тенденция, при которой высокая активность кандидатов сочеталась с неумолимо падающей активностью избирателей. По итогам выборов 14 мая 1989 г. депутатские мандаты получили только 4 человека [3, с. 1]. И только 21 мая 1989 г., за несколько дней до открытия Съезда народных депутатов, Белорусская ССР окончательно определилась со своими избранными.

Таким образом, выборы народных депутатов СССР в Белорусской ССР, став, безусловно, важной вехой в политическом развитии республики, продемонстрировали следующие тенденции. С одной стороны, это желание государственно-партийной элиты во чтобы то ни стало сохранить монопольное политическое влияние, несмотря на необратимые процессы демократизации общества. С этой целью она использовала как идеологические, пропагандистские методы, так и законодательные, административно-репрессивные меры, прибегала к различного рода политехнологическим ухищрениям (выдвижение в провинции, регистрация в качестве безальтернативного кандидата).

С другой стороны, эти выборы засвидетельствовали явное объективное наличие запроса, по крайней мере, у части населения БССР на альтернативу и необходимость перемен, так как во многих сферах общественной жизни республики было плачевным. Учитывая этот объективный фактор, необходимо принимать во внимание и личное мужество, твёрдую гражданскую позицию демократических кандидатов, не побоявшихся репрессий и преследований, унижительного отношения к себе со стороны государственных средств массовой информации.

Наконец, парадоксальным фактором этих выборов стал очевидный зарождающийся абсентеизм белорусских избирателей, которые игнорировали выборы даже в самой благоприятной ситуации, при наличии альтернативных кандидатов, в результате чего возникала необходимость в повторных выборах.

Литература

1. *Адамович, А.* Оглянись окрест / А. Адамович // Огонёк. – 1988. – №39. – С. 28-30.
2. *Борин, А.* Минск, 30 октября. До и после события / А. Борин // Литературная газета. – 1988. – 28 декабря.
3. Будет повторное голосование // Звезда. – 1989. – 16 мая.
4. *Быков, В.* Дубинки против гласности? / В. Быков // Огонёк. – 1988. – № 47. – С. 31.
5. В Президиуме Верховного Совета БССР // Вечерний Минск. – 1989. – 4 апреля.
6. Ведомости Верховного Совета СССР. – 1988. – №49.
7. Власть должна быть у Советов // Советская Белоруссия. – 1989. – 19 февраля.
8. Выборы: итоги и уроки // Вечерний Минск. – 1989. – 8 апреля.
9. Выдвинуты общественными организациями // Звезда. – 1989. – 28 февраля.
10. *Гончаров, А.* 240 минут вместе / А. Гончаров // Литература и искусство. – 1989. – 24 февраля.
11. Гражданские движения в Белоруссии. Документы и материалы. 1986-1991 гг. / Центр по изучению межнациональных отношений. – М., 1991.
12. *Жардецкая, Р.* Кто искреннее, смелее, мудрее? / Р. Жардецкая // Советская Белоруссия. – 1989. – 18 февраля.
13. Закон требует уважения // Вечерний Минск. – 1989. – 17 апреля.
14. Заседание Идеологической комиссии // Советская Белоруссия. – 1989. – 5 апреля. – С. 1.
15. Зональный семинар-совещание по вопросам развития сельского хозяйства // Советская Белоруссия. – 1989. – 6 апреля.
16. Итоги выборов народных депутатов СССР // Ударный фронт. – 1989. – 30 марта.
17. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898-1988): в 15 т. – Т. 15. 1985-1989. – М., 1989.
18. *Крыжановский, А.* Страсти по Пушкину / А. Крыжановский // Знамя юности. – 1989. – 27 марта.

19. Ленинизм – знамя перестройки // Советская Белоруссия. – 1989. – 23 апреля.
20. *Леоновец, А.* Плюсы и минусы / А. Леоновец // Советская Белоруссия. – 1989. – 5 февраля.
21. Национальный архив Республики Беларусь (далее – НА РБ). – Ф. 576. – Оп. 1. – Д. 137.
22. Об усилении влияния партийных комитетов, организаций на общественно-политическую обстановку в республике на современном этапе перестройки: доклад Бюро Центрального Комитета Компартии Белоруссии // Сельская газета. – 1989. – 23 июня.
23. «Первопроходцы» в перестройке, или к чему призывают так называемые друзья народа? // Вечерний Минск. – 1989. – 26 апреля.
24. *Позняк, З., Шмыгалёв, Е.* Куропаты – дорога смерти / З. Позняк, Е. Шмыгалёв // Литература и искусство. – 1988. – 3 июня. – С. 14-15.
25. Сбор законов Белорусской ССР, указов Президиума Верховного Совета Белорусской ССР, постановлений Совета Министров Белорусской ССР. – 1989. – №12.
26. Экспресс. Однодневка Белорусского Народного Фронта «Возрождение». – 1989. – Май.

Історія України

УДК 94(477.83)“1955/57”

Опозиційна підпільна діяльність ОУН на теренах Карпатського краю у початковий період “хрущовської відлиги” (1955–1957)

Ільницький Василь Іванович

У статті вперше на основі невідомих та маловідомих архівних матеріалів відтворена опозиційна діяльність ОУН у Дрогобицькій, Закарпатській, Івано-Франківській, Чернівецькій областях у 1955–1957 рр. Автор дослідив особливості заходів репресивно-каральної системи на вказаній території, простежив діяльність антирадянських організацій. У розвідці показано, що навіть після ліквідації організованого руху опору радянська влада не почувалася впевнено в цьому регіоні.

Ключові слова: визвольний рух, Карпатський край ОУН, репресивно-каральна система, агентура, духовенство, сектанти, єговісти, п'ятидесятники.

Ильницкий Василий. **Оппозиционная подпольная деятельность на территории Карпатского края ОУН в начальный период “хрущевской оттепели” (1955–1957).** В статье впервые на основе неизвестных и малоизвестных архивных материалов воссоздана оппозиционная деятельность ОУН в Дрогобычской, Закарпатской, Ивано-Франковской, Черновицкой областях в 1955–1957 рр. Автор исследовал особенности мероприятий репрессивно-карательной системы на указанной территории, проследил деятельность антисоветских организаций. В разведке показано, что даже после ликвидации организованного движения сопротивления советская власть не чувствовала себя уверенно в этом регионе.

Ключевые слова: освободительное движение, Карпатский край ОУН, репрессивно-карательная система, агентура, духовенство, сектанты, иеговисты, пятидесятники.

Ilnytskyi Vasyl. **The opposition underground activity on the territory of the Carpathian region of the OUN in the initial period of “Khrushchev thaw” (1955–1957).** Article first from unknown and little-known archival materials reproduced opposition situation in Drohobych, Transcarpathian, Ivano-Frankivsk, Chernivtsi regions in 1955–1957 pp. Solution features explored measures repressive penal system in the said territory, followed the activities of anti-Soviet organizations. In intelligence shows that even after the elimination of organized resistance movements, Soviet authorities did not felt confident.

Keywords: liberation movement Carpathian region of the OUN, repressive and punitive system agents, clergy, sects, Jehovah's Witnesses, Pentecostals.

Важливим і водночас малодослідженим залишається питання функціонування радянських владних структур на західноукраїнських землях після придушення визвольного руху 1940–1950 рр. Радянська влада на цих теренах ніколи не почувалася певнено, відчуваючи відверту неприязність місцевого населення. Цьому, в першу чергу, сприяла сама політика комуністичних владних структур, репресивно-каральна діяльність органів МДБ-МВС, які поводили себе як відверті окупанти, ігноруючи місцеві звичаї і традиції.

Спеціальні дослідження, у яких показується антирадянська підпільна діяльність у Карпатському краї ОУН (Дрогобицька, Закарпатська, Івано-Франківська, Чернівецька області УРСР) (1955–1957), відсутні. Звичайно, окремі аспекти цього питання, зокрема становища на західноукраїнських землях, розкриті у працях А. Кентія [14], Ю. Киричука [15]. Комплексно суспільно-політичне становище розглядає А. Русначенко [16]. Методологічне значення для дослідження зазначеної проблеми має праця В. Барана [2]. З-поміж нових ґрунтовних праць (на основі нещодавно виявлених документів і матеріалів) необхідно назвати дослідження О. Бажана, присвячене основним формам, напрямкам і масштабам супротиву в період “хрущовської відлиги” [1]. З огляду на відкриття нових архівних документів стало можливим висвітлення згаданої проблеми у контексті окремо взятих чотирьох областей (Карпатський край ОУН).

Метою статті є виявити основні категорії опозиційних сил та розкрити напрямки їх антирадянської діяльності, які використовували репресивно-каральні органи у боротьбі проти неї. Вибір хронологічних рамок дослідження зумовлений тим, що у 1955–1957 рр. відбувалися масштабні повернення з ув'язнення колишніх підпільників, проходить ХХ з'їзд, на якому проголошувалася десталінізація.

Опозиційний антирадянський рух складався з: а) осіб, які брали участь у боротьбі 1940 – початку 1950-х рр.; б) осіб, які повернулися з ув'язнення в результаті відбуття терміну або реабілітації; в) різних релігійних організацій, заборонених радянською владою.

Характеризуючи поведінку осіб, які повернулися із ув'язнення, відзначимо, що значна частина з них не змінила ідейних переконань, мала намір відновити антирадянську діяльність. Вони поширювали “провокаційні чутки”, “наклепницькі висловлювання”, критикували внутрішню та зовнішню політику партії, готувалися до збройної зміни існуючого режиму, погрожували окремим радянсько-партійним працівникам і активістам, виступали проти вступу до колгоспів і комсомолу [8, арк. 44; 9, арк. 135]. Колишні підпільники перебували під наглядом не лише органів репресивної системи, але й осіб, які тією чи іншою мірою прагнули “вислужитися” перед радянською владою. Характерно, що навіть на колишніх націоналістів, які пішли на відверту співпрацю із режимом, довели йому свою відданість, робилися доноси [8, арк. 50].

Незважаючи на ліквідацію масштабного і організованого руху Опору, у Карпатському краї ОУН наприкінці 1952 р. окремі підпільні групи і особи діяли до середини 1950-х рр. Вище керівництво держави усвідомило, що масовими репресіями досягнути остаточної перемоги над визвольним рухом не вдасться, і тому пішло на переговори з ув'язненими колишніми керівниками підпілля [14, с. 301]. Варто відзначити, що Л. Берія одним з перших намагався виключити з політичного лексику слово “бандит” щодо представників визвольного руху. Зокрема, розглядаючи боротьбу українців, він зазначав, що немає “ніяких бандитів, а лише є націоналістично налаштована частина населення” [14, с. 85-86].

Ліквідація підпільного руху в Карпатському краї ОУН далася радянській владі великими зусиллями. Після смерті Й. Сталіна відбувається часткова демократизація режиму. Рада Міністрів СРСР 15 травня 1956 р. ухвалила постанову “Про скасування обмежень по спецпоселенню з членів сімей українських і білоруських націоналістів, звільнених від заслання на поселення”, реально це був дозвіл на повернення додому. Хоча місцеві чекісти констатували, що ще наприкінці 1940-х років було зафіксовано декілька випадків повернення сімей керівників підпілля, які були виселені у період з 1940–1941 рр. і навіть 1944–1945 рр. у віддалені райони СРСР. Причому робили це без відома і згоди обласних УМДБ. У 1955–1956 рр. на територію Дрогобицької, Закарпатської, Івано-Франківської, Чернівецької областей прибула значна кількість осіб, які відбували покарання за антирадянську діяльність.

Масові повернення колишніх засуджених і депортованих припадають на 1955 р. і особливо на 1956 р. Так, станом на 25 квітня 1955 р. за даними апаратів уповноважених КДБ при РМ УРСР по Дрогобицькій області на територію області із місць ув'язнення повернулися і проживали 2068 осіб (131 підпільник, 330 членів ОУН, 1115 симпатиків, 456 інші) [7, арк. 82]. Через рік (20 липня 1956 р.) число тих, які повернулися із ув'язнення і висилки, збільшилася до 5436 осіб, з яких з різних причин із області виїхала 831 особа [9, арк. 62; 8, арк. 44]. У той час на території Дрогобицької області проживало 4530 осіб (підпільників ОУН – 80, членів ОУН – 741, симпатиків – 2568, інших – 655, членів сімей учасників і симпатиків ОУН, які виселялися, – 644). Основна маса прибулих осіла на проживання в містах і районах, де були промислові підприємства. Чекісти відзначали, що більшість тих, які повернулися, не займалися суспільно-корисною працею на підприємствах і в колгоспах. Характеризуючи їхню поведінку відзначали, що переважна більшість ідеологічно не зруйнувалися, відкрито відмовлялася іти на роботу в колгоспи, робили спроби згрупувати навколо себе населення і займалися антирадянською агітацією чи пропагували у найближчий час війну між СРСР і США [7, арк. 83]. Більшість з них перебувала на

утриманні родичів, деякі взагалі не мали наміру працювати в колгоспах і на підприємствах [9, арк. 63]. Попри це число колишніх репресованих значно збільшилося і уже станом на 1 січня 1957 р., у Дрогобицьку область повернулася 9821 особа (із ув'язнення 7423, поселення 685, спецпоселення 1713), за межі області вибула 1761, в обласному центрі проживало 213, в містах обласного підпорядкування – 780, районних центрах – 677, сільській місцевості – 6390 [10, арк. 90; 11, арк. 2, 81]. У значно більших масштабах відбувалося повернення тих, які відбули покарання, у Станіславську область. Так, станом на 6 вересня 1956 р. всього із ув'язнення колишніх членів ОУН і симпатиків прибула 4251 особа (446 колишніх підпільників, 588 учасників ОУН, 3217 симпатиків) [4, арк. 168].

На територію Станіславської області станом на 20 жовтня 1956 р. із місць ув'язнення повернулося 8131 особа, раніше засуджена за контрреволюційні злочини (6401 чоловіків, 1730 жінок; за віком: до 30 років – 2337, до 40 – 2466, до 50 – 1693, старших 50 – 1635). Протягом 1956 р. із числа тих, які повернулися із ув'язнення, було притягнуто до кримінальної відповідальності по лінії міліції і прокуратури 34 особи. Із них: за погрози сільському активу – 3, за хуліганство – 18, за розкрадання – 4, за спекуляцію – 3, за збройне пограбування – 2, за допущення автодорожньої аварії – 1, за підробку документів – 1, за втечу із спецпоселення – 2. Крім того, протягом 1956 р. поступили дані про 10 проявів зі сторони осіб, які повернулися із ув'язнення і спецпоселення: погроз – 4, самовільне вселення у раніше конфісковані будинки – 6 випадків. Тенденція до збільшення чисельності повернення із ув'язнення колишніх підпільників зберігалася і в наступні роки [4, арк. 232, 252]. Аналогічну позицію займали ті, які повернулися і у Івано-Франківську область. Спецоргани констатували, що більшість із них, хоча і поселилася у сільській місцевості, однак у колгоспах працювала мало, а прагнула влаштуватися на виробництво, частина займалася своїм одноосібним господарством чи взагалі не працювала. На думку спецорганів, особливу увагу привертала та обставина, що із 7721 особи тих, які повернулися із ув'язнення, працювали: 1842 – у колгоспах, 1969 – промислових підприємствах і державних установах, 686 – у своїх одноосібних господарствах. Не займалися суспільно-корисною працею 2147, із них безробітні – 484. Із числа тих, які повернулися із місць ув'язнення, в 1956 р. 10 осіб знову заарештовані органами міліції за кримінальні злочини і засуджені на різні терміни покарання [4, арк. 273].

Вивчаючи агентурно-оперативні дані, чекісти Чернівецької області встановили, що у порівнянні із 1955 р., більш складною стала ситуація у 1956 р. по цій лінії роботи. Станом на 1956 р. в області проживало 514 колишніх підпільників, які в різні роки легалізувалися і з'явилися із повинною, серед них 12 колишніх керівників низових проводів. Водночас

із підпільниками легалізувалися їх колишні легальні організаційні зв'язки, до 50 осіб проживали в області (колишні станичні, зв'язкові і розвідники, які притягувалися до відповідальності). За неповними даними, ці підпільники після легалізації не здали наявну у них зброю.

Із кінця 1955 р. і за 1956 р. із місць ув'язнення повернулося і залишилося на попередніх місцях проживання в області 72 колишніх підпільники, 187 учасників легальних звен ОУН і 1383 активні симпатиків. У числі тих, які повернулися, колишній провідник Чернівецького обласного проводу ОУН (б) Д. П. Гирюк, член обласного проводу ОУН (м) Гастуняк і 3 керівники підрайонних проводів ОУН [6, арк. 2].

Із місць ув'язнення (15 вересня 1956 р.) повернулося 1330 осіб (27 колишніх керівників, 156 учасників легальних сіток і різноманітних організаційних звен, 1147 симпатиків), які відбували покарання за націоналістичну діяльність. Переважна більшість вказаних осіб осіла на проживання у різних районах області за місцем свого народження (358 Заставнівський; 270 Вашковецький, 254 Вижницький, 117 Садгірський, 93 Сторожинецький, 92 Кіцманський) [5, арк. 201].

На території Чернівецької області у 1956 р. і на початку 1957 р. мали місце 3 вбивства, 5 побойів, 10 погроз свідкам, 6 хуліганських вчинків, 15 антирадянських висловлювань. Загалом за період із листопада 1956 по березень 1957 р. було заарештовано 6 осіб за підозрою у вчиненні вказаних порушень [6, арк. 103].

У ході роботи із агентурою УКДБ Чернівецької області у 1956 р. завели 14 справ-формулярів і 12 справ попереднього оперативного провадження, завербовано 56 агентів. У 1957 р. додатково заведено 10 справ оперативного обліку і завербований 21 агент. Всього по цій лінії в УКДБ було 53 справи-формуляри, 16 розшукових справ, 9 справ попереднього оперативного провадження і 163 агенти [6, арк. 104].

Аналогічна ситуація із тими, що повернулися, була і в Закарпатській області. Так, станом на 27 березня 1955 р. проживала 281 особа, яка була засуджена за антирадянську діяльність і повернулася із місць ув'язнення, із них 27 за націоналістичну діяльність. Із числа цієї категорії осіб на оперативному обліку перебувало і розроблялося: 3 по справах-формулярах, 2 по справах попередньої оперативної перевірки. Для прикладу, справа-формуляр (№ 1258) була заведена 11 березня 1955 р. на колишнього уніатського священика Івана Поповича (1908 р., ур. с. Дунковиці Іршавського р-ну). У 1946 р. засуджений за ст. 54-4 КК УРСР до 10 років ВТТ. Із матеріалів, наявних у справі, видно, що І. Попович у травні 1954 р. після відбуття покарання повернувся із ув'язнення і осів на проживання у м. Мукачів. Перебуваючи у ВТТ, І. Попович серед однодумців проводив антирадянську агітацію, групував навколо себе колишніх уніатських священиків і монахів, а також встановив письмовий зв'язок із тими однодумцями, які залишилися у ВТТ, в листах до яких

зводив “наклепи” на радянську дійсність і державний устрій [3, арк. 2].

На думку радянських спецорганів значна кількість колишніх оунівців, що повернулися із ув’язнення, з’явилися із повинною, представляли серйозну небезпеку на випадок ускладнення міжнародної ситуації, значна частина особливо “ворожо” налаштованих могла перейти на нелегальне становище і відновити збройну боротьбу. Саме тому робилися пропозиції виселити або і заарештувати частину націоналістично налаштованих осіб [4, арк. 337].

Офіційна місцева влада негативно ставилася до звільнених із ув’язнення націоналістів і членів їхніх сімей, оскільки, на її думку, це дуже дестабілізувало ситуацію в регіоні. Однак процес повернення на батьківщину не був тривалим. Повернення із ув’язнення і депортацій особливо налякало місцеве керівництво, яке панічно намагалося зупинити цей процес. Секретар Станіславського обкому КПУ Ф. Щербак спільно із начальником УКДБ полковником А. Костенком та прокурором Трофименком прикриваючись клопотаннями колгоспників, робітників і службовців висунули ряд пропозицій про недопущення повернення до попереднього місця проживання осіб, раніше засуджених за контрреволюційні злочини, звільнених із місць ув’язнення. Після Угорської революції 1956 р. налякана радянська влада заборонила колишнім керівникам і активним членам підпілля повертатися додому. Особливо непокоїло місцевих чекістів, що мали місце факти, коли із ув’язнення і спецпоселення звільнялися українські націоналісти, які, перебуваючи там, продовжували займатися оунівською діяльністю (особливо керівники), а після повернення приймали заходи до встановлення зв’язків із співтабірниками і колишніми підпільниками ОУН, які раніше з’явилися із повинною [4, арк. 160-161, 169-170].

В окремих населених пунктах чисельність тих, які у 1950-х роках повернулися, ставала значною і бентежила спецоргани. У 1956 р. у с. Пуків повернулися із місць ув’язнення 19 колишніх підпільників, учасників і симпатиків ОУН, більшість із яких у колгоспі не працювала. Причому, якщо із 1950 по 1955 р. у с. Пуків не було ніяких проявів, то у 1956 р. розбито бюст Сталіна, підпалено склади колгоспного сіна і будинок секретаря парторганізації Крупки, а також мали місце дві інші пожежі. 7 вересня голова колгоспу с. Пуків Устенко заявив: “У зв’язку із поверненням засуджених за націоналістичну діяльність у с. Пуків значно погіршилася трудова дисципліна у колгоспі. Колгоспники проявляють страх і працюють без ініціативи. Члени правління перестають активно виступати на зборах і вимагати від колгоспників поліпшення праці” [4, арк. 184].

Тільки в 1955 р. співробітники КДБ викрили та ліквідували 32 особи, причетні до УПА, у тому числі 2 керівників “оунівського проводу”. У результаті оперативних заходів в УРСР було виявлено 340 підпільників, викрито та оперативно ліквідовано 6 “антирадянських націоналістичних

груп”, у тому числі в Івано-Франківській області – Українську підпільну організацію об’єднаних профспілок, очолювану директором школи Солодким [1, с. 182]. Опір радянській системі, хоча й у менших масштабах, продовжував тривати, а тоталітарна система остаточно так і не змогла його зламати. Протягом 1957 – квітня 1958 рр. 3 відділом 4 управління КДБ при РМ УРСР та 4 відділами УКДБ областей було викрито 22 антирадянські молодіжні групи, з яких було заарештовано 27 осіб та 75 “профільтровано” (з них у Дрогобицькій 2 (1957 р. – 1, 1958 р. – 1), Івано-Франківській 1 (1957 р. – 1, 1958 р. – 0). Загалом у період 1954 – першої половини 1964 р. органами КДБ ліквідовано 77 націоналістичних організацій та груп, у яких перебував 601 учасник, у тому числі безпосередньо у західних областях УРСР 54 групи та організації з 463 учасниками [1, с. 186-187].

При розробці та оформленні матеріалів на достроково звільнених із місць ув’язнення оунівських керівників, активних підпільників і симпатиків чекісти послуговувалися архівними документами польської поліції, що були у їхньому розпорядженні, які свідчили про діяльність, а відповідно і репресії польської влади по відношенню до окремих націоналістів [4, арк. 277]. Агентурні дані на тих, які повернулися із ув’язнення, свідчили, що деяка частина із них продовжувала перебувати на попередніх ідеологічних позиціях, проводили націоналістичну роботу, залякували сільський актив і колгоспників, погрожувала колишнім свідкам розправою, розробляла плани активізації антирадянської діяльності за сприятливих умов [4, арк. 278]. Націоналісти, які поверталися, негативно впливали на мешканців сіл і, як приклад, чекісти постійно наводили повідомлення агентури про це [5, арк. 208]. Як і на Франківщині, так і в Чернівецькій області, найбільший клопіт становили керівники, які поверталися [5, арк. 209].

На території всіх областей УРСР, які охоплювали Карпатський край, вівся постійний контроль за тими, хто з’явився із повинною чи легалізувався, або листувався із рідними закордоном, а також за тими, кого вважали родичами й зв’язковими керівників ОУН [12, арк. 129]. Окрім того, особливий контроль здійснювався за частиною тих осіб, які повернулися із заслання. Зокрема, у звітах репресивно-каральних органів зазначалося, що останні вживали заходів до відновлення активної націоналістичної діяльності, мали наміри придбати зброю, друкарську техніку і грошові засоби. Спецоргани особливу увагу приділяли агентурі, завербованій із колишніх засуджених підпільників. Від них довідувалися про плани колишніх підпільників, а також про їхню діяльність у роки ув’язнення [11, арк. 353-354].

Попри всі заборони і штучні перепони, на початку 1960-х рр. тривало масове повернення до західних областей УРСР раніше засуджених націоналістів та депортованих у другій половині 1940 – на початку

1950-х рр. на спецпоселення членів сімей учасників національно-визвольного руху (понад 121 тис. осіб) [1, с. 186].

Під пильне “око” репресивно-каральних органів потрапили не лише колишні підпільники, але й церква та інші організації. Особливо уніатські священники, які відмовилися від возз'єднання із православ'ям і покинули церкви, однак і надалі продовжували здійснювати релігійні обряди у будинках вірян. Робота по активізації розробки уніатського духовенства і монахів проводилася у відповідності з наказом КДБ при Раді Міністрів СРСР № 00405 і розробленими планами Управління КДБ при РМ УРСР по областях. Згідно з ними передбачалася розробка опозиційно налаштованої частини духовенства і монахів, викриття уніатського підпілля і націоналістичних організацій, які діяли під релігійним прикриттям, виявлення каналів зв'язку із Ватиканом.

Майже усе греко-католицьке духовенство виступало проти радянської влади. Уніатські священники та ченці встановлювали і підтримували зв'язки із членами підпілля, переховували їх від переслідування органів радянської влади, надавали матеріальну підтримку, проводили серед вірних антирадянську агітацію, за завданням підпілля поширювали антирадянські націоналістичні листівки і відправляли для підпільників церковні обряди. Деякі з метою продовження діяльності офіційно переходили у православ'я, однак обряди продовжували здійснювати у греко-католицькій формі [13, арк. 20, 27-29, 33-34].

Ще однією проблемою для радянської влади у Дрогобицькій, Закарпатській, Івано-Франківській, Чернівецькій області була активна антирадянська діяльність підпілля сектантів, єговістів і п'ятидесятників. Існувала також легальна сітка євангельських християн і групи сектантів адвентистів сьомого дня [11, арк. 3, 82].

Отже, попри боротьбу з визвольним рухом у 1940–50-х роках радянській владі не вдалося остаточно викоринити і придушити антирадянські настрої. У зв'язку з лібералізацією суспільно-політичного режиму (десталінізація, “відлига”, реабілітація ув'язнених) активізувалася діяльність опозиційно налаштованих до влади осіб – переважно колишніх учасників ОУН і УПА (як тих, хто залишився у підпіллі, так і звільнених з ув'язнення), а також представників релігійних об'єднань. На цій основі в Дрогобицькій, Закарпатській, Івано-Франківській, Чернівецькій областях поступово формувалися зародки дисидентського руху.

Перспективним напрямком дослідження є вивчення питань антирадянської діяльності колишніх підпільників та релігійних організацій в інших областях УРСР та формування на їхній основі дисидентських організацій.

Література

1. *Бажан, О.* Протестні акції населення Української РСР у другій половині 1950 – на початку 1960-х рр. : причини, інструментарій, діапазон / Олег Бажан. – 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – № 1/2(40/41). – 2013. – Харків : Права людини, 2013. – С. 180-192.
2. *Баран, В.* Україна : новітня історія 1945–1991 / Володимир Баран. – Л. : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003.
3. *ГДА СБУ.* – Ф. 2-Н. – Оп. 19 (1959). – Спр. 1.
4. *ГДА СБУ.* – Ф. 2-Н. – Оп. 19 (1959). – Спр. 3.
5. *ГДА СБУ.* – Ф. 2-Н. – Оп. 19 (1959). – Спр. 26.
6. *ГДА СБУ.* – Ф. 2-Н. – Оп. 19 (1959). – Спр. 27.
7. *ГДА СБУ.* – Ф. 2-Н. – Оп. 12 (1960). – Спр. 41.
8. *ГДА СБУ.* – Ф. 2-Н. – Оп. 12 (1960). – Спр. 42.
9. *ГДА СБУ.* – Ф. 2-Н. – Оп. 12 (1960). – Спр. 44.
10. *ГДА СБУ.* – Ф. 2-Н. – Оп. 12 (1960). – Спр. 45.
11. *ГДА СБУ.* – Ф. 2-Н. – Оп. 12 (1960). – Спр. 46.
12. *ГДА СБУ.* – Ф. 2-Н. – Оп. 12 (1960). – Спр. 47.
13. *ГДА СБУ.* – Ф. 2-Н. – Оп. 20 (1960). – Спр. 1.
14. *Кентій, А.* Нарис боротьби ОУН–УПА в Україні (1946–1956 рр.) / Анатолій Кентій. – Київ : Інститут історії України НАН України, 1999.
15. *Киричук, Ю.* Український національний рух 40–50-х років ХХ століття : ідеологія та практика / Юрій Киричук. – Львів : Добра справа, 2003.
16. *Русначенко, А.* Народ збурений : Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках / Анатолій Русначенко. – Київ : Університетське видавництво “Пульсари”, 2002.

УДК 94(477.43/.44-22):314.15

Подільське село на завершальному етапі радянської доби: поселенська мережа та міграційні процеси (1961–1991 рр.)

Скворцова Інна Анатоліївна

У статті досліджуються тенденції змін поселенської мережі та міграційних процесів у селах Вінницької та Хмельницької областей у 60-80-х роках ХХ ст. Встановлено, що у зазначений період відбувалося знелюднення, здрибнення та зменшення чисельності сільської поселенської мережі. Доведено, що головною причиною даного явища стала масова міграція демографічно-активної частини сільського населення у місто.

Ключові слова: подільське село, міграція, депопуляція.

Скворцова Інна. Подольское село на завершающем этапе советской эпохи: поселенческая сеть та миграционные процессы (1961-1991 гг.)

В статье исследуются тенденции изменений поселенческой сети та миграционных процессов в селах Винницкой и Хмельницкой областей в 60-80-х годах ХХ ст. Установлено, что в рассматриваемый период происходило опустошение, измельчение и уменьшение численности селской поселенческой сети. Доказано, что главной причиной данного явления стала массовая миграция демографически активной части селского населения в город.

Ключевые слова: подольское село, миграция, депопуляция.

Skvorcova Inna. Podolsky village in the closing stages of the Soviet era: the settlement network and migration processes (1961-1991)

This article examines the changes in the settlement network, migration and demographic processes in the villages of Vinnytsia and Khmelnytsky regions in 60-80-ies of XX century. It was established that depopulating, grinding and reducing the number of rural settlement network was in the period. It is proved that the main cause of this phenomenon was the mass migration of demographically-active part of the rural population to the city.

Keywords: Podolsk village, migration, depopulation.

Сучасне українське село характеризується великою кризою, але криза не є актом самозародження, ніколи не з'являється сама по собі і не наділена такою самодостатністю, щоб спричинити глибоку соціально-економічну руїну села та ще у такій масштабності, яку сьогодні спостерігаємо. Зародком кризи була сукупність негативних

© Скворцова І., 2015

процесів пов'язаних із скороченням поселенської мережі, знелюдненням сіл під впливом міграції. Дана проблема недостатньо досліджена і вивчена. Зокрема це знайшло вияв у тому, що в «Історії українського селянства» [8] у розділах присвячених 60-80-тим рр. не проаналізовано тенденції розвитку сільської поселенської мережі, демографічних і міграційних процесів. Частково проблему висвітлено у монографіях Г.Г. Кривчика [14], П.П. Панченко [16], І.В. Рибачка [18], С.С. Падалка [15]. Зважаючи на її важливість та недостатній рівень вивчення автори поставили за мету дослідити тенденції змін поселенської мережі, міграційні процеси в 60-80-ті рр. ХХ ст. у сільських поселеннях Вінницької та Хмельницької областей, що входять до Подільського історико-етнографічного регіону, який на початку ХХ ст. відзначався багато чисельною поселенською мережею, найвищою щільністю сільського населення на 1 км², яке наближалось до густонаселених країн Європи [9, 18].

Сільська поселенська мережа складалася історично на протязі тривалого часу під впливом різноманітних факторів. Існує 3 основні форми розселення сільської людності: дрібнопоселенська, великопоселенська і середня проміжна [13]. У 60-80-ті рр. ХХ ст. відбувається зменшення людності сіл, інтенсивний процес скорочення кількості великих і середніх сіл, перехід їх у малі населені пункти. В результаті виникла проблема «малих сіл». Їх поява насамперед пов'язана із компаніями укрупнення колгоспів у 60-ті, створенням великих спецгоспів у 70-ті рр. В результаті збільшувалася площа землекористування, зростала кількість населених пунктів, які припадали на одне сільськогосподарське підприємство, значно скоротилася кількість сільських поселень, які виконували функції центрів господарств. У великих селах ліквідовувалися дрібні ферми, машинно-тракторні двори. Там уповільнювався або зовсім зупинявся їх соціально-економічний розвиток. Такою є і доля села Жадани Іллінецького р-ну Вінницької області: «Диво – з див – автори економічної ідеї поголовного укрупнення колгоспів теж уболівали за село. Державний задум втілювався в життя під гаслом – все для людини! Поглянемо на побут «приєданого» села з висоти цього гасла. Ні дитячого садка в Жаданах, ні лазні. Із школи, яку хутенько прикрили, злабудили клуб, його соромно людям показати. Скороспішно рушилися загати, рубалися підпори, що затримували робочі руки на селі. Схлинув люд наче вода в ставу. На одного механізатора в Жаданах припадає два трактори. За селом закріплено 150 га цукрових буряків. Хто їх обробляє. Одна ланка. В ланці 4 жінки, яким під п'ятдесят. Вони як би мовить країні. Зміна не росте» [11, с. 110].

У 60-ті рр. в Україні сформувався ще один підхід до розвитку сільської поселенської мережі, базувався на забезпеченні пріоритетного розвитку лише великих сіл, названих «перспективними» [7, с. 223]. На початку 60-х рр. було прийнято низку постанов, зокрема: «Про заходи по

здійсненню планомірного переустрою сіл в УРСР» від 19 грудня 1964 р., де йшлося про розвиток центральних садиб укрупнених колгоспів та радгоспів, визначалася група «неперспективних» сіл [10, с. 372]. За їх розрахунками оптимальними для перспективних сіл Вінницької і Хмельницької областей визнавалися поселення, які нараховували 2 і більше тисячі жителів. Бригадні та відділкові поселення із кількістю жителів менше 500 чоловік мали функціонувати на правах технологічних підрозділів колгоспів і радгоспів і зараховувалися до «неперспективних» сіл [18, с. 177]. У них рекомендувалося призупинити соціально-побутове будівництво. Це мало згубні наслідки. Проілюструємо на прикладі села Червоний Случ Теофіпольського р-ну Хмельницької області. На 1987 р. у селі «залишилися лише невеликий клуб, крамниця. Сільські діти навчаються у школі яка знаходилася за 5 кілометрів у сусідньому селі, медичну допомогу жителям села надавав Єлізаветпільський фельдшерсько-акушерський пункт, який знаходився за 6 кілометрів. У селі встановлено 3 телефони, які працювали епізодично. За 10 років у селі не було збудовано жодного закладу соціальної інфраструктури» [2, с. 28]. Таких сіл, де проживало до 200 чоловік у 1988 р. на Хмельниччині нараховувалося 262 [1, с. 74]. На 1 січня 1991 р. у Хмельницькій області за результатами соціального обстеження з 1415 сільських населених пунктів у 48 або 0,2% до їх загальної кількості проживало 49 і менше жителів, у 66 або 0,6% від 55 до 99 чол., у 191 або 3,6% від 100 до 199 чол., у 193 або 6,2% - від 200 до 299 чол., у 301 або 14,5% від 300 до 499, у 423 або 38,5% від 500 до 999 і 183 або 36,0% від 1000 і більше [6, арк. 26]. Було виявлено майже безлюдні села: Вільшани нараховувало – 9 осіб, Дзержинське – 8 Волочиського р-ну; Вишневе Летичівського р-ну – 4; Сільце Славутського р-ну – 10 [6, арк. 26]. На наш погляд, синтетичним показником знелюднення подільського села є поява порожніх осель, на початку 80-х рр. Про це першою повідомляла місцева преса. Зокрема у газеті «Радянське Поділля» йшлося про знелюднення на прикладі села Пritулівка Дунаєвського р-ну Хмельницької області: «Побачили ми сумну картину – залишені будинки. І сталося це не відразу, а внаслідок політики «безперспективних» бригадних сіл, у яких нібито не вигідно проводити соціально-побутове будівництво» [22, с. 2]. На 1 січня 1986 р. в УРСР було взято на облік 110277 сільських порожніх будинків, з них 14279 у селах Вінницької області. Це був найвищий показник в УРСР. У Хмельницькій області таких спорожнілих осель нараховувалося 6375. На 1 січня 1991 р. з 129069 порожніх будинків у республіці 12211 знаходилося у сільських поселеннях Вінницької і 8425 у Хмельницькій областях. Причина зменшення кількості порожніх будинків у селах Вінниччини, пояснювалася тим, що на 5,6 тис. використовувалося як дачі, а на Хмельниччині лише 3 тис. [19, с. 114-115].

Найбільше скорочення чисельності сільських поселень відбулося у 60-70 рр. Якщо в 1959 р. у Вінницькій області нараховувалося

2580 сільських населених пунктів, то у 1962 р. 1558, у 1970 р. – 1517, у Хмельницькій відповідно 1853, 1492, 1452 [13, с. 58]. В 1980 р. у Вінницькій області нараховувалося 1490 сіл, у 1985 р. їх стало 1468, а у 1990 р. – 1464; у Хмельницькій відповідно 1432, 1415, 1416. Отже, сільська поселенська мережа за період з 1980–1990 рр. зменшилася на 26 у Вінницькій і на 15 сіл у Хмельницькій областях [19, с. 92].

Скорочення сільської поселенської мережі відбувалося шляхом об'єднання їх під однією назвою, для того, щоб приховати справжні масштаби і темпи скорочення поселенської мережі під час укрупнення колгоспів, обезлюднення «неперспективних» бригадних сіл. Протягом 1967–1989 рр. з карти Вінниччини зникло 44 [21, с. 28], а згідно даних Всесоюзного перепису на Хмельниччині нараховувалося 1452 сільські населені пункти, 1979 р. – 1435, 1989 р. – 1417 [6, арк. 26]. Зменшення сільської поселенської мережі відбувалося шляхом приєднання приміських сіл до міст. Через це протягом 1967–1989 рр. у Вінницькій області було знято з адміністративного обліку 68, а у Хмельницькій – 34 села [21, с. 36]. Зменшення сільської поселенської мережі пов'язано із будівництвом у 70-х рр. Новодністровської ГЕС. В результаті на дні Дністровського водосховища опинилося 37 сіл [24, с. 1].

Процес знелюднення, подрібнення та скорочення поселенської мережі прямо і опосередковано пов'язаний із зменшенням чисельності сільського населення. На початку 60-х рр. питома вага сільського населення залишалася високою. Це пояснювалося низьким рівнем промислового розвитку Поділля, яке було нижчим від середніх показників у республіці. На початку 60-х рр. виробництво валової продукції промисловості у розрахунку на душу населення на Вінниччині складало 41,4% загальнореспубліканського рівня, а Хмельниччині – 37%. Другим показником, що характеризує низький рівень урбанізації регіону є чисельність промислово-виробничого персоналу. В цей період в УРСР на 1000 душ населення припадало 106 трудящих зайнятих у промисловості, а на Поділлі лише 45 осіб, що складало 42% загальнореспубліканського рівня [12, с. 169]. З 1960–1991 рр. відбулася урбанізація регіону. Якщо у 1960 р. сільське населення Вінницької області становило 1773,7 тис. чол., то у 1990 р. – 1059,2 тис. чол. тобто зменшилося на 714,5 тис. чол. [3, с. 12]. А населення Хмельницької області зменшилося на 496,5 тис. чол. [20, с. 11].

Темпи зменшення чисельності сільського населення у другій половині 60-70-х рр. набули обвального характеру. Проілюструємо це на прикладі Хмельницької області. Згідно Всесоюзного перепису 1959 р. кількість сільського населення склала 1300,7 тис. чол. або 81% до всього населення в області, за переписом 1970 р. відповідно 1183,7 тис. чол. або 73%, за переписом 1979 р. 998,5 тис. чол. або 64,1%, за переписом 1989 р. – 804,1 тис. чол. або 52,7% [20, с. 11]. З 1966 по 1976 р. сільське

населення Вінниччини зменшилося на 276 тис. осіб або пересічно на 27,6 тис. осіб щорічно [5, арк. 34].

Зменшення сільського населення Поділля відбувалося насамперед під впливом його міграції. На початку 60-х рр. XX ст. у сільській місцевості Поділля спостерігався надлишок робочої сили. Рада з вивчення продуктивних сил УРСР на початку 60-х рр. констатувала, що: «У період активних польових робіт наявність трудових ресурсів Поділля перевищує потребу в них, негативно впливає на продуктивність сільськогосподарської праці. На багатьох підприємствах працює понадпланова чисельність робітників, що також позначається на продуктивності праці і собівартості продукції» [23, с. 153]. Інша ситуація із трудовими ресурсами склалася у промисловості України. Тут, поряд із збільшенням обсягів виробництва неухильно зростала потреба у робочій силі. Єдиним джерелом її поповнення було село за умови інтенсифікації сільськогосподарського виробництва. Ще на початку 60-х рр. економіст-аграрник Й. Пасхвер підрахував, що за рахунок збільшення ефективності використання трудових ресурсів колгоспів на 1% можна було щорічно вивільнити до 85 тисяч працездатних колгоспників і використавши їх працю в інших галузях [17, с. 40].

В умовах інтенсифікації сільськогосподарського виробництва міграція сільського населення у місто і використання її у промисловості, будівництві та інших галузях є закономірним явищем і об'єктивною потребою. Вже на початку 60-х рр. міграція сільського населення Поділля набуває значних розмірів. «Як констатувала рада з вивчення продуктивних сил УРСР у 1963 р. вибуття населення з сільської місцевості Поділля за абсолютними розмірами перевищує механічний приріст у містах в 10-12 разів і значно перевищує потребу у робочій силі міст регіону. Через це населення виїжджало в промислові центри Донбасу, міста РРФСР. За віком структура мігруючого населення характеризується високою питомою вагою молоді» [23, с. 54-55]. Проте, міграція у першій половині 60-х рр. не мала масового характеру. За даними Хмельницького статистичного управління з 1959 по 1965 рр. чисельність сільського населення області зменшилася на 42 тис. чол. або на 3,3% внаслідок не лише переходу населення з сіл на постійне проживання в місто, а в основному в результаті перетворення багатьох сільських поселень (Теофіполь, Чемерівці, Білогір'я) у селища міського типу [12, с. 169]. Але вже на кінець 60-х у 70-х рр. міграція з села набуває масового характеру. Пов'язано це із структурними змінами в економіці регіону, зокрема у 70-х рр. відбувається бурхливий розвиток Вінницької промислової агломерації, головне місце належало машинобудуванню та металообробці. Проведений нами аналіз виявив, що зростання темпів міського населення Вінницької області хронологічно співпадає з часом введення в дію нових і розширенням існуючих підприємств. Це зумовило потребу в робочій силі. В результаті у 70-80-х рр. у селах

спостерігалось різке зменшення сільського населення. Якщо у 1970 р. у селах Вінницької області проживало 1570 тис. чол., то у 1979 р. – 1326 тис. чол., 1989 р. – 1075 тис. чол.; у Хмельницькій області відповідно – 1184 тис. чол., 998 тис. чол., 804 тис. чол. [21, с. 45].

За рівнем сальдо міграції (різниця між тими, що залишили село і тими, що прибули до нього) у 60-80-х рр. Вінницька, а згодом Хмельницька області опинилися серед регіонів УРСР, де спостерігався найбільший відплив сільського населення. У 1970 р. сальдо міграції у Вінницькій області склало 26,4 тис. чол., у 1975 р. – 30,1 тис. чол., у Хмельницькій відповідно 14,0 тис. чол., 26,6 тис. чол. [19, с. 142]. Отже, протягом 1961–1991 рр. результативний показник міграційних потоків сільського населення мав від'ємне значення, що означало перевищення кількості вибулих із села над прибулими.

В результаті дослідження нами доведено, що в розглядуваний період у подільському селі з'явилися і швидко наростали деструктивні явища, пов'язані із знелюдненням, здрибненням та зменшенням чисельності поселенської мережі. Встановлено, що однією з головних причин даного процесу стала абсолютизація і догматизація концепції толкової концентрації у сільському поселенні, яка на думку її прихильників мала забезпечити оптимальні умови для інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, економію і раціональне використання капіталовкладень у соціальну та виробничу сфери села. Проте на практиці це обернулося знелюдненням, здрибненням та зменшенням чисельності сільської поселенської мережі в результаті прискореної міграції мешканців сіл у міста. Встановлено, що міграція селян у місто в 60-80-х рр. XX ст. набула обвального незворотного характеру і мала важкі наслідки для подільського села. Доведено, що основну масу сільських мігрантів становили особи молодшого працездатного віку. Все це досить негативно вплинуло на статевікову структуру сільського населення, призвело до його значного зменшення, постаріння, втрати демовітворювальних функцій. Саме ця обставина, на нашу думку спричинила появу у подільському селі наприкінці 70-х і на початку 80-х рр. такого явища як депопуляція сільського населення, яке стало головною причиною вимирання, деградації, депресивності сільських поселень Вінницької і Хмельницької областей на зламі XX і XXI століть.

Література

1. *Бондаренко, Г.В.* Соціальний розвиток сіл Хмельниччини (1976-1988) / Г.В. Бондаренко, І.В. Рибак // Проблеми економічної географії Поділля. Тези доповідей наукової конференції. – Кам'янець-Подільський, 1988. – С. 74-75.

2. *Василевський, М.О.* Щоб заново засіяли / М.О. Василевський. – Львів, 1988.
3. *Вінниччина* за 50 років після Великої Вітчизняної війни [Текст] : стат. зб. / Вінниц. обл. упр. статистики. – Вінниця, 1995.
4. *Державний архів* Вінницької області. – Ф. 2355. – Оп. 45. – Спр. 130.
5. *Державний архів* Вінницької області. – Ф. 2355. – Оп. 45. – Спр. 190.
6. *Державний архів* Хмельницької області. – Ф.Р. 1285. – Оп. 23. – Спр. 1185.
7. *Завальнюк, О. М.* Новітня аграрна історія України / О.М. Завальнюк, І.В. Рибак. – Кам'янець-Подільський, 2004.
8. *Історія українського селянства: Нариси в 2-х томах* / Голова редакційної ради В.М. Литвин. – Т. 2. – К., 2006. – 653 с.
9. *Калініченко, В. В.* Селянське господарство України в період НЕПу: історико-економічне дослідження / В.В. Калініченко. – Харків, 1997.
10. *Ковпак Л.В.* Неперспективні села /Л.В. Ковпак // Енциклопедія історії України. – Т. 7. – К., 2010. – С. 372 – 274
11. *Колісник, С.* Обкрадені села / С. Колісник // Київ. – 1988. – № 5. – С. 109 – 112
12. *Крачило, М.П.* Основні риси географії населення Поділля / М.П. Крачило // Матеріали наукової конференції по вивченню та використанню продуктивних сил Поділля. – Львів, 1966. – Вип. 1. – С. 168–173.
13. *Кресанов, Д.Ф.* Сельское расселение: социально-экономический аспект / Д.Ф. Кресанов. – К., 1988.
14. *Кривчик, Г.Г.* Українське село під владою номенклатури. (60-80-ті рр. ХХ ст.) / Г.Г. Кривчик. – Дніпропетровськ, 2001.
15. *Падалка, С.С.* Українське село в контексті політики тоталітарної держави (60–80-ті роки ХХ ст.) / С.С. Падалка. – К., 2002.
16. *Панченко, П.П.* Сторінки історії України ХХ століття: (Українське село: поступ, сподівання, тривоги) : Навч. посіб. для студ. вузів, вчителів, учнів серед. шк. / П.П. Панченко. – Київ, 1995.
17. *Пасховер, Й.* Питання використання трудових ресурсів колгоспників / Й. Пасховер // Економіка Радянської України. – 1961. – № 2. – С. 39–46.
18. *Рибак, І.В.* Соціально-побутова інфраструктура українського села (1921-1991 рр.) / І.В. Рибак. – Кам'янець-Подільський, 2000.

19. *Соціальна сфера села України (науково аналітична розробка).* – К., 1992.
20. *Социальное и экономическое развитие области от выборов к выборам.* – Хмельницький, 1990.
21. *Шепотько, Л.О.* Українське село: проблеми і перспективи / Л.О. Шепотько. – К., 1991 .
22. *Шокало, М.* Віддалені не значить забуті / М. Шокало // Радянське Поділля. – 1986. – 18 листопада.
23. *Шостак, А.П.* Рух і розміщення населення Поділля / А.П. Шостак // Матеріали наукової конференції по вивченню та використанню продуктивних сил Поділля. – Львів, 1966. – Вип. 1. – С. 151-155.
24. *Шумахер, С.* Села змінюють адреси. РАТАУ / С. Шумахер // Ленінським шляхом. – 1974. – 15 серпня.

УДК 929.6:378.4 (477.54+477.83)«199»

**Створення університетської символіки як
приклад саморефлексії
(на матеріалах конкурсів на створення символіки
Львівського та Харківського університетів
1990-х рр.)**

Рачков Євген Сергійович

У статті на основі компаративістського підходу та методу контент-аналізу досліджуються особливості проведення та матеріали конкурсів на створення символіки Львівського та Харківського університетів. Символіка розглядається як показник ідентичності університетської спільноти. Простежується вплив попередніх традицій на сучасний стан університетських символів та емблем.

Ключові слова: Львівський університет, Харківський університет, символ, емблема.

Рачков Евгений. Создание университетской символики как пример саморефлексии (на материалах конкурсов по созданию символики Львовского и Харьковского университетов 1990-х гг.). В статье на основе компаративистского подхода и метода контент-анализа исследуются особенности проведения и материалы конкурсов по созданию символики Львовского и Харьковского университетов. Символика рассматривается как показатель идентичности университетского сообщества. Прослеживается влияние предыдущих традиций на современное состояние университетских символов и эмблем.

Ключевые слова: Львовский университет, Харьковский университет, символ, эмблема.

Rachkov Yevhen. Formation of university symbols as an example of self-reflection (based on the materials of contests on the formation of symbols of Lviv and Kharkiv universities in 1990s). In the paper, we investigate the peculiarities of holding the contests on formation of symbols of Lviv University and Kharkiv University. The materials of these contests are examined as well. To cope with these tasks, we use the comparative approach and the content analysis method. Symbols are considered as indicator of university community identity. An impact of previous traditions on modern state of university symbols and emblems is traced.

Keywords: Lviv University, Kharkiv University, symbol, emblem.

© Рачков Є., 2015

Створення університетської символіки є складним та різнобічним процесом. Політична кон'юнктура, ідеологічні трансформації, загальні тенденції розвитку символіки та інші чинники впливають на зовнішній вигляд і змістовне наповнення університетських символів та емблем. Автори символіки – найчастіше представники університетської спільноти – за допомогою різноманітних візуальних сполучень прагнуть вписати культурний код університету в загальноуніверситетську традицію та одночасно наголосити на його нетривіальності.

Сьогодні є актуальним не тільки аналіз офіційно затвердженої та/або використовуваної університетської символіки, але й такої, що не була легітимізована та всупереч призначенню ніколи не застосовувалась для позначення університету. Яскравим прикладом такої символіки є матеріали конкурсів на створення емблеми класичних університетів України¹, зокрема, Львівського та Харківського². Компаративістський аналіз організації, проведення та результатів цих конкурсів дозволяє простежити трансформацію уявлень про класичний університет в Україні, його призначення та перспективи розвитку.

Матеріали конкурсів на створення емблеми Львівського та Харківського університетів були додані до реляційної бази даних емблем класичних університетів України, яка будується в СУБД Microsoft Access. База даних складається з 6 таблиць, які містять поля з атрибутивним та дескриптивним характером, а також детальний опис символіки, зображеної на досліджуваних одиницях аналізу. Реляційна база даних дозволила типологізувати зібрані візуальні джерела, а розроблена система категорій та індикаторів зробити їх контент-аналіз. Загалом до бази даних увійшло 108 зображень конкурсних проектів.

Зібрані візуальні джерела разом із відповідною документацією зберігаються в музеях історії Львівського та Харківського університетів. Незважаючи на інформаційний потенціал, ці джерела залишаються поза увагою дослідників. Більше того, зберігаючись в музейних фондах в якості окремих справ, матеріали конкурсів не є впорядкованими. В окремих випадках важко з'ясувати авторство або загальну кількість варіантів конкурсних проектів. Така ситуація відображає не лише складності поповнення та зберігання матеріалів у фондах музеїв історії університетів, але насамперед характерні риси самосвідомості «університетських мешканців». Саме тому особливо цікавим та плідним, на нашу думку, може стати погляд на зазначені матеріали як на приклад саморефлексії університетської спільноти, який дозволяє зрозуміти

¹ Говорячи про класичні університети України, маємо на увазі багатопрофільні вищі навчальні заклади, які були засновані на сучасній території України в дорадянський і радянський періоди та мають усталену університетську традицію (загалом налічується 9 таких університетів).

² Сучасні назви університетів: Львівський національний університет імені Івана Франка, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.

окремі «наративи», що конструюють університетський текст пам'яті. Вочевидь саме матеріали конкурсів на створення університетської символіки краще інших символів та емблем дозволяють зрозуміти окремі віхи «позитивної» та «негативної» університетської пам'яті.

Авторами конкурсних проектів Львівського та Харківського університетів були переважно викладачі та студенти. Усі вони запропонували власне бачення українського класичного університету. В окремих випадках краще зрозуміти їх думку дозволяють пояснювальні записки, що додавалися до зображень та містили детальний опис проекту. Загалом збереглося 8 пояснювальних записок (по 4 записки кожного університету). Особливий інтерес являють супровідні офіційні документи (ухвали Вченої ради, накази ректора університету або рішення оргкомітету конкурсу), які допомогли зрозуміти загальний перебіг конкурсів та основні проблеми їх організації та проведення.

Необхідно відзначити, що наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., враховуючи нові політико-економічні та соціокультурні умови, класичні університети України постали перед необхідністю конструювання нової університетської символіки. Протягом 1990-х – 2000-х рр. у більшості класичних університетів з'явилася офіційно затверджена емблема. Загалом, можна казати про своєрідну моду на створення гербів та квазігеральдичних емблем університетів та їх структурних підрозділів, яка розпочалася з середини 1990-х рр. та триває до сьогодні. Оновлення символіки, як правило, було пов'язане з ювілеями та річницями університетів, зміною їх офіційного статусу або іншими подіями (наприклад, виготовленням штандартів, створення офіційного сайту тощо) [16, с. 54 – 55].

У Львівському університеті ідея оновлення існуючої символіки була запропонована раніше серед інших класичних університетів України, а саме восени 1991 р. [3]. Політична кон'юнктура кінця 1980-х – початку 1990-х рр. та інтенції громадськості Львова щодо надання місту статусу культурної столиці незалежної України безперечно сприяли цьому. Використовувати існуючі на той час поодинокі університетські символи та емблеми радянського часу стало «незручно». Заповнити утворену прогалину мала нова офіційно затверджена символіка університету.

25 листопада 1991 р. була прийнята ухвала Ради Львівського університету про проголошення конкурсу на створення герба та прапора навчального закладу. У документі, зокрема, зазначалась необхідність створення конкурсного журі з представників громадських організацій і членів Ради та звернення до ректора університету з проханням розробити умови конкурсу [19].

У короткій термін згідно прийнятої ухвали була розроблена концепція майбутнього герба та прапора університету. Дана концепція стала однією з перших документально оформлених стратегій створення символіки класичних університетів в Україні. Практично всі її

положення знайшли відображення у символіці різноманітних вищих навчальних закладів. Концепція, зокрема, передбачала, що майбутній герб має відповідати геральдичним нормам, враховувати специфіку навчального закладу як класичного університету, відображати історичне минуле регіону та державну приналежність університету через використання окремих елементів символіки України. Передбачалось, що герб міг використовуватися як складова частина прапора університету, архітектурний елемент фасаду будівель, атрибут урочистих заходів. Зображення герба могли містити офіційні документи, друкована продукція та рекламно-сувенірні вироби. Сформована в 1991 р. концепція не змінилася протягом усього часу проведення конкурсу [4].

Протягом 1992 р. на конкурс було подано лише 4 проекти [3]. У зв'язку з тим, що кількість робіт виявилася замалою, а жоден з проектів цілком не задовольнив журі, ініціативна група звернулася до адміністрації Львівської академії мистецтв³ з проханням залучити співробітників навчального закладу до участі у конкурсі [3]. У результаті конкурс поповнився ще одним проектом.

Протягом наступних років на конкурс не було подано жодної роботи [3]. Саме тому у грудні 1995 р. ректорат Львівського університету прийняв рішення про проголошення повторного конкурсу на герб та прапор навчального закладу [7]. Зрештою протягом 1996 р. на конкурс було подано ще 3 проекти [3]. Загалом протягом 1991 – 1996 рр. на конкурс було подано 8 проектів (більше 60 варіантів герба та прапора/хоругви університету).

Підсумки конкурсу було підбито у березні 1999 р. шляхом таємного голосування. Найбільшу кількість голосів (33 з 41 голосу) фахова комісія віддала одному з проектів, запропонованому та розробленому у співавторстві головою Українського геральдичного товариства А. Б. Гречило [14; 17]. 19 березня 1999 р. герб, великий герб та хоругва Львівського університету були затверджені на засіданні Вченої ради [1]. Пришвидшенню процесу затвердження основних університетських символів сприяла підготовка до надання університету статусу «національного».

В основу проекту була покладена ідея відображення історичної традиції та регіонального значення Львівського університету. На гербі на синьому полі зображений золотий лев, який тримає у лапі трисвічник. Зображення трисвічника було взято з печатки Українського таємного університету авторства графіка Р. А. Лісовського [12]. Герб подано на щиті, вписаному у декоративний картуш, на якому міститься Державний герб України та дата заснування університету. Під щитом на синій стрічці девіз золотом «Patriae decori civibus educandis» (з лат. «Окрасою батьківщини є освіченість громадян») [5, с. 2]. На великому гербі (окрім малого герба університету) зображено дві

³ Сучасна назва – Львівська національна академія мистецтв.

жінки, які символізують алегорію науки і мудрості (Афіна) та алегорію пильності (жінка з дзеркалом, у яке заглядає змія). Під шитом зображена розгорнута книга з девізом університету. Зображення алегоричних фігур було запозичено з печатки університету кінця XVIII ст. [2]. Хоругва Львівського університету, форма якої візуально нагадує середньовічні церковні вексиліуми, містить зображення лева та трисвічника [15].

Загальні організаційні проблеми конкурсу Львівського університету виявилися й у конкурсі на створення символіки Харківського університету. Останній тривав протягом 1998 – 1999 рр. та співпав з двома важливими подіями у житті університету: з призначенням нового ректора та з наданням навчальному закладу у 1999 р. указом Президента України статусу «національного» і присвоєнням імені його засновника. Ці події вплинули як на перебіг конкурсу, так і на формування символіки університету на сучасному етапі. На початку конкурсу були розроблені умови його проведення. Зазначалось, що створювана емблема має відображати історію університету як навчального і наукового центра України, бути лаконічною та не перевантаженою деталями [18]. Конкурс на створення символіки Харківського університету складався з 2 етапів. На першому, який тривав протягом 1998 р., було представлено 17 проектів. Жодна з запропонованих емблем не відповідала вимогам організаторів, тому було прийнято рішення провести додатковий етап конкурсу. На другому етапі, який тривав протягом 1999 р., було представлено 28 проектів, більшість з яких становили доопрацьовані емблеми. У результаті було прийнято рішення відібрати кращі проекти та продовжити роботу щодо їх вдосконалення. Сьогодні в Музеї історії університету зберігається 37 конкурсних проектів (58 варіантів емблем університету). На відміну від Львівського університету, жодна з запропонованих робіт на конкурсі у Харківському університеті ніколи не використовувалася для позначення навчального закладу. Сучасний герб Харківського університету був затверджений під час підготовки до святкування його 200-річного ювілею на засіданні Вченої ради 27 травня 2004 р. Автором концепції емблеми став ректор університету В. С. Бакіров. Герб має форму геральдичного щита французької форми синього кольору, в центрі якого розміщена золота літера «У» (форма літери була взята з «Української абетки» художника Г. І. Нарбута). Щит обрамлений золотим вінком з лаврового та дубового гілля – міжнародними символами слави та доблесті відповідно [10, с. 227, 149], які традиційно використовувалися на дореволюційному етапі історії російських університетів. Над щитом розташована дата заснування університету. Нижче міститься девіз «Cognoscere, docere, erudire» (з лат. «Пізнавати, навчати, просвіщати») [9, с. 294].

Як можна побачити, конкурс у Харківському університеті проходив більш жваво та відзначився значно більшою кількістю проектів. Цьому, по-перше, сприяла активність представників університетської

спільноти самого університету та інших навчальних закладів міста, а, по-друге, власне формат конкурсу, який передбачав створення спрощених варіантів емблем, зокрема, таких, що можуть не відповідати геральдичним нормам.

Представлені на конкурсах Львівського та Харківського університетів матеріали є доволі різнобічними за формою втілення ідеї та використовуваними символами. Враховуючи семантичний аспект, їх можна розподілити на кілька груп. Для Львівського університету це герби (49 зображень) та логотипи (1 зображення), а для Харківського – герби (11 зображень), квазігеральдичні емблеми (7 зображень) та логотипи (40 зображень) [15]. Пояснення прихильності авторів конкурсних проектів Харківського університету до створення логотипів можна віднайти в одній із пояснювальних записок до конкурсної роботи. В ній, зокрема, говориться про складність створення герба для позначення університету та необхідність розроблення більш спрощеного та зрозумілого зображення [11]. У рамках конкурсу у Львівському університеті також було запропоновано 10 варіантів хоругви та 2 варіанти прапора навчального закладу. Ідея створення хоругви університету вочевидь належала А. Б. Гречило. Цікаво, що візуально запропоновані хоругви були схожими на церковні вексиліуми. Така подібність не є випадковою. У цьому прослідковується прагнення створити символічний зв'язок між сучасним університетом та його прародителем – єзуїтською колегією, відкритою у Львові у 1608 р.

Серед запропонованих проектів обох університетів більшість містила корпоративні символи та емблеми. З-поміж корпоративної символіки Львівського університету (45 зображень) найбільш популярними були зображення року заснування навчального закладу (36 зображень) та трисвічника (36 зображень) [15]. Останнє, як уже зазначалося, було взяте з печатки Українського таємного університету. У даному контексті трисвічник є не лише символом світла, ясності та істини [10, с. 387], але може сприйматися як символ боротьби українського народу за відстоювання національних прав та свобод. Можливо, саме таке трактування зробило це зображення одним з найбільш популярних серед конкурсних проектів. Іншими менш використовуваними корпоративними символами університету була назва університету латиною «Universitas leopoliensis» (18 зображень), університетське гасло «Patriae decori civibus educandis» (15 зображень) та зображення алегоричних фігур. Усі вони були взяті з університетської печатки кінця XVIII ст., яка міститься у дипломі 1784 р. разом із краєвим гербом Галичини [2].

Цікаво, що зображення головного корпусу університету (колишнього будинку Галицького сейму) міститься лише в 3 роботах. З одного боку, це пояснюється небажанням авторів деяких проектів використовувати для позначення університету символи радянського часу. Необхідно

відзначити, що тенденція використовувати зображення будівель університетів у корпоративній символіці у радянський час набула поширення серед багатьох вищих навчальних закладів. Зображення головного корпусу Львівського університету, зокрема, можна побачити на символіці комсомольської організації та символах університету, приурочених до його 300-річного ювілею. З іншого боку, зображення головного корпусу як частини університетського простору є важливим для спільноти Львівського університету (про що, зокрема, свідчить популярність цього зображення на сучасному етапі), але доволі «незручним» для використання у геральдиці.

Вимагає пояснення відсутність у конкурсних роботах зображення «покровителя» Львівського університету І. Я. Франка, чие ім'я університет носить з 1940 р. [6, с. 48]. Можливих пояснень декілька. Насамперед очевидна складність використання такого зображення на університетському гербі. Також необхідно відзначити, що основним завданням розробників нової символіки було зображення Львівського університету як «найвизначнішого ВУЗу на Західній Україні» [12]. Заглиблення авторів конкурсних проектів у символіку університету XVII – XVIII ст. залишило деякі символи та емблеми більш пізнього часу поза увагою.

Серед конкурсних робіт Харківського університету найбільш популярними корпоративними символами (52 зображення) було зображення абрєвіатури (ХДУ/ХНУ) (41 зображення), головного корпусу (24 зображення) та року відкриття університету (17 зображень) [15]. Особливу увагу заслуговують проекти з зображенням пам'ятника засновнику університету В.Н. Каразину (4 зображення), збудованого з нагоди 100-річчя університету. Пам'ятник кілька разів змінював місце розташування [8, с. 123]. Сьогодні він знаходиться біля входу до головного корпусу університету та є одним з символів навчального закладу.

Кількість конкурсних проектів Львівського та Харківського університетів з міжнародною символікою є трохи меншою, ніж з корпоративною. Найбільш популярними міжнародними символами Львівського університету (43 зображення) була розгорнута книга (36 зображень), літери «АΩ» (22 зображення) та лавровий вінок (7 зображень) [15]. Якщо зображення книги (міжнародного символу просвіти, знання та освіти) [10, с. 196] та лаврового вінка є традиційним елементом геральдики класичних університетів України, то поєднання першої та останньої літери грецького алфавіту «АΩ» – доволі специфічним. В даному випадку цей знак використовується як символ «всього початкового та кінцевого у всесвіті» [13]. Хоча не варто відкидати і релігійну складову цього символу, який вочевидь має сприяти усвідомленню зв'язків між сучасними та середньовічними університетськими традиціями.

3-поміж міжнародних символів Харківського університету (25 зображень) найбільш популярними також є розгорнута книга (16 зображень) та лаврове гілля (3 зображення) [15]. Помітним є бажання окремих авторів наголосити на зв'язку між сучасним навчальним закладом та його родоначальником – Імператорським Харківським університетом. Це прагнення, зокрема, простежується в активному використанні лаврового та дубового гілля. Вперше вони зустрічаються на Утверджувальній грамоті Імператорського Харківського університету та потім повторюються на багатьох інших знаках та емблемах [9, с. 292]. Водночас окремі символи були запозичені з радянського часу, наприклад: факел, планета, модель атома тощо [15].

Важливим є питання щодо використання державної та регіональної символіки у конкурсних роботах. Серед запропонованих робіт у Львівському університеті більшість містила державну символіку (32 зображення): малий герб України (26 зображень) та/або поєднання жовто-блакитних кольорів (21 зображення) [15]. Важливість використання державних символів обґрунтовувалась ще у концепції герба Львівського університету 1991 р. [4]. У Харківському університеті, державну символіку містила майже половина серед запропонованих емблем (27 зображень). Це також малий герб України (17 зображень) та/або поєднання жовто-блакитних кольорів (22 зображення) [15]. Використання державної символіки вочевидь свідчить про прагнення підкреслити внесок університетської спільноти у становлення та розвиток незалежності України.

Водночас помітною є кількість емблем з регіональною символікою. Одним з найбільш популярних символів серед конкурсних робіт Львівського університету був лев – земельний знак Західної України (45 зображень) [15]. Використання «Галицького Лева» не лише підкреслює регіональне значення університету, але вказує на зв'язок між університетом та містом, іншими словами, «належність університету до міста Львова» [13]. У деяких роботах зображення лева було взято з середньовічної печатки львівського магістрату. 3-поміж конкурсних проектів Харківського університету найбільш популярними регіональними символами були зображення сучасного герба Харкова та його окремих елементів (рогу достатку або кадучея) (10 зображень) [15]. Використання регіональної символіки, з одного боку, вказує на визнання ролі місцевої громади у заснуванні Харківського університету, а з іншого боку, на історичне значення навчального закладу у розвитку міста та регіону.

Необхідно відзначити, що використання державної та регіональної символіки в якості складової частини загальноуніверситетської емблеми є цілком характерним для класичних університетів України на сучасному етапі. Сьогодні державна символіка міститься на гербах щонайменше 7, а регіональна – 4 класичних університетів [15].

Переходячи до висновків, відзначимо, що матеріали конкурсів на створення символіки Львівського та Харківського університетів є яскравим прикладом саморефлексії університетської спільноти. Обидва навчальні заклади позиціонувалися авторами конкурсних проектів як класичні університети з тривалою історією та сталою традицією. Намагаючись наголосити на певних етапах їх розвитку, автори робіт прагнули відобразити символічний зв'язок між сучасним університетом та його відповідними «місцями пам'яті». Для Львівського університету такими мнемонічними місцями стала езуїтська колегія, університет перших століть австрійського періоду та Український таємний університет, для Харківського – Імператорський Харківський університет. Аналіз символіки Львівського університету продемонстрував наявність розлому між радянською та сучасною університетською традицією, яка відобразилась у неоднозначному сприйнятті символіки університету радянського часу та переважанні символів та емблем дорадянського періоду. Харківський університет натомість легітимізував себе історично за рахунок не лише дорадянської, але і радянської традиції. Його університетський текст пам'яті виявився більш цілісним та тяглим. Незважаючи на те, що більшість з конкурсних робіт Львівського та Харківського університетів ніколи не використовувалися для їх позначення, усі вони зіграли важливу роль в осмисленні концепту класичного університету та опосередкованому конструюванні візуального образу цих навчальних закладів.

Література

1. Витяг з протоколу засідання Вченої ради Львівського державного університету імені Івана Франка №21/3 від 19 березня 1999 р. «Про Герб університету» // Музей історії Львівського національного університету імені Івана Франка.
2. *Гречило, А. Б.* Символи Львівського національного університету імені Івана Франка [Електронний ресурс] / А. Б. Гречило // Каменяр. – Режим доступу: http://kameniar.franko.lviv.ua/cms/?Kamenyar_No9%2C_grudenmz_2008_r_Simvoli_Lmzvivsmzkgono_nacionalmznogo_universitetu_imeni_Ivana%0AFranka/. Доступ – 12.04.2015 р.
3. Звіт про результати проведення конкурсу на герб та прапор Львівського університету // Музей історії Львівського національного університету імені Івана Франка.
4. Концепція герба Львівського державного університету ім. І. Франка. Проект // Музей історії Львівського національного університету імені Івана Франка.

5. Корпоративний гербівник Українського геральдичного товариства. – Львів, 2010. – Вип. 1.
6. Львівський університет / В. П. Чугайов (відп. ред.), С. А. Макаруч, Д. С. Григоращ. – Львів, 1986.
7. Наказ ректора Львівського державного університету ім. І. Франка №469 від 16 березня 1996 р. «Про проголошення конкурсу на Герб та прапор Львівського державного університету імені І. Франка» // Музей історії Львівського національного університету імені Івана Франка.
8. *Посохов, С. И.* О памяти и памятниках в университетской истории / С. И. Посохов // История и историческая память: межвуз. сб. науч. тр. – Саратов; Ставрополь, 2012. – Вып. 6. – С. 117 – 131.
9. *Посохов, С. И.* Символы и эмблемы Харьковского университета / С. И. Посохов // Вспомогательные исторические дисциплины в пространстве гуманитарного знания: Матер. XXI Междунар. конф. – М., 2009. – С. 291 – 294.
10. *Похлебкин, В. В.* Словарь международной символики и эмблематики / В. В. Похлебкин. – 3-е изд. – М., 2001.
11. Пояснювальна записка до конкурсного проекту // Музей історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7 – О. 7 – П. 5.
12. Пояснювальна записка до конкурсного проекту А. Б. Гречило // Музей історії Львівського національного університету імені Івана Франка.
13. Пояснювальна записка до конкурсного проекту В. М. Качмара // Музей історії Львівського національного університету імені Івана Франка.
14. Протокол засідання лічильної комісії по визначенню пріоритетності у визнанні I і II місця проектів герба та прапора Львівського державного університету імені І. Франка 1999 р. // Музей історії Львівського національного університету імені Івана Франка.
15. *Рачков, Є. С.* База даних емблем класичних університетів України / Є. С. Рачков // СУБД Microsoft Access. – 2015.
16. *Рачков, Є. С.* Сучасні тенденції розвитку символіки класичних університетів України: між брендом та традицією / Є. С. Рачков // Збірник тез доповідей круглого столу «Суспільна місія класичного університету: історія, сучасність, перспективи», м. Харків, 20 лютого 2015 р. – Х., 2015. – С. 53 – 57.

17. Результати таємного голосування на кращий проект герба Львівського державного університету ім. І. Франка 1999 р. // Музей історії Львівського національного університету імені Івана Франка.
18. Умови конкурсу на створення емблеми Харківського державного університету // Музей історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф.7 – О.7 – П.5.
19. Ухвала Ради Львівського університету ім. І. Франка №13 від 25 листопада 1991 р. «Про проголошення конкурсу на Герб та прапор Львівського університету імені І. Франка» // Музей історії Львівського національного університету імені Івана Франка.

Історія Харківщини

УДК 94(477.54)»192»:334.713(1-22)

Територіально-галузеве розміщення та питома вага промислів в сільській місцевості Харківщини в роки непу.

Лапченко Анастасія Сергіївна

Стаття присвячена територіально-галузевому розміщенню селянських кустарних промислів на території Харківщини. Досліджено окремі місцеві промисли, їх географічний розподіл по регіону, динаміку суб'єктів господарювання, соціальні характеристики працівників.

Ключові слова: нова економічна політика, кустар, промисли, сільське господарство, Харківщина.

Лапченко Анастасія. Территориально-отраслевое размещение и удельный вес промыслов в сельской местности Харьковщины в годы нэпа. Стаття посвящена территориально-отраслевому размещению крестьянских кустарных промыслов. Исследовано отдельные местные промыслы, административно-территориальное размещение ее отраслей, динамику субъектов ведения хозяйства, социальные характеристики работников.

Ключевые слова: новая экономическая политика, кустарь, промыслы, сельское хозяйство, Харьковщина.

Lapchenko Anastasia. Territorial and sectoral allocation and the proportion of industries in the countryside of Kharkiv region during the NEP. The article is devoted territorial and sectoral allocation peasant crafts in Kharkiv region. Studied some local crafts, their geographical distribution in the region, the dynamics of economic and social characteristics of workmen.

Keywords: new economic policy, artisan, crafts, agriculture, Kharkiv.

Актуальність теми дослідження промислів сільського населення на Харківщині в роки непу пояснюється нерівномірним висвітленням у наукових дослідженнях розвитку промислів. Наприклад, що стосується регіонального аспекту, то селянські промисли Харківщини згадуються лише у загальному контексті розвитку сільського господарства України. Крім того, спостерігається певна нерівномірність у вивченні виробництва міста й села. Останньому приділяється значно менше уваги, при тому, що сільське населення складало переважну більшість суспільства й виробляло значну частку побутових товарів.

© Лапченко А., 2015

Перші дослідження з проблеми селянських промислів з'явилися вже в 20-ті рр. ХХ ст. [1; 2]. А. Рибніков в своїх працях розглядав селянські промисли як частину селянської економіки [1; 2]. Література, яка виходила протягом 30-50-х років, стосувалася винятково колгоспного ладу. Для 60-х років характерна поява перших узагальнюючих колективних монографій з історії селянства [3]. Тривалий час науковці здебільшого приділяли увагу загальним соціально-економічним проблемам селянських промислів. Загальні аспекти розвитку промислів і приватного підприємництва розглядаються в працях В. Калініченка [4] О. Сушка [5], В. Олянич [6] та ін. Вивчення промислів сільського населення з переробки тваринної сировини на Харківщині в роки непу ще не стало предметом окремого дослідження.

Для вивчення даного питання ґрунтовним джерелом виступають статистичні матеріали ЦСУ (Центральне статистичне управління) [7; 8; 9]. Матеріали промислової статистики переважно зосереджені у зведених статистичних виданнях (довідниках, збірниках, щорічниках), що вміщували таблиці, які характеризували виробничу діяльність. Поряд з опублікованою статистикою 1920-х рр., важливою складовою джерельної бази дослідження виступив перепис 1926 р. [10]. В його матеріалах були вміщені дані про чисельність осіб, зайнятих у дрібному виробництві.

Метою статті є показати специфіку селянських промислів на Харківщині в 1920-ті роки. Вибір об'єкта дослідження зумовлено тим, що Харківщина (Слобожанщина) – великий регіон, який був одним з найбільш розвинених регіонів не тільки на Лівобережній, але й в усій Україні. Це виявлялося в таких показниках, як: густина та кількість селянських дворів, відсоток кооперованого сільського населення.

У період непу кооперація стала однією з найважливіших ланок відродження товарно-грошових відносин. Важливим рубежем у розвитку кооперації став декрет Раднаркому від 7 квітня 1921 р. «Про споживчу кооперацію». Декрет визначав нові завдання кооперації і в той же час фіксував подвійність її становища на початку непу. З одного боку, кооперація звільняла з підпорядкування Наркомпроду і отримувала певні можливості для розгортання самостійних операцій. З іншого боку, зберігався ряд рис, притаманних донепівському етапу розвитку, зокрема, знову підтверджувався принцип обов'язкового вступу у споживчі товариства всього населення країни. Як і раніше, передбачалося, що в кожній місцевості повинно бути одне споживче товариство; при цьому кожен громадянин приписувався до одного з його розподільчих пунктів, що здійснювали нормоване постачання населення. Виокремлюють чотири форми кооперативних товариств: «продукційно-кооперативна артіль», «трудова кооперативна артіль», «продукційно-складово-сировинне товариство» та «ощадно-позичково-промислове товариство» [5, с. 272]. Серед селян, які займалися промислами, найпоширенішим

були складово-сировинні товариства. Вони не вимагали усуспільнення, а лише забезпечували його членів сировиною та збували продукцію.

Для селян, які звикли працювати самостійно, будь-яка колективна форма викликала застереження. Тому вони не поспішали до кооперативних об'єднань. Рівень кооперування сільських кустарів був низьким. Кооперативні підприємства не викликали економічного зацікавлення у селян, саме тому селянські промисли виявилися найменш кооперовані. Найпопулярнішим, якщо взяти за основу кількість зайнятих кустарів на Харківщині виявився взуттєвий та шкіряний – 30%, з обробки рослин – 21,8%, деревообробний – 12,4% [12, с.33-35]. Разом це склало 33,4 % всіх кустарів краю.

Інформацію про загальну кількість господарств-промисловців на початку 1920-х років фіксують статистичні довідники. Але вони не виокремлюють сільських кустарів, хоча підкреслюють їх галузевий розподіл. Демографічний перепис населення 1926 р. дає найвичерпніші і найрепрезентативніші дані про соціально-професійний склад селян і територіально-галузевий розподіл. За цим переписом селяни складали 76,8 % на Харківщині, з них промислами займалися 16690 селян [9, с. 88, 102].

На основі проведеного аналізу наявних джерел та літератури кустарне виробництво Харківщини можна розподілити на чотири великі групи.

Для першої групи характерна механічна і хімічна обробка дерева і його частин. У цю групу ввійшли промисли: бондарський, вазово-колісний, столярний, виробництво сільськогосподарських знарядь, вироблення прядильних гребенів і ткацьких верстатів, плетіння корзин та інше. Другу групу склали промисли, пов'язані із обробкою волокнистих речовин і шерсті. До цієї групи відносимо: ткацтво полотна, шерсті і виготовлення мотузок. Основою наступної групи кустарної діяльності складає виготовлення одягу і взуття. У цю групу ввійшли промисли: шкіряний, кушнірний (смушковий), шевський, шапковий і кравецький. Четверта група промислів кустарної діяльності селян Харківщини складається із промислів обробки метало-мінеральних речовин. В цю групу входять такі промисли як гончарство, ковальство і слюсарство.

Місцеві кустарні промисли на Харківщині були досить різноманітними. З усіх галузей найбільш поширеними по регіону були наступні: з групи металевого виробництва – ковальсько-слюсарний промисел; з третьої групи (виготовлення одягу і взуття) – кравецький, шевський і частково шкіряно-кушнірний промисли; з деревообробних промислів – столярний, бондарський і колісний; нарешті, з волокнисто-оброблювального виробництва – ткацький промисел. Територіальна поширеність інших промислів, за виключенням гончарного виробництва, виражена слабо.

Що стосується розміру кустарних виробництв по числу осіб зайнятих в них, то перші місця в цьому відношенні займали наступні

промисли: ткацький (25,6% від загального числа кустарів), шевський (17,5%) і кравецький (14,2%). Слід за цими промислами ідуть: ковальський (8,8%); столярний (8,3%); колісно-возний, бондарський, токарний, гончарний і плетіння корзин (від 4 до 5%). Розміри останніх зареєстрованих промислів незначні [6, с. 73-74].

Відносно бондарного і столярного промислів слід зазначити, що вони були поширені майже рівномірно по території Харківщини. Лише у Харківському районі був відносно слабо розвинений бондарський, а в Лебединському, Валківському і Зміївському районах – столярний промисел.

Колісний промисел, хоча і був типовим для всього регіону, але більші розміри виробництва зустрічалися в Сумському, Зміївському і Охтирському районах. Головні центри колісного виробництва знаходились в Сумському окрузі, с. Великий Чернетчин (45%), потім в с. Млинках (15%), с. Котельві (7%), в с. Тутлега (13%). У с. Великий Чернетчин Сумського району, окрім колісників зустрічалися і кустарі, що займалися виробництвом возів (28 чол. – 10%) [7, с.43, 65, 77].

Виробництво сільськогосподарських знарядь праці було поширено в Куп'янському, Валківському, Зміївському, Ізюмському районах. В інших районах нараховувалося лише по декілька промисловців, які займалися виготовленням сільськогосподарських знарядь праці. Всього промисловців, які займалися цим промислом на Харківщині нараховувалося 1550 родин.

Вироблення ткацьких верстатів і прядильних гребенів було виключно зосереджене в Сумському окрузі Лебединському районі, де головний центр указанного виробництва знаходився в с. Ясенове (48%), чимало кустарів зайнятих даним виробництвом було і в с. Мартинівка (21%) [7, с.81, 83].

Плетіння корзин було зосереджено головним чином в Куп'янській окрузі, де в селі Петропавлівка і прилеглих хуторах знаходилося багато кустарів які плели корзини (38%); багато селян, що займалися плетінням корзин в селі Варварівка і в селі Двурічний Кут, Харківської округи (21%) [8, с. 5-9]. Окрім корзин також виготовляли з лози стільці, крісла та інші меблі.

Майже всі продукти виробництва деревообробних промислів виготовлялися для задоволення місцевих потреб. Тому збували свою продукцію, головним чином, по місцях виробництва, місцевих ярмарках, інколи надлишок розвозили по сусідніх округах. Деякі вироби відправляли за спеціальним призначенням. Так, наприклад, корзини з Харківської округи у великій кількості продавалися на Південь. Можемо припустити, що це було зумовлено розвитком рибного промислу у цій місцевості. Корзини з Куп'янської округи, відправлялися скупникам в Ростов на Дону. Не зважаючи на те, що Харківщина була не багатим на

лісові ресурси регіоном, деревообробні промисли до певної міри були достатньо розповсюдженими.

Обробка рослинного волокна була поширена на Харківщині майже виключно у формі ткацтва полотна, вироблення ж мотузок розвинене слабо. По всьому краю цим промислом було зайнято лише 50 чол. Ще меншу кількість притягують до себе промисли по обробці шерсті, а саме: шаповальним промислом було зайнято всього 16 людей на весь край, а ткацтвом шерсті лише 8 чоловік. Розвитку ткацького промислу перешкоджали: відсутність правильного збуту товарів; конкуренція з більш дешевими фабричними виробами; відсутність матеріалу; нестача вільних грошей для придбання матеріалів.

Ткацтвом льону займалися, навпаки, багато селян, 8793 чол., розташовувались з тією або іншою густотою по всьому краю. В Зміївському районі (с. Лиман 1013 чол.), Богодухівському районі (с. Старий Горобина - 212 чол.), Охтирському районі (с. Жигайловка – 217 чол.), Харківському районі (с. Русяве-Лозове – 620 чол.), Валківському районі (Ст. Водолага – 255 чол.) і Лебединському районі (с. Олешня – 160 чол.) [6, с. 21, 26, 28-29].

Широкого розвитку і поширення досягали шевський і кравецький промисли; шапковий і шубний промисли зустрічалися далеко не повсюдно, і при тому мали досить слабкий розвиток по кількості зайнятих осіб, що брали участь в цих промислах. Обробка шкіри у вигляді шевського промислу розвинена в той час в наступних районах: Валківському, Сумському, Ізюмському, Харківському і Волчанському. Кравецький промисел, наряду з чоботарським, належав до числа найбільш поширених.

Чоботарі зустрічалися в великій кількості в с. Нова Водолага, Валківського району Харківської округи (139 чол.), тут-же і кустарі по обробленню шкіри (22 чол.); в с. Шандрігалово, Ізюмського району Харківської округи (76 чоботарі і 24 чинбарів) і с. Деркачі, Харківського району Харківської округи (97 чоботарі). Загальна кількість чоботарів на Харківщині приблизно 400 родин. Шапкове виробництво зосереджене виключно в с. Нова Водолага, Валківського району Харківської округи (91 чол. – 43%), а шиття кожухів в с. Котельва (5%), Охтирського району Харківської округи [7, с. 3-11, 18]. Взуття, виготовлене селянами-промисловцями, йшло передусім на задоволення місцевих потреб. Продавалося на місцевих ярмарках і базарах, а частина в Харкові і в інші великих містах.

Ковальсько-слюсарна справа була поширена по всіх округах краю, відносно велика кількість ковалів знаходилась в Вовчанському районі і Сумській округі [10, с. 39].

Гончарним промислом в краї було зайнято 1258 кустарів, вони в основному зустрічалися в с. Нова Водолага (282 чол.) і с. Просяне

(76 чол.) Валківського району; с. Евсуг (122 чол.), с. Боромля (69 чол.) і с. Котельва (55 чол.) Охтирського району [7, с. 35-37].

Виробництвом цегли в середині 1920-х років було зайнято приблизно 500 родин. В деяких випадках зазначається, що вироблялася цегла-сирець, але загалом ми не маємо даних проте, чи обпикалася цегла чи ні. Загалом цей промисел був рівномірно розміщений по всій території Харківщини. У значній кількості родини, які займалися виготовленням цегли, зустрічаються в 4 районах: Куп'янському, Валківському, Ізюмському і Лебединському.

Досліджуючи промисли селян, не можна пройти повз соціального складу сільських промисловців. Дослідження матеріалів перепису 1926 р. засвідчило наявність шести груп, які займалися селянськими промислами: робітники; службовці; з наймитами; що працювали лише з членами родин; «одинці»; члени сім'ї що допомагали у занятті. Перша категорія налічувала 10%, друга – 1%, третя – 5%, четверта – 11%, п'ята – 62%, шоста – 11% [9, с.106-123]. А отже в основному промислами займалися селяни-одинці, члени сім'ї що допомагають у занятті, та ті що працюють з членами родин (разом 82%). Значить, це був сімейний приробіток.

Приблизну середню оцінку заробітку сільського кустаря можна скласти з даних «Статистика України» [6; с. 73].

Таблиця 1.

Сільські кустарі за розмірами посівних площ.

Без посіву	До 1 дес.	1-2 дес.	2-3 дес.	3-4 дес.	4-6 дес.	6-8 дес.	8-10 дес.	Від 10 дес. і більше
1,6 %	44,8 %	29,4%	11,8 %	4,6 %	3,4 %	2,5 %	1,1 %	0,8 %

Таблицю складено авторкою за: [9].

Ці дані показують, що сума без посівних і з посівами до 2 десятин складала 75, 8%. Селянин з таким посівом відносився до селянської бідноти. Якщо без посівних і з посівами до 2 десятин нараховувалося 75, 8%, то без коня або з одним конем нараховувалося до 91,7%. Тому визначати кустарно-промислому масу, як заможну групу селянства є помилкою.

Таблиця 2.

Дохід від промислових занять в %.

Без посіву	До 2 дес.	2-4 дес.	4-6 дес.	6-8 дес.	8-16 дес.	Від 16 дес. і більше
8,9 %	32,3%	19,6%	15,1 %	9,1 %	6,4 %	0,8 %

Таблицю складено авторкою за: [9].

Цікаво що приробіток від промислів по відношенню до загального чистого доходу селянської родини був тим більший, чим менший розмір

посіву. Чим менший розмір посівної площі, тим більше часу витрачав селянин на промисли. Звідси прямим наслідком є те, що дохід від промислів по відношенню до загального числа доходів селянської родини був тим більше, чим менше розмір посіву. Так, господарство з посівом до 2 дес. поповнювало свій бюджет від промислових занять в розмірі від 70-92%, при посіві близько 2-6 дес. – 45-55 %, при посіві близько 6-8 дес. – 30-40%, і лише при посіві більше 8 десятин промисли давали 20% бюджету [6, с73-74].

Отже, аналіз розміщення і розвитку місцевих кустарних промислів засвідчив, що бондарство, столярство, ткацтво, кравецтво було поширено по всій території краю, а чоботарство, гончарство, плетіння корзин та вироблення могузок – сконцентроване лише в небагатьох селах. Кустарно-ремісничка промисловість була, в основному, організаційно-господарською формою саме селянського дрібнотоварного підприємництва, судячи з її географічно-територіального розміщення та функціонування галузей. Хоча населення Харківщини і займалося різними промислами з давніх часів, але перш за все ці заняття в роки непу були спрямовані на задоволення власних потреб, таких як: виготовлення господарського збіжжя і реманенту, захист та оздоблення житла, забезпечення родини життєво необхідними товарами. Малоземелля селян, постійна нестача та потреба у грошах змушувала селян займатися різними промислами, виготовляючи різний крам для продажу і отримувати мізерні кошти для свого існування.

Література

1. *Рыбников, А. А., Орлов, А. С.* Кустарная промышленность и сбыть кустарных изделий / А. А. Рыбников, А. С. Орлов – М. : Экономическая жизнь, 1923.
2. *Рыбников, А.А.* Очерки организации сельского кустарно-емесленного хозяйства / А. А. Рыбников – М.: Типография Товарищества «Кооперативное издательство», 1926.
3. *Історія селянства УСРР.* В 2-х тт. Т. 2. /ред. кол. І. І. Коломієць, І. Х. Ганжа, І. І. Слинько. – Київ: Наукова думка, 1967.
4. *Калініченко, В.* Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. – Харків: Основа, 1997.
5. *Сушко, О.* Непмани: соціально-історичний тип приватних підприємств в УСРР (1921-1929). / О. Сушко - К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2003.

6. *Олянич, В. В.* Приватне та кооперативне підприємництво селянських господарств в Україні (1921-1929рр.): історичний аспект: монографія / В. В. Олянич – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012.
7. *Статистика України.* Селянські бюджети України (монографічне обслідування селянських бюджетів за 1924-25 господарчий рік). – Харків [Центр. Стат. Упр. УСРР], уряд. друк імені Фрунзе, 1927. – №115.
8. *Статистична хроніка / Відділ статистики промисловості ЦСУ.* – Харків, 1927 – № 1(6).
9. *Статистика України.* Сер.10: Статистика праці / Центральне статистичне управління УРСР . – Харків : Харківське обласне управління статистики, 1925.
10. *Всесоюзная перепись населения 1926 г.* – Том 29: Украинская Социалистическая Советская Республика. Правобережный подрайон. Левобережный подрайон. – Отдел 2. Занятия. – М.: ЦСУ Союза ССР, 1930.
11. *Труды Центрального статистического управления / СССР.* – 1928. – Т. 33, вып. 2: Мелкая и кустарно-ремесленная промышленность СССР в 1925 г.
12. *Вісник кустарно-промислової кредит кооперації України.* – Харків, 1928. – №5.

УДК 94(477.54)«1921/1928»: 334.713

«Кустар-Спілка» – центр зі сприяння розвитку кустарно-ремісничого виробництва чи інструмент пролетаризації дрібних виробників м. Харкова в роки непу (1921–1928 рр.)?

Махоніна Онисія Геннадіївна

У статті висвітлено вплив законодавчої, податкової та кредитної політики більшовицької влади на розвиток та функціонування Харківської «Кустар-Спілки». Виявлені економічні позиції та виробнича діяльність Харківської спілки, а також причини, що призвели до поступової деформації кооперативних принципів та пролетаризації кустарів.

Ключові слова: «Кустар-Спілка», кустар, Харків.

Махонина Анисья. «Кустар-Спилка» – центр по содействию развития кустарно-ремесленного производства или инструмент пролетаризации мелких производителей Харькова в годы нэпа (1921–1928 гг.)? В статье исследуется влияние законодательной, налоговой и кредитной политики советской власти на развитие и функционирование Харьковской «Кустар-Спилки». Выявлены экономические позиции и производственная деятельность Харьковской спилки. А также причины, повлекшие постепенную деформацию кооперативных принципов и пролетаризацию кустарей.

Ключевые слова: «Кустар-Спилка», кустарь, Харьков.

Makhonina Anisiya. «Khustar-Spilka» was a centre for promoting development of handicraft production or proletarianization method of small Kharkiv's producers during the NEP (1921–1928 years)? The legal, tax and credit policy of Kharkiv's «Khustar-Spilka» regulation from the Soviet authority side is researched in the article. Economic position and production activity of Kharkiv Spilka are dispoiled. The reasons caused gradual deformation of cooperative principles and proletarianization of handicraftsman are given.

Keywords: «Khustar-Spilka», handicraftsman, Kharkiv.

Ефективне проведення економічних реформ у нашій державі можливе лише за умови врахування історичного досвіду. Відповідно, дослідження економічних перетворень у ХХ сторіччі, зокрема доби непу, не втрачає своєї актуальності. Крім

того, існує ще багато питань упровадження політики непу, що не отримали достатньої уваги в сучасній історіографії. У зв'язку з цим, дослідження регіональних особливостей реалізації непу в Харкові – столиці радянської України – заслуговує на увагу. Вивчення окремих регіональних аспектів дає змогу формувати цілісне розуміння непу.

Питання розвитку кустарно-промислового виробництва Харкова належить до числа малодосліджених і є актуальним, оскільки не отримало достатньої уваги.

Хоча дослідники 1920–1930-х рр. приділяли певну увагу вивченню кустарно-ремісничого виробництва та кооперації дрібних виробників, діяльність Харківської «Кустар – Спілки» (далі – ХКС), залишилась поза увагою. Насамперед, це праці О. Балинського [1], Д. Каплана [13], С. Зарудного [12], К. Василевського [3], Ю. Ларіна [15].

У сучасній історіографії загальні питання розвитку кооперування дрібних українських виробників досліджували Л. Нізова [17], В. Бутенко [2], В. Олянич [18]. Окремі питання функціонування кустарно-ремісничого сектору розкриті в роботах Ю. Волосника [4], М. Онацького [19], В. Духопельнікова [11], О. Сушка [21] та ін.

Отже, в історіографії відсутні спеціальні праці, присвячені вивченню діяльності ХКС, що була центром кооперації Харківського округу та осередком кустарного виробництва.

Основою для дослідження є джерельна база, що складається з нормативно-правових документів, представлених декретами, розпорядженнями та постановами ВУЦВК. Також важливе значення для розуміння динаміки розвитку кооперативного руху мають статистичні матеріали, довідники, статuti кооперативів, періодичні видання. Певне розуміння розвитку кустарно-ремісничого кооперативу надають журнали 1920–1930-х рр.: «Плановое хозяйство», «Більшовик України», «Хозяйство Украины», «Хозяйство Харьковщины» а також газета «Экономическая жизнь».

Під час вивчення окресленого питання використовувалися як загально-наукові, так і міждисциплінарні та спеціально-історичні методи дослідження.

Метою даної роботи є дослідження діяльності Харківської спілки у період нової економічної політики. Також ставиться питання про завдання ХКС – сприяння розвитку кустарного виробництва чи поступова пролетаризація дрібних виробників?

Для розкриття зазначеної мети були поставлені такі завдання: дослідити організаційне становлення ХКС та політику регулювання кустарно-ремісничого виробництва з боку радянської влади; проаналізувати економічні позиції кооперованих кустарів; висвітлити взаємовідносини кооперативних організацій з радянськими місцевими органами; розглянути проблеми виробничої діяльності; з'ясувати причини, що призвели до поступової деформації кооперативних

принципів; внесок ХКС у розвиток дрібного виробництва міста.

У роки непу ХКС була центром кооперації Харкова і Харківського округу. Більшовики покладали на ХКС завдання очолити кооперативний рух кустарів, сприяти організації колективних виробництв з використанням нового устаткування та всебічно покращувати умови праці дрібних виробників.

ХКС була помітним учасником на ринку товарів широкого вжитку. Цьому сприяло чимало чинників. По-перше, Харків був важливим торговельно-економічним центром і перетином залізничних шляхів. Місто знаходилося у центрі ринкових зв'язків. По-друге, столичний статус міста сприяв більшому дотриманню й упровадженню в життя нормативно-правових документів, ніж в інших регіонах республіки. Періодично проводилися обстеження щодо того, наскільки на місцях дотримувались постанов центральних органів [7, арк. 157].

Більшовицьке керівництво приділяло особливу увагу кустарному виробництву і кооперуванню дрібних виробників зокрема. Під гаслами «визволення» дрібних виробників від «експлуатації приватного капіталу» проводилася робота по втягненню кустарів у кооперативи [22, с. 56].

Перед кооперативними організаціями ставилось завдання не лише збільшити масу промислової продукції, а й максимально підпорядкувати дрібне виробництво до регульованого господарства, залучити якомога більше безробітних, поступово реорганізувавши кустарну промисловість «у такі види й форми господарчої роботи, щоб остання залишалася життєздатною в загальній системі народного господарства» [10, арк. 13].

Одночасно з цим радянські економісти 1920-х років убачали в кооперації, в умовах нестачі коштів на індустріалізацію країни, «новий соціалістичний канал для індустріалізації країни», а в кустарному виробництві – доповнення держпромисловості [22, с. 56].

Партійно-господарські органи пильно стежили за розвитком кооперування міста. З метою розбудови кооперації були створені надзвичайно привабливі умови пільгового кредитування. Державні органи повинні були постачати кустарів необхідною сировиною та забезпечувати збут готової продукції.

Результати виявилися вражаючими. Сприятлива законодавча політика викликала швидке зростання кількості кооперативних об'єднань. Найбільший приріст кооперованих товариств припадає на 1924–1925 рр. – період надання пільг кустарям. Так, якщо у складі ХКС 1923 р. нараховувалося 8 кооперативних товариств та артілей, то 1924 р. їх кількість збільшилася у 4,5 раза й становила 36 організацій. А 1925 р. кількість кооперативів зросла майже вдвічі, до 63 організацій [7, арк. 132].

Згодом 82,3 % (10 132 кустарі) дрібних виробників міста були охоплені ХКС 1928 р. [10, арк. 13]. Відповідно, вивчення ХКС дозволяє

отримати уявлення про пересічного кустаря Харкова.

Збільшення кількості кустарів, які вступали до кооперованих організацій, було обумовлено економічною зацікавленістю в результаті отриманих пільг від радянської влади. Насамперед кооперативні організації приваблювали кустарів можливістю отримати дефіцитну сировину та гарантований збут готової продукції.

З 1925 р. кустарі повністю звільнялися від сплати промислового податку, а також зрівняльного збору, якщо промислові кооперативи мали річний обіг до 20 тис. крб. [20, ст. 15].

Порівняно з кустарями, які працювали одноосібно, члени ХКС мали значні переваги у виборці промислового патента, квартплаті та оренді підприємств та крамниць. За умови відсутності використання найманої праці, кустарі могли отримати значні пільги [17, с. 207–208]. Дрібні виробники були звільнені від обкладання зарплатні соцстрахом [6, арк. 92]. 1925 р. кустарі отримали виборчі права [12, с. 16].

Основна господарча робота ХКС полягала у постачанні своїх членів сировиною та забезпеченні збуту готової продукції.

У жовтні 1927 р. згідно з постановою Президії окрплану до основного капіталу ХКС були передані 5 орендованих підприємств та окреме устаткування, що не мали цінності для держави, на загальну суму 59 568 тис. крб. [7, арк. 275]. Це були дві шкіряні майстерні, механічна та палітурна майстерня, салотопний завод.

Великий попит серед інших форм об'єднань промислової кооперації мали ощадно-позичкові товариства у складі ХКС. Їх баланс 1926 р. дорівнював мільйону карбованців. Обіг коштів товариства був найбільшим не лише по Україні, а й усьому Союзу [6, арк. 36]. Меншу популярність мали складсько-сировинні товариства та виробничі артілі.

Найпотужніші економічно та господарчо незалежні кооперативи були представлені у Харкові ощадно-позичковими товариствами, виробничими артілями з виготовлення взуття, обробки дерева, шкіри тощо [5, арк. 79]. Так, у 1926 р. Харківське ощадно-позичкове товариство нараховувало 1 332 члени, Ощадно-позичкове товариство «Допомога» – 896 членів, «Робочий кредит» – 268 членів. Щодо виробничих артілей, варто назвати насамперед товариства з обробки дерева «Деревообробщик» (179 членів), панчішно-трикотажне виробництво «Чулочник» (179 членів), палітурно-картонажне-виробництво – артілі «Пробуждение» (120), а також оброблення шкіри та виготовлення взуття – «Маяк праці» (92) [7, арк. 47–51].

Умови праці у виробничих кооперативах відрізнялися від держпромисловості. Робочий день кустаря в середньому становив 10 годин [6, арк. 95]. Часто умови праці не відповідали вимогам через нестачу коштів. Середня зарплатня становила 70–80 крб., хоча мали місце відхилення від 30–200 крб. з окремих галузей. Варто зауважити,

що зарплатня сільських кустарів була меншою майже вдвічі [6, арк. 95].

Товарний обсяг виробленої продукції був значним. Зокрема лише товарна продукція кооперованих артілей і товариств становила 1926 р. 12 млн крб. на рік. Серед лідерів промисловості було: виробництво взуття – до 20 тис. на місяць, панчіх – 30 тис. дюжин на місяць, виробів з металу – 10 тис. пудів на місяць, інші вироби деревообробного, кравецького, харчосмакового та іншого виробництва [6, арк. 94].

Але проголошуючи курс на підтримку розвитку кооперованого сектору виробництва, більшовики не могли забезпечити вчасне безперебійне постачання сировини та достатнє кредитування кооперативних організацій. Слабкість фінансової бази ХКС не давала можливості повною мірою розгорнути виробництво. Асортимент сировини часто не відповідав характеру виробництва та призводив до продаж зі збитками. Усе це вело до розладу господарської діяльності кооперативів – простою або повної зупинки виробництва на цілі тижні. Окрім цього, послаблювала кооперацію нестача необхідних технічних та організаційно-промислових фахівців [22, с. 87].

Більшість заходів радянської влади у господарчій роботі були зорієнтовані на зміцнення зв'язку державних органів з кооперативними організаціями, як в галузі планування виробництва, так і реалізації продукції. Незважаючи на підтримку кустарного виробництва з боку держави, кооперовані кустарі зазнавали чимало проблем. Так, нерідко кустарям ХКС доводилося сплачувати надзвичайно високу орендну платню, яка лягала важким тягарем на плечі товариства [7, арк. 355].

Ціни на продукцію масового виробництва кооперованої куспромисловості в середньому були на 10 % вище за аналогічні товари, вироблені держпромисловістю. Це пояснювалося недостатнім забезпеченням сировиною, нестачею або застарілістю устаткування, великими витратами з виробництва та оплати високих ставок кредиту [7, арк. 22].

Повсякчасно зустрічалася упередженість фінінспекторів та різне тлумачення постанов [15, с. 201]. Усупереч чинному пільговому оподаткуванню, місцеві податківці розглядали кустарів як підприємців на яких потрібно було тиснути. Тому робітники кустарної кооперації постійно скаржилися на недосконалість законодавства [14, с. 27].

Профспілки розглядали кустаря як нетрудовий елемент. Сучасник непу С. Зарудний писав, що профспілки вважали кустаря нерівноправним членом радянського суспільства, який начебто був і підприємцем, і визискувачем [12, с. 182].

У свою чергу держоргани вбачали у дрібних виробниках конкурентів на ринку сировини, які одночасно уособлювали представників приватного капіталу [14, с. 15]. Така упереджена позиція місцевих органів влади до кустарів може бути пояснена домінуванням ідеологічних переконань

над практичною доцільністю.

Але проголошений 1926 р. більшовицькою владою курс на індустріалізацію країни прискорив процес кооперування дрібних виробників. Погіршилися умови оренди підприємств для ХКС. Так, артіль з обробки металу «Пролетарська Сила», орендуючи завод №1 з виробництва цвяхів, повинна була виплатити за три роки 28 100 тис. крб., з них оренда становила 15 тис. і проведення капітального ремонту – 13 тис. [7, арк. 211]. Безумовно, такі складні умови не сприяли розвитку виробництва. Простежувалося лише бажання радянського керівництва отримати якомога більше коштів від кустарної промисловості.

У галузях, що працювали на дефіцитній сировині, посилювалися обстеження та ревізії кооперативних артілей. За наявності порушень кустарні артілі ліквідовувалися. Мали місце випадки, коли ХВМП відмовляв подовжувати оренду шкіряних заводів кооперативним артілям. Зокрема було відмовлено у подовженні оренди потужній артілі «Шубшорпром» з 57 членами та товариству «Праця» [9, арк. 20]. Так влада позбувалася небажаних конкурентів.

Також почалася активна робота керівництва ХКС зі збільшення, або «укрупнення» кооперативів – об'єднання промислів однієї галузі в один великий кооператив або комбінат. Зокрема було створено товариство кравців «Спецпрозодяг», що об'єднувало 250 кустарів і товариство шевців «Виробник Чоботар» – 260 кустарів [8, арк. 213].

З 1927 р. місцева влада отримала право втручатися в регулювання господарчої діяльності кустарної кооперації, а сама система кооперації була включена до системи державного регулювання [20, ст. 445]. Безумовно, такі кроки вели до деформації первинної суті кооперативних об'єднань.

З метою максимального підпорядкування кооперованих організацій у місті почалися широкомасштабні ревізії для виявлення випадків лжекооперації та безгосподарності. Після обстеження 1927 р. були відкриті судові справи зі зловживань у восьми артілях. Відбувалася реорганізація кооперативів, уведення до найбільш значних товариств комуністів на високі посади або повна заміна керівного складу. Зокрема протягом 1926 р. у місті було ліквідовано 11 кооперативів, 8 – вибули за злиттям.

Дрібні виробники були поставлені у безвихідне становище: вони були вимушені прилаштуватися до нових умов або згортати своє виробництво. Кооперативні об'єднання втрачали свою самостійність, а робітники – матеріальну зацікавленість.

Під час згортання непу змінювалося ставлення партійно-державного керівництва до кустарного виробництва, якому вже не залишалося місця в майбутньому економічному розвитку країни. Кінцева мета подальшої реорганізації кустарно-промислової кооперації вбачалася в перетворенні кустарних кооперативів у великі кооперативні фабрики

та заводи за типом державних підприємств [10, арк. 46]. У гонитві за кількісними показниками кооперативні організації ХКС створювалися без урахування економічної кон'юнктури. Перевага ідеологічних догм над економічною доцільністю вела до руйнації первинної сутності системи кооперації.

Застосування адміністративно-командних методів управління господарством країни призвело до зменшення частки дрібного промислового виробництва. У свою чергу це сприяло збільшенню дефіциту товарів широкого вжитку та зростанню тіньового сектору виробництва. А боротьба місцевої влади з лжекооперацією виявилася не простим завданням.

Відповідаючи на поставлене запитання на початку статті, можна зазначити, що більшовицька влада чимало зробила для розбудови та підтримки кустарно-ремісничого сектору виробництва. ХКС належить значний внесок у розвиток промислового виробництва. Так, частка Харківської спілки становила у жовтні 1925 р. 27,94 % (або 756 012 крб.) від загальної суми 3 161 999 крб. зведеного балансу промислової кооперації спілок республіки [1, с. 123].

Діяльність кооперативних товариств у складі ХКС сприяли зменшенню безробіття та наповненню ринку товарами широкого вжитку. ХКС стала потужним центром кооперації дрібних виробників міста. Проте більшість заходів мали тимчасовий характер і були зорієнтовані на поступову інтеграцію кооперативного виробництва з плановою економікою країни. Проте через ХКС більшовики намагалися кооперувати розпорощених товаровиробників та поступово втягнути їх до планової економіки країни. Використавши ресурс кустарних виробників, більшовицьке керівництво підводило їх до поступового залучення до планової економіки країни. Зрештою, ХКС стала потужною кооперативною організацією, що сприяла поступовій пролетаризації харківських кустарів.

Література

1. *Балинський, О.* Кустарно-промислова кооперація // Кустарна промисловість та кустарно-промислова кооперація УСРР. – 1927. – №8. – С. 123.
2. *Бутенко, В.І.* Розвиток кустарно-ремісничої кооперації України в період непу (1921–1928) / В.І. Бутенко // *История: Сборник научных трудов / Харьковский государственный университет.* – 1992. – Вип. 26. – С. 3–10.
3. *Василевський, К.* Основні шляхи розвитку промислової кооперації / К. Василевський // *Вісник промислової та промислово-кредитної*

- кооперації України. – 1930. – №3. – С. 4–10.
4. *Волосник, Ю.П.* Зародження нової буржуазії та розвиток приватнопідприємницької діяльності в Україні в 1920-ті – на початку 1930-х рр.: дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.01 / Ю.П. Волосник; Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2004.
  5. *ДАХО.* – Ф.Р. – 845. – Оп. 2. – Спр. 442. – Арк. 79.
  6. *ДАХО.* – Ф.Р. – 845. – Оп. 3. – Спр. 153. – Арк. 36, 92, 94, 95.
  7. *ДАХО.* – Ф.Р. – 845. – Оп. 3. – Спр. 904. – Арк. 22, 47–51, 132, 157, 211, 355, 275.
  8. *ДАХО.* – Ф.Р. – 845. – Оп. 3. – Спр. 1237. – Арк. 213.
  9. *ДАХО.* – Ф.Р. – 845. – Оп. 3. – Спр. 1591. – Арк. 20.
  10. *ДАХО.* – Ф.Р. – 869. – Оп. 1. – Спр. 213. – Арк. 13, 46.
  11. *Духопельников, В.М.* Деятельность Советов Харьковщины в восстановительный период (1921–1925 гг.): дисс. канд. ист. наук: 07.00.02 / В.М. Духопельников; Харьк. ун-т. – Х., 1979.
  12. *Зарудний, С.* Кустарна промисловість: (Минуле й сучасне) / С. Зарудний // *Кустарна промисловість та кустарно-промислова кооперація УСРР: [зб.ст.].* –Х., 1927. – С. 1–30.
  13. *Каплан, Д.А.* Кустарная промышленность Украины / Д.А. Каплан. – Х., 1922.
  14. *Кустарна промисловість та кустарно-промислова кооперація УСРР.* – Х.: 1927.
  15. *Ларин, Ю.* Частный капитал в СССР. – М., Л., 1927.
  16. *Махоніна, О.Г.* Державна політика регулювання розвитку кустарно-ремісничої промисловості Харкова в роки непу (1921–1928 рр.). / О.Г. Махоніна // *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць.* – 2014. – Вип. 17. – С. 199–207.
  17. *Нізова, Л.* Податкова політика як важіль у перетворенні дрібного власника у найманого робітника / Л. Нізова // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. пр.* – К., 2003. – Вип. 9. – С. 196–214.
  18. *Олянич, В.В.* Створення та діяльність кооперативів кустарів-підприємців в УСРР 20-х рр. ХХ ст. / В.В. Олянич // *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.* – 2011 – № 939: *Історія України.* – Вип. 14. – С. 65–70.

19. *Онацький, М.Ю.* Приватна торгівля і промислове підприємництво у Харкові в період НЕПу (1921–1928 рр): дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / М.Ю. Онацький; Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2012.
20. *Сборник постановлений о промышленной кооперации и кустарной промышленности.* – М., 1930.
21. *Сушко, О.О.* Кустарні промисли в Україні періоду непу / О.О. Сушко // Пам'ять століть. – 2003. – № 4. – С. 117–125.
22. *Шапиро, Д.* Кустарная промышленность и народное хозяйство СССР / Д. Шапиро. – М., Л., 1928.

Історія освіти

Навчально-виховний процес в єпархіальних жіночих училищах України (друга половина XIX – початок XX ст.): світський та церковний компоненти

Лісненко Світлана Василівна

Робота присвячена дослідженню світського та церковного компонентів в навчально-виховному процесі єпархіальних жіночих училищ. Розглянуто зміни співвідношення загальноосвітніх та релігійно-орієнтованих дисциплін протягом другої половини XIX – на початку XX ст. Робиться висновок про те, що попри розповсюджене в історіографії твердження, що єпархіальні училища виконували функції виключно церковної освіти, в навчальному процесі цих навчальних закладів домінували загальноосвітні дисципліни.

Ключові слова: єпархіальні жіночі училища, історія освіти, жіноча освіта, загальноосвітні дисципліни, історія культури.

Лисненко Светлана. Учебно-воспитательный процесс в епархиальных женских училищах Украины (вторая половина XIX – начало XX вв.): светский и церковный компоненты. Работа посвящена исследованию светского и церковного компонентов в учебно-воспитательном процессе епархиальных женских училищ. Рассмотрены изменения соотношения общеобразовательных и религиозно-ориентированных дисциплин в течение второй половины XIX – начала XX в. Делается вывод о том, что, несмотря на распространённое в историографии утверждение, что епархиальные училища выполняли функции исключительно церковного образования, в учебном процессе этих учебных заведений доминировали общеобразовательные дисциплины.

Ключевые слова: епархиальные женские училища, история образования, женское образование, общеобразовательные дисциплины, история культуры.

Lisnenko Svitlana. The educational process at the eparchial women's schools of Ukraine (the second half of XIX - early XX centuries): secular and religious components. The article deals with the secular and the religious components in the educational process of eparchial women's schools. The changes in the ratio of general and religious-oriented subjects during the second half of XIX – early XX century is researched. The conclusion is made that, despite the widespread adoption of historiography that eparchial women's schools served exclusively ecclesiastical education, general disciplines dominated in the educational process of this schools.

Keywords: eparchial women's schools, history of education, female education, educational disciplines, history of culture.

© Лісненко С., 2015

Єпархіальні жіночі училища були важливою ланкою системи жіночої середньої освіти в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. В українських губерніях Російської імперії їх було 11 (в Катеринославі, Кременці, Лубнах, Маріуполі, Одесі, Полтаві, Сімферополі, Тульчині, Харкові та Чернігові). Чимало випускниць цих освітніх інституцій працювали вчительками та гувернантками в початкових церковнопарафіяльних, народних, земських школах. Дослідження навчально-виховного процесу в єпархіальних жіночих училищах розширює розуміння процесів, що відбувалися в освіті та культурі України в XIX – на початку XX століття.

В історіографії протягом XIX – XX ст. домінувала теза про те, що єпархіальні училища виконували функції виключно церковної освіти [4; 6; 15]. Метою розвідки є виявлення міри світського та церковного компонентів в навчально-виховному процесі єпархіальних училищ. Задля встановлення співвідношення світського та церковного компонентів необхідно проаналізувати навчальний курс єпархіальних жіночих училищ та наявність в ньому загальноосвітніх та релігійно-орієнтованих дисциплін. Окрім цього важливо також визначити зміни співвідношення світського та церковного компонентів протягом другої половини XIX – початку XX ст. Зазначимо, що під світським компонентом розуміємо сукупність загальноосвітніх дисциплін, а під церковним – сукупність релігійно-орієнтованих дисциплін, які були включені в навчальний курс єпархіальних жіночих училищ. Хоча історіографія єпархіальних жіночих училищ другої половини XIX – XX ст. нараховує певну кількість робіт, названа проблема не була предметом спеціального дослідження [3; 7; 14; 15].

Реконструювати світський та церковний компоненти навчально-виховного процесу єпархіальних училищ можливо, спираючись, передовсім на законодавчі, актові джерела та діловодну документацію єпархіальних жіночих училищ. Так, статутами єпархіальних жіночих училищ 1843 р. та 1868 р. було визначено напрямки розвитку цих закладів, мету та завдання, зміст освіти [9; 10]. У подальшому ряд постанов Св. Синоду доповнювали положення статуту єпархіальних училищ, які стосувалися змісту освіти [8; 12]. Задля виявлення загальних тенденцій розвитку освітніх закладів в Україні та проведення порівняльного аналізу єпархіальних училищ з іншими установами до дослідження були також залучені Статут жіночих навчальних закладів відомства установ імператриці Марії 1855 р. [17], Статут училищ для приходських дівочих відомства установ імператриці Марії 1862 р. [18], Положення про жіночі гімназії та прогімназії Міністерства народної освіти 1870 р. [11]. Важливим уточненням щодо обсягів годин навчальних курсів та ходу впровадження змін до навчальних планів надає діловодна, передовсім, звітна документація єпархіальних жіночих училищ.

Протягом 1854–1868 років єпархіальні жіночі училища в Україні в складі Російської імперії функціонували на підставі статуту училищ дівчат духовного звання, згідно з яким головним завданням цих освітніх інституцій було виховання освіченої та благочестивої дружини священника. Мета навчання в єпархіальних училищах була сформульована в душі загальних уявлень про жіночу освіту, яка передбачала надати дівчатам освіту відповідно до їх станового положення [1, с. 96]. Церковне керівництво вважало, що лише спеціальні навчальні заклади спроможні підготувати дівчат духовного стану до їх майбутньої долі та виконання названої місії [7, с. 36]. Курс навчання в училищах складався із таких дисциплін, як Закон Божий, читання та письмо російською мовою, арифметика, чистописання та малювання, російська граматики, історія та географія, рукоділля та церковний спів [9, с. 529]. Хоча мета цих навчальних закладів була задекларована як підготовка майбутніх дружин священнослужителів, на практиці вихованки отримували знання лише із загальноосвітніх дисциплін. Церковне керівництво не ініціювало впровадження яких-небудь курсів, які б надавали дівчатам спеціальні чи поглиблені знання, необхідні для життя у шлюбі з сільським священиком та виконання обов'язків матушки.

Порівнюючи навчальний курс єпархіальних училищ з міністерськими та маріїнськими жіночими училищами відзначимо, що протягом 1854–1868 рр. перелік навчальних дисциплін був майже однаковим. Єдиною відмінністю була наявність в навчальних розкладах міністерських та маріїнських жіночих училищ таких предметів як німецька та французька мова, які вивчалися вихованками за бажанням, і відсутність церковного співу.

Перетворення 1860-х років торкнулися практично усіх сфер життя Російської імперії. Церква намагалася подолати замкненість, притаманну духовному стану в цілому і духовній освіті зокрема. Як наслідок, у 1867–1869 рр. Св. Синод реформував чоловічу та жіночу духовну освіту [5, с. 117]. За новим статутом єпархіальні училища виконували функції середніх жіночих всестанових навчальних закладів. Завдання цих освітніх інституцій були розширені, адже відтепер вони мали готувати не тільки майбутню дружину священнослужителя, а й вчительку початкової школи. Відповідаючи на запити часу, було розширено навчальний курс єпархіальних училищ. Вихованки мали вивчати Закон Божий (історію Старого й Нового завіту), російську мову, теорію словесності, російську і всесвітню історію та географію, математичні дисципліни (арифметику, основи геометрії), фізику, чистописання, педагогіку, церковний спів та церковнослов'янську мову [10, с. 259]. У навчальних розкладах з'явилися і обов'язкові предмети, які викладали за додаткову платню. До них відносились «нові мови» (французька та німецька), малювання та музика. Заняття домашнім рукоділлям в єпархіальних училищах було виключено з навчальних розкладів та перенесено до позаурочного

часу. Вихованки цих освітніх інституцій здобували в процесі навчання різноманітні знання загальноосвітнього характеру, включаючи арифметику, чистописання, всесвітню географію, а також фізику, теорію словесності, педагогіку, нові мови тощо [15, с. 30].

Отже, реформа єпархіальних училищ у 1868 р. була спрямована на розширення викладання саме загальноосвітніх дисциплін. Коригування навчального плану єпархіальних училищ призвело до збільшення годин з загальноосвітніх дисциплін.

Приймаючи новий статут єпархіальних училищ, реформатори намагалися подолати відставання церковної школи від світської щодо обсягів загальноосвітнього компоненту, максимально наблизити навчальну програму єпархіальних училищ до міністерських та маріїнських навчальних закладів. Слід підкреслити, що в середині XIX ст. світська середня жіноча освіта розвивалася набагато динамічніше за церковну. Так, у травні 1858 р. було затверджено «Положення про жіночі училища відомства Міністерства народної освіти», а вже через два роки був прийнятий проект нового положення про жіночі училища Міністерства народної освіти. У 1855 р. законодавці ухвалили єдиний статут для усіх жіночих навчальних закладів відомства імператриці Марії, а 9 січня 1862 р. було затверджено новий статут жіночих училищ відомства імператриці Марії [16, с. 67]. Ці законодавчі акти призвели до суттєвого розширення навчального курсу жіночих училищ, зокрема було збільшено обсяги викладання російської мови. Крім того, педагогічним радам було надано право вводити додаткові обов'язкові предмети. Окрім цього за новими статутами передбачалося відкриття підготовчих класів при жіночих училищах, що створювало наступність між початковою та середньою школами [1, с. 141]. Таким чином, статут єпархіальних жіночих училищ 1868 р. був відповіддю на реформи світських навчальних закладів, намаганням наздогнати їх.

Новий етап в розвитку світської жіночої освіти почався вже у 1870 р., про що свідчить факт затвердження міністерством народної освіти «Положення про жіночі гімназії». Жіночі училища були перетворені на гімназії, курс навчання став семирічний. Бажаючі могли навчатися у восьмому педагогічному класі, по закінченню якого можна було отримати звання домашньої наставниці. Було збільшено години на викладання загальноосвітніх дисциплін [11, с. 703]. Отже, після цих змін єпархіальні училища знов «відставали» від жіночих гімназій за обсягом викладання загальноосвітніх предметів. Незважаючи на це, очевидно, що орієнтація фундаторів єпархіальних училищ на зміни у жіночих гімназіях демонструє вектор розвитку жіночої духовної освіти.

Порівняльний аналіз навчальних курсів жіночих середніх навчальних закладів України, які діяли у другій половині XIX – на початку XX ст. дозволяє стверджувати, що курс єпархіальних училищ був найбільш стислим. Загальне число уроків в єпархіальних училищах

складало 105 годин на тиждень, в той час як в гімназіях Міністерства народної освіти (далі МНП) – 123 години, гімназіях відомства установ імператриці Марії (далі ВУІМ) – 210 годин, жіночих інститутах ВУІМ – 171 година.

Гуманітарний цикл навчальних предметів в єпархіальних училищах охоплював лише 37% від усього навчального часу. В жіночих інститутах цей показник досягав 63,2%, в міністерських гімназіях – 55,4%, в маріїнських гімназіях – 48,1%. Зазначимо, що перелік гуманітарних дисциплін, які значилися у навчальних планах різних жіночих навчальних закладів не був однаковим. У світських жіночих школах викладали російську мову і словесність. В єпархіальних училищах до гуманітарного циклу навчальних курсів входила ще і церковнослов'янська мова.

Природничо-математичний цикл навчальних дисциплін в єпархіальних училищах, порівняно з іншими навчальними закладами, був подібного обсягу й складав 25 годин на тиждень, що становило 23,8% загального навчального часу. В міністерських та маріїнських гімназіях на природничо-математичний цикл відводилось 33 години, а у жіночих інститутах – лише 18 годин (10,5% навчального часу). Жіночі інститути лідирували за годинами, відведеними на чистописання і малювання, на них припадало 27 уроків (або 15,8% загального навчального часу). Гімназії ВУІМ дещо відставали за кількістю уроків з цих дисциплін – 23 години (9 – чистописання і 14 – малювання) або 11% загального навчального часу. У міністерських жіночих гімназіях на ці предмети призначалося 20 годин, але малювання (14 годин) було обов'язковим предметом. В єпархіальних училищах викладали лише чистописання, на яке відводилось усього 10 годин.

Нарешті, серед інших предметів слід виокремити педагогіку, на яку в гімназіях ВУІМ відводилося 4 години і по 2 години – в єпархіальних училищах і міністерських жіночих гімназіях. Проте, відзначимо, що в гімназіях МНП педагогіка була обов'язковим предметом, оскільки міністерські гімназії мали спеціальний восьмий педагогічний клас.

Закон Божий був єдиною релігійно-орієнтованою дисципліною у навчальному курсі єпархіальних училищ. Проте, як відомо, відповідно до державної доктрини його викладання посідало центральне місце серед навчальних дисциплін у всіх жіночих середніх школах. Наприклад, у жіночих гімназіях цей предмет вивчали всі сім років, в середньому по два уроки на тиждень [3]. Серед інших жіночих середніх навчальних закладів єпархіальні училища вирізнялися лише більшою кількістю годин з цієї дисципліни. В єпархіальних училищах на викладання Закону Божого було відведено п'яту частину навчального часу, в гімназіях МНП – 11%, у гімназіях ВУІМ – 8,1% і, навіть, в жіночих інститутах, які також відрізнялися великим релігійним ухилом – 10,5% навчального часу.

Необхідно також зазначити, що курс навчання в міністерських та маріїнських гімназіях був семирічний, а в єпархіальних училищах – шестирічний.

Відставання жіночих єпархіальних училищ від гімназій за рівнем викладання загальноосвітніх дисциплін потребувало реформування. В результаті реорганізації єпархіальних училищ в 1907 р. був створений сьомий додатковий педагогічний клас та розширена навчальна програма шестирічного курсу [12, с. 362]. Св. Синод ввів у навчальні програми єпархіальних училищ загальноосвітні дисципліни: алгебру, історію російської літератури, природознавство та креслення, а малювання було перенесено з обов'язкових в розряд обов'язкових курсів. Кількість годин з деяких загальноосвітніх дисциплін була збільшена. Так, викладання російської мови, історії та церковного співу було збільшено на 4 години на тиждень, дидактики та фізики – на 1 годину. Було зменшено години на викладання Закону Божого [8, с. 326]. Таким чином, реформування навчальних програм та створення сьомого педагогічного класу було спрямовано на підняття загального рівня знань єпархіалок та спеціально поглиблену підготовку до вчителювання.

Безсумнівно, церковний компонент посідав важливе місце у виховному процесі єпархіальних жіночих училищ. Навчання в напівзакритому закладі створювало додаткові можливості для контролю за єпархіалками. Основу релігійного виховання єпархіалок складали молитви, дотримання постів, відвідування церковної служби. Виховательки слідкували, щоб усі єпархіалки виконували відповідні релігійні приписи [14, с. 40].

У виховному процесі особлива увага приділялася контролю за читанням єпархіалок [13, с. 65]. Виховательки спостерігали за тим, щоб у вільний час єпархіалки читали дозволу літературу, робили конспекти і викладали свої враження від прочитаних книжок. В кінці місяця ці записи надавалися викладачам або інспектору класів [3, с. 226]. Керівництво училища намагалось відгородити вихованок від небажаного, на його думку, впливу світської літератури. Це було можливим завдяки контролю за книжковими надходженнями до училищної бібліотеки. Зазначимо, що вихованкам заборонялося читати літературу не з бібліотеки училища, а в разі порушення цього правила їм могли знизити оцінку за поведінку.

Таким чином, порівняльний аналіз статутів єпархіальних жіночих училищ 1843 року та 1868 року свідчить про незаперечне домінування світського компонента в навчальних програмах. Реорганізація цих училищ у 1868 р. та 1907 р. була спричинена саме відставанням від світських жіночих навчальних закладів у викладанні загальноосвітніх курсів та спробами їх наздогнати. Церковний компонент освіти в єпархіальних училищах найбільший прояв мав у виховному процесі.

Література

1. *Днепров, Э. Д.* Среднее женское образование в России. Учебное пособие / Э. Д. Днепров, Р. Ф. Усачева. – М., 2009.
2. *Котлова, Т. Е.* «...много хороших воспоминаний осталось от гимназии» (Женское образование в России сто лет назад) [Электронный ресурс] // Т. Е. Котлова. – Режим доступа: http://ateismy.net/index.php?option=com_content&view=article&id=1401:2012-09-06-09-16-00&catid=36:history&Itemid=111. Доступ – 10.01.2015 г.
3. *Краснов, М.* Епархиальные женские училища / М. Краснов // Образование. – 1892. – № 12. – С. 221-227.
4. *Кузнецов, А.* Епархиальные женские училища (по поводу исполнившегося сорокалетия устава этих училищ) / А. Кузнецов // Церковные ведомости. – 1909. – № 3 – С. 120-124.
5. *Кучерова, С.* Загальноосвітній аспект програм духовних навчальних закладів (аналіз статутів 60-х рр. XIX ст.) / С. Кучерова // Сіверянський літопис. – 2003. – № 4. – С. 117-119.
6. *Лихачева, Е.* Материалы по истории женского образования в России (1856–1880) / Е. Лихачева. – СПб., 1901.
7. *Малиновский, Н. П.* Очерки по истории женского среднего образования в России / Н. П. Малиновский // Русская школа. – 1914. – № 12. – С. 30-47.
8. Определение Св. Синода от 23 августа – 5 сентября 1907 года // Церковные ведомости. – 1907. – № 36. – С. 326.
9. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2.– СПб, 1843. – Т. 18. – № 17116. – С. 528-531.
10. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2. – СПб, 1868. – Т. 43. – № 46271. – С. 254-261.
11. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2.– Спб, 1870. – Т. 45. – № 48406. – С. 701-705.
12. Положение о 7-м дополнительном педагогическом классе при епархиальных женских училищах // Церковные ведомости. – 1907. – № 41. – С. 362.
13. *Попова, О. Д.* Книжная полка епархиалки... (Эволюция читательского интереса дочерей духовенства как отражение социокультурной динамики России во второй половине XIX века) /

- О. Д. Попова // Библиотекведение. – 2008. – № 6. – С. 61-66.
14. *Преображенский, А.* Положение епархиальных женских училищ / А. Преображенский // Народное образование. – 1899. – № 5. – С. 37-44.
  15. *Семенов, Д.* Епархиальные женские училища за первое пятидесятилетие их существования / Д. Семенов // Русская школа. – 1893. – № 9,10. – С. 26-37; № 11. – С. 29-48; № 12. – С. 12-17.
  16. *Сухенко, Т. В.* Жіноча середня освіта в Україні (XIX – початок XX ст.) / Т. В. Сухенко // Український історичний журнал. – 1998. – № 5. – С. 63-74.
  17. Устав женских учебных заведений ведомства учреждений императрицы Марии, утвержденный 30 августа 1855 г. – СПб., 1885.
  18. Устав училищ для приходящих девиц Ведомства учреждений императрицы Марии. – СПб., 1862.

УДК 373.31:94(477.54/.62)»18/19»

**Форми приватної та громадської ініціативи
у розвитку початкової народної освіти
Харківщини у другій половині XIX – на початку
XX століть**

Широколава Михайло Володимирович

У статті висвітлено, яких форм набула приватна та громадська ініціатива в сфері початкової народної освіти у Харківській губернії в другій половині XIX – на початку XX століть. Визначено форми та види благодійницької діяльності в освітній сфері. Досліджено, яким чином відбувалась співпраця меценатів та благодійних організацій з органами місцевого самоврядування в справі розвитку початкової освіти на Харківщині.

Ключові слова: приватна ініціатива, громадськість, благодійність, початкова освіта, органи місцевого самоврядування.

Широколава Михаил. Формы частной и общественной инициативы в развитии начального народного образования Харьковщине во второй половине XIX – в начале XX веков. В статье исследована благотворительная деятельность в сфере начального народного образования в Харьковской губернии во второй половине XIX – начале XX веков. Определены формы и виды благотворительной деятельности. Исследовано, каким образом происходило сотрудничество меценатов и благотворительных организаций с органами местного самоуправления в деле развития начального образования Харьковщины.

Ключевые слова: частная инициатива, общественность, благотворительность, начальное образование, органы местного самоуправления.

Shyrokolava Mykhailo. The forms of private and public initiatives in the development of primary public education of Charciv Province in the second half of the XIX – in the beginning of the XX century. The article reveals charitable activity in the sphere of public education in Charciv Province in the second half of the XIX – in the beginning of the XX century. The forms and types of private and public initiatives are determined in the development of primary public education of Charciv Province

Keywords: private initiative, public, charity, primary education, body of local self-government.

© Широколава М., 2015

Реформи середини XIX століття створили умови для залучення широких верств громадськості до справи розвитку початкової народної освіти. Найбільшою активністю в цій галузі виділялись органи місцевого самоврядування – земства та міські думи. Саме їх діяльність в сфері початкової освіти була найбільш плідною. Однак необхідно зазначити, що діяльність громадськості в галузі початкової освіти не обмежувалась участю її представників у роботі органів місцевого самоврядування. Справі народної освіти співчували представники різних верств населення. Кожен бажаючий сприяв розвитку початкової освіти відповідно до своїх можливостей та бажань. Усі, хто в тій або іншій формі робив внесок у розвиток початкової освіти Харківської губернії, сприяв перетворенню її у один з провідних центрів розвитку народної освіти в Україні.

З дореволюційних дослідників благодійництва у Російській імперії найбільш ґрунтовні праці належать Є. Д. Максимову [17, 18], проте він зосередив основну увагу на боротьбі з бідністю за допомогою благодійницької діяльності. Історії виникнення та діяльності благодійницьких організацій в Харківській губернії присвячена робота Н. Савицького і П. Євстратова, яка містить дані про розміри і характер добродійної діяльності [21]. Важливе значення має фундаментальне дослідження Д. Багалія та Д. Міллера, в якій розглянуті як розвиток освіти у Харкові так і благодійницька діяльність у місті [1].

В радянській історіографії тема благодійної діяльності взагалі не розглядалась. Благодійність вважалась явищем, притаманним лише буржуазному суспільству. Водночас необхідно зазначити, що в радянський час була проведена велика робота з дослідження стану народної освіти, в тому числі початкової, а також участь у її розбудові представників різних верств населення та організацій [2, 15, 16]. Результати цих досліджень дозволяють виокремити внесок приватної та громадської ініціативи в розвиток початкової народної освіти.

Досліджувати благодійницьку діяльність в усіх її напрямках розпочали у 90-х роках XX століття. О. Головка у своїй статті, присвяченій розбудові початкової освіти Міською думою Харкова згадував про пожертви на відкриття нових початкових училищ [3]. Дослідження Т. Коломієць висвітлює громадську благодійну діяльність, але на прикладі лише одного освітнього товариства [10], що не дозволяє повністю дослідити дану проблему. Співпраця земств і благодійників висвітлюється у статті М. Нікітіна, проте основна увага дослідника спрямована на розбудову середньої освіти [19]. Благодійній діяльності в розвитку освіти присвячена наукова робота В. Корнієнко, проте благодійна діяльність у Харківській губернії досліджена без виокремлення благодійництва у початковій освіті [11]. Розвитку благодійності у зазначений період присвячене дослідження О. Хаустової, однак воно обмежене лише територією власне Харкова, а

благодійництво в освіті розглядається лише як одна зі складових частин благодійної діяльності [23].

Джерельною базою дослідження є нормативні акти [20, 21] та матеріали Державного архіву Харківської області [4-8].

Метою статті є дослідження діяльності громадських організацій, приватних осіб та органів місцевого самоврядування Харківщини. в галузі початкової народної освіти, встановлення методів та форм громадської та приватної ініціативи в цій сфері, висвітлення обсягів та результатів діяльності громадськості для освітнього розвитку регіону.

Реформи 60–70-х років XIX століття призвели до значних змін. Хоча реформи були половинчастими і непослідовними, але вони мали незворотні наслідки.

Запроваджуючи реформи, уряд Російської імперії прагнув, в першу чергу, ліквідувати гостру політичну кризу. Теоретично погоджуючись із необхідністю розвитку початкової народної освіти, правлячі кола фактично відмовились від практичної реалізації освітніх потреб народу. Розрахувавши необхідні витрати на розбудову народної освіти уряд визнав їх такими, які не витримає державний бюджет [9, с.214]

За даних умов ініціатива в розбудові народної освіти перейшла до громадськості. Провідні позиції у розбудові початкової народної освіти належали органам місцевого самоврядування – земствам та міським думам. Вони одразу поставили своєю метою створення загальнодоступної початкової освіти. Проте без державної фінансової підтримки охопити початковою освітою усіх дітей шкільного віку виявилось неможливим. Крім того, що витрати на освіту були віднесені до розряду «необов'язкових», рівень витрат органів місцевого самоврядування на початкову освіту залежав від ряду інших факторів – економічних, соціальних тощо.

Саме тому будь-яка допомога у розвитку народної освіти мала важливе значення. Сприяння освітній діяльності земств та громадських організацій набуло всестанового характеру. Основною формою допомоги у розвитку початкової освіти стало благодійництво. Водночас благодійництво у пореформений період набуло нового змісту. У суспільстві утвердилось переконання, що «треба припинити роздавати харчі та гроші й почати роздавати знання та вміння» [1, с.63].

Важливу роль у розбудові початкової освіти Харківщини відіграли попечителі та попечительські ради. Згідно з «Положенням про початкові училища» 1864 року був створений інститут попечителів початкових шкіл. На попечителя покладалась обов'язки вступати в контакт з повітовими училищними радами, входити до їх складу і навіть очолювати їх [20, с. 268]. Це було гарним стимулом для діячів громадського руху – шкільний попечитель ставав видною особою у народній освіті певної місцевості. Діяльність попечителів перебувала під пильним контролем органів влади. Коли громадська активність в сфері освіти досягла досить високого рівня

державні органи почали обмежувати права попечителів. У 1871 році була видана інструкція, яка обмежувала коло кандидатів у попечителі не лише за моральними якостями, але й за обсягом «матеріальної підтримки школам» [13, с. 155.]. За «Положенням» 1874 року попечителі позбавлялись права бути членами училищних рад, а з «Положенням» 1885 року прибрали право попечителів бути присутніми на екзаменах [21, с. 165]. Таким чином роль попечителів зводилась до рівня жертвувателів коштів початковим училищам.

Інструкція 1871 року звужила соціальну базу для попечительської діяльності громадськості. Тим не менш, попечителями були представники різних суспільних станів. У Харківському повіті посади попечителів початкових народних училищ обіймали дворяни, купці, священнослужителі. Окрім офіційних попечителів значну підтримку початковим навчальним закладам надавали приватні особи. Їх діяльність відбувалась у таких формах: вони надавали кошти на утримання початкових шкіл, на опалення взимку, щорічно школам виділяли суми від 150 до 200 рублів без конкретного призначення [14, с. 123].

Харківське товариство розповсюдження у народі грамотності діяло в основному за рахунок членських внесків і пожертвуваль. Діяльність Товариства підтримували такі артисти, як А. Рубінштейн та Ф. Шаляпін – вони давали концерти, збори від яких перераховували на потреби Товариства. О. І. Кірпи́чников, Д. М. Овсяніков-Куликовський, П. Д. Хрущов, І. Г. Оргіомський, В. Я. Данилевський та інші науковці читали лекції на користь Товариства. Матеріально підтримували діяльність Товариства також комерційні банки, які за рішенням зборів акціонерів відраховували певні суми на потреби товариства [12, с. 188.].

Окремої уваги заслуговує діяльність купецтва Харкова. Оскільки губернський центр був важливим торгівельним центром місцевого купецтва досягло значних матеріальних статків і почало відігравати значну роль у громадському житті міста. Представники торгових кіл Харкова приділяли значну увагу розвитку початкової народної освіти. Вони дарували на освітні потреби нерухомість, великі суми грошей, будували за власні кошти чудові шкільні приміщення. Ось декілька прикладів меценатської діяльності харківських купців.

У 1874 році харківський купець С. А. Клеменов подарував місту приміщення із земельною ділянкою, додавши прохання відкрити у подарованому приміщенні школу, що носила б ім'я його покійної доньки, яка «гаряче співчувала справі народної освіти». Міська управа прийняла пожертву і у подарованому приміщенні було відкрите 3-є міське початкове училище. Сам Клеменов став його почесним попечителем і залишив за заповітом 3000 рублів недоторканого капіталу на придбання за відсотки з нього взуття та одягу дітям, що потребують, на свята Різдва та Великодня. Інший представник харківського купецтва, М. І. Ільїн, заповів міському самоврядуванню Харкова 25 тис. рублів, обумовивши

мету пожертви – Миська управа має відкрити жіноче початкове училище з навчанням рукоділля. Відкриття училища відбулось 9 вересня 1890 року. З пожертвуваних коштів 12 000 рублів було витрачено на побудову приміщення, а відсотки з інших 13 000 витрачались на утримання училища. Благодійництвом в сфері початкової освіти також відзначився купець І. А. Сергєєв. Він за власні кошти побудував приміщення для школи з двома класними кімнатами та квартирою для вчителя. Даруючи приміщення місту в 1900 році він подав прохання перевести в нього приватне початкове училище вчительки Є. Є. Ткаченко, яке до цього працювало у приміщенні доглядача Кирило-Мефодіївського цвинтаря. Прохання задовольнили, навчальний заклад перейшов у відання Миської думи і отримав назву «6-те початкове училище». І. А. Сергєєв став попечителем училища. Його зусиллями училище розширили до трьох відділень, а кількість учнів у 1903 році досягла 160 чоловік [1, с. 731-734].

Ф. С. Карпов у 1869 році пожертвував Товариству Грамотності земельну ділянку для побудови 1-ї школи і щороку виділяв 150 рублів на її потреби. У 1891 році він надав Товариству недоторканий капітал в сумі 10 тис. рублів, відсотки з якого мали йти на утримання цієї школи. Також Ф. С. Карпов заповів Товариству Грамотності 187 тис. рублів [12, с. 188.].

Окрім грошей на потреби початкової освіти жертвували необхідні для навчання предмети. Протягом 1914/1915 навчального року Г. К. Уткін пожертвував початковому училищу імені О. С. Пушкіна 2060 зошитів для безкоштовної роздачі учням. Це дозволило забезпечити зошитами тих учнів училища, батьки яких були призвані до війська [8, арк.4-5].

Також участь громадськості в розвитку початкової освіти відбувалась на Харківщині у формі створення іменних стипендій. Так службовці Харківського головного агентства Першого Російського страхового товариства звернулись у Миську думу Харкова 31 березня 1911 року. Вони подали пропозицію створити в початковому училищі імені І. С. Тургенева стипендію імені спадкового почесного громадянина Харкова Сергія Миколайовича Жевержеєва «з тим, щоб така стипендія надавалась найбіднішому з вихованців на розсуд попечителя вищевказаного училища». До пропозиції додавалась сума у 1000 рублів. Миська дума прийняла пожертву і постановила створити іменну стипендію на зазначених умовах. Агентство страхового товариства отримало повідомлення про виконання пропозиції з висловленням подяки від Миської думи [6, арк. 1-5].

Необхідно зазначити, що Миська дума Харкова, широко користуючись приватною та громадською допомогою, сама надавала допомогу освітнім організаціям, створюючи миські стипендії у різних навчальних закладах. На початок 1907 року у Олександрівському притулку Харківського благодійницького товариства було 25 вихованців – стипендіатів Миської управи. Миське самоврядування при цьому враховувало, що притулок надавав окрім харчування, одягу та проживання ще й початкову освіту.

Купець Галицький заповів певну суму в розпорядження Миської думи. З відсотків цієї суми були створені дві стипендії у жіночій школі Благодійницького товариства [5, арк. 2-3]. Також Миська дума надавала грошову допомогу власникам приватних початкових училищ. Обсяг допомоги був досить незначним і становив від 20 до 50 рублів на одне училище. Надання допомоги приватним училищам залежало від результатів їх діяльності. Якщо стан справ у навчальному закладі був незадовільним, Миська дума могла відмовити у наданні коштів [4, арк. 16; 7, арк. 5, 6, 9].

З початком Першої світової війни відбувалось поступове згортання приватної та громадської допомоги початковій освіті на Харківщині. Знизилась прибутки підприємців і банків, що змусило їх зменшити обсяги матеріальної допомоги. Через невпинне зростання цін постраждали громадські організації, діяльність яких відбувалась за рахунок членських внесків. В умовах війни невпинно знижувався також рівень життя населення, що негативно впливало на діяльність місцевих громад в розбудові початкової освіти. Тим не менш, громадські організації і приватні особи усіляко підтримували розвиток початкової освіти на Харківщині до кінця 1917 року.

Отже, приватна та громадська ініціатива відігравали значну роль в розбудові початкової народної освіти на Харківщині. На відміну від інших держав благодійність в освіті не давала жодних пільг. Базуючись на приватній ініціативі, допомога початковій народній освіті вийшла за межі звичайного благодійництва і стала однією з форм громадського руху. Набувши всестанового характеру, цей рух відображав ставлення суспільства до проблем у розвитку початкової освіти. Участь у розбудові початкової народної освіти представників різних верств вилилось у різноманіття форм благодійницької допомоги. Також однією з характерних рис благодійництва на Харківщині стала співпраця приватних осіб, громадських організацій та органів місцевого самоврядування. Результати цієї співпраці були значними. Завдяки допомозі приватних осіб та громадських організацій будувались приміщення, пристосовані для навчальних потреб, зростала мережа навчальних закладів, вирішувались питання фінансування початкових навчальних закладів. Створення стипендій стимулювало учнів і водночас надавало можливість надати початкову освіту найбіднішим дітям. Підтримка приватних початкових училищ дозволяла охопити початковою освітою більшу кількість дітей. Після революційних подій 1917 року система освіти була поставлена під повний контроль радянських державних органів. Участь громадськості і благодійницька діяльність в галузі освіти в старих формах стали неможливими.

Для подальших досліджень досить перспективним виглядає вивчення форм благодійницької діяльності в розбудові початкової освіти окремих представників харківського купецтва. Перспективи також має вивчення

благодійницької діяльності у сфері початкової освіти представників усіх соціальних верств населення Харківщини того часу. Крім того, значні перспективи є у дослідженні допомоги початковим навчальним закладам навчальними посібниками, книжками та письмовим приладдям з боку громадськості.

Література

1. *Багалеї, Д. І., Миллер, Д. П.* История города Харькова за 250 лет его существования 1655 – 1905. – Харьков, 1905 – 1912. – Т.2
2. *Борисенко, В. Й.* Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60-90-х роках XIX ст. – К., 1980.
3. *Головко, О.* Справа народної освіти в діяльності харківського міського самоврядування / О.Головко //Збірник харківського історико-філологічного товариства. – Х., 1994. – С. 3–10.
4. *Державний архів Харківської області.* – Ф. 45. – Харківська міська управа, 1871–1917рр., Оп. 1, Спр. 2988 – «Про допомогу приватним школам».
5. *Державний архів Харківської області.* – Ф. 45. – Харківська міська управа, 1871–1917рр., Оп. 1, Спр. 3188 – «Призначення міських стипендіатів у Олександрівський притулок і жіночу школу благодійного товариства».
6. *Державний архів Харківської області.* – Ф. 45. – Харківська міська управа, 1871–1917рр., Оп. 1, Спр. 3415 – «Порядок призначення міських стипендіатів. Створення стипендій при Ольгинському притулку, Олександрівській школі та училищі сліпих».
7. *Державний архів Харківської області.* – Ф. 45. – Харківська міська управа, 1871–1917рр., Оп. 10, Спр. 60 – «Журнал засідань училищної комісії (1905 р.)».
8. *Державний архів Харківської області.* – Ф. 45. – Харківська міська управа, 1871–1917рр., Оп. 10, Спр. 169 – «Звіт про діяльність приходського училища ім. О. С. Пушкіна (за 1914-1915 н. р.)».
9. *Жуков, С. М.* Реалізація проекту запровадження загальної початкової освіти у Харківській губернії на початку XX століття./С. М. Жуков// Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць. – Х.; ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2008. – С. 212 – 221.
10. *Коломієць, Т. В.* Харківське товариство поширення в народі грамотності (1869-1920 рр.) – Х.; Фірма «Консум», 1998. – 190 с.
11. *Корнієнко, В. М.* Благодійність в освітянській галузі Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX століть). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Харків, 2005

12. *Корниенко, В. Н.* Благотворительность в сфере образования: Харьковская губерния во второй половине XIX в./ В. Н. Корниенко// Вчені записки ХГІ «НУА» – 1999. – Т.5. – С.184 – 190
13. *Корниенко, В. Н.* Попечительство в сфере образования в Харьковской губернии: к вопросу о деятельности попечительских советов/ В. Н. Корниенко// Вчені записки ХГІ «НУА» – 2002. – Т.8. – С.150 – 157
14. *Колоней Д. В.* До питання про громадську та приватну ініціативу в галузі початкової освіти Харківського повіту у другій половині XIX – на початку XX ст./Д. В. Колоней//Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць. – Х., 2000. – С. 120 – 125.
15. *Лейкина-Свирская, В. Р.* Интеллигенция в России во второй половине XIX века. – М., 1971.
16. *Лейкина-Свирская, В. Р.* Русская интеллигенция в 1900-1917 годах. – М., 1971.
17. *Максимов, Е. Д.* Очерк истории развития и современное положение общественного призрения в России.// Общественное и частное призрение в России. – СПб.: Тип. импер. акад. наук., 1907. – С. 1 – 68;
18. *Максимов, Е. Д.* Происхождение нищенства и меры борьбы с ним. – СПб.: Тип. Киршбаума, 1901. – 136 с.
19. *Нікітін, М. Ю.* Спільні зусилля земств Харківської губернії і благодійників по розбудові навчальних закладів (1865-1905 рр.) [Текст]/М. Ю. Нікітін//Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи : збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, 20 травня 2011 р. / Ред. кол.: К.К. Васильєв, В.М. Власенко, А.В. Гончаренко та ін.; за заг. ред. С.І. Дегтярьова. - Суми : СумДУ, 2011. - Ч.1. - С. 129-133.
20. *Положение о начальных училищах*// Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – СПб., 1876. – Т.3. – С.268-270.
21. *Положение о начальных училищах*// Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – СПб., 1898. – Т.13. – С.165-167.
22. *Савицкий, Н. П., Евстратов, П. А.* Краткий очерк возникновения и деятельности благотворительных учреждений Харьковской губернии. – Х.; Тип. Зильберга. – 1896. – 160 с.
23. *Хаустова, О. В.* Развитие благотворительства у Харкові у другій половині XIX – на початку XX століть. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Харків, 2005

Критический дискурс-анализ материалов русской периодической печати о государственных переворотах в Османской империи (1807–1808 гг.)

Моргун Олег Владимирович

В статье представлен опыт применения социо-когнитивного подхода к критическому дискурс-анализу, разработанный Т. ван Дейком, при рассмотрении текстов российской периодической печати начала XIX в. В соответствии подходом Т. ван Дейка анализируется функционирование дискурса о трех государственных переворотах 1807–1808 гг. в Османской империи.

Ключевые слова: русская периодическая печать, дискурс, Османская империя

Моргун Олег. Критичний дискурс-аналіз матеріалів російської періодичної преси про державні перевороти в Османській імперії (1807–1808 рр.). У статті представлений досвід застосування соціо-когнітивного підходу до критичного дискурс-аналізу, розроблений Т. ван Дейком, при розгляді текстів російської періодичної преси початку XIX ст. У відповідності з підходом Т. ван Дейка аналізується функціонування дискурсу про три державні перевороти 1807–1808 рр. в Османській імперії.

Ключові слова: російський періодичний преса, дискурс, Османська імперія

Morgun Oleg. Critical Discourse Analysis of the Russian Periodical Press Materials on Political Revolutions in the Ottoman Empire (1807–1808). The article presents experience for applying of a sociocognitive approach to critical discourse analysis, developed by T. van Dijk, in examination of the texts of the early nineteenth century Russian periodical press. Operation of the discourse on three political revolutions 1807–1808 in the Ottoman Empire is analyzed in accordance with the approach of T. van Dijk.

Keywords: Russian periodical press, discourse, the Ottoman Empire

Критический дискурс-анализ (КДА) – возникшее в начале 1990-х гг. направление в сфере дискурс-анализа, ориентированное на изучение социальных и политических проблем, которые воспроизводятся в текстах и речевых практиках [13, р. 352–353]. Р. Водак считает, что отличие между КДА и другими направлениями

© Моргун О., 2015

Джерелознавство

дискурс-анализа состоит в проблемно-ориентированном, междисциплинарном подходе первого, направленном на изучение определенных социальных явлений. [20, р. 2-4]. В рамках КДА сложилось несколько течений, одно из которых – это социо-когнитивный подход Т. ван Дейка. Теоретическая основа этого подхода была выработана в 1970-е – 1980-е гг. в ходе плодотворного сотрудничества Т. ван Дейка с когнитивным психологом В. Кинчем. Результаты совместных изысканий были изложены в нескольких совместных публикациях, которые показали взаимосвязь между процессами в человеческой памяти и восприятием дискурса [3, с. 7]. Развивая социо-когнитивный подход, Т. ван Дейк определяет дискурс как «мультидисциплинарный социальный феномен» и обосновывает необходимость изучения социальных практик, в которых возникает и функционирует дискурс [14, р. 66-67].

На наш взгляд, отдельные построения, используемые в социо-когнитивном подходе к КДА, могут быть полезными и при проведении исторического исследования. Цель нашей работы – обозначить некоторые пути применения социо-когнитивного подхода к КДА при анализе текстов российской периодической печати о трех государственных переворотах, имевших место в Османском государстве 27-29 мая 1807 г., 28 июля 1808 г. и 15-17 ноября 1808 г.

Рубеж XVIII-XIX вв. стал для Османского государства временем крайнего ослабления центральной власти и дестабилизации провинциального управления на фоне резкого ухудшения внешнеполитической обстановки. Стремясь укрепить ослабленное государство, султан Селим III (1789-1807) предпринял комплекс реформ на европейский манер. Реформы Селима III получили свое название от новообразованного военного подразделения – корпуса «низам-ы джедид» [8, с. 23-31; 19, р. 108-145]. Политика преобразований активизировала противостояние между сторонниками и противниками нововведений, которое достигло своей кульминации в 1807-1808 гг. во время государственных переворотов, организованных поочередно двумя противоборствующими сторонами. Социальную базу противников реформ составляли янычары, которые после отхода от традиционных правил устройства янычарского корпуса во второй половине XVI – первой половине XVII в. стали зачинщиками возмущений как в Стамбуле, так и провинциях. Периодически выступления янычар приводили к свержению, а в отдельных случаях и к казни правящего султана. За эти действия европейские современники сравнивали янычар с «преторианской гвардией» [16, р. 194-201].

Первый переворот, приведший к свержению Селима III и восшествию на престол Мустафы IV, был осуществлен противниками реформ, к которым принадлежал и шейх-уль ислам (главное духовное лицо в Османском государстве) Атауллах-эфенди. 25 мая 1807 г. началось восстание ямаков (вспомогательных подразделений янычар), гарнизоны

которых были расквартированы в фортах на обеих сторонах Босфора. Поводом к восстанию послужила попытка ввести среди ямаков униформу корпуса «низам-ы джедид». Когда 27 мая ямаки вошли в Стамбул, к ним присоединились янычары и другие лица, недовольные правлением султана. Атауллах-эфенди издал фетву (религиозное постановление) о низложении Селима III, и 29 мая османский престол перешел к его племяннику, Мустафе IV, находившемуся под влиянием оппонентов реформ [8, с. 56-57; 17, р. 273-274].

Организатором второго переворота стал аян города Рушук Алемдар Мустафа-паша. В Османском государстве аянами именовали знатных лиц, некоторые представители которых к концу XVIII в. стали полунезависимыми правителями отдельных провинций [12, р. 178-185]. Большинство крупных аянов были противниками военной реформы, которая, в частности, была направлена и против их влияния. Некоторые аяны были готовы поддерживать реформы, но только до тех пор, пока они не ограничивали их собственных интересов [21, р. 446-447]. Тем не менее Алемдар Мустафа-паша, участвовавший в обороне дунайских владений Османского государства во время войны 1806-1812 гг. с Российской империей, сумел осознать необходимость продолжения преобразований. Целью рушукского аяна было восстановление на престоле Селима III. 18 июля 1808 г. он вместе со своим войском подошел к Стамбулу, а занял османскую столицу, намереваясь низложить Мустафу IV. Селим III был убит, а Алемдар Мустафа-паша решил сделать султаном брата Мустафы IV Махмуда II [6, с. 253-266; 8 с. 59-64].

Алемдар Мустафа-паша занял должность великого везира. Он восстановил корпус «низам-ы джедид» под новым названием «сейменов». Возобновление реформ вызвало озлобление янычар. В ночь с 14 на 15 ноября они подняли восстание. Алемдар Мустафа-паша оказался окруженным в своем доме и после тяжелой схватки с янычарами погиб. Махмуд II организовал вылазки из султанского дворца, стремясь силой усмирить мятежников. Он приказал умертвить Мустафу IV и остался последним представителем османской династии. Янычары одержали верх в этом противостоянии, но не смогли низложить Махмуда II. Хотя нововведения были отменены, данный государственный переворот завершился лишь сменой правительства, но не настроенного продолжать реформы султана, которому все же через 18 лет удалось упразднить янычарский корпус [6, с. 313-331; 8 с. 68-73; 18, р. 4-6].

Эти события получили должное освещение в российской периодической печати, которая, как считает Б. М. Данциг [2, с. 77-79], со второй половины XVIII в. стала содержать широкие сведения об Османской империи.

Нами выбраны тексты четырех российских периодических изданий, выходивших в Москве. Ниже приводятся их названия и краткая характеристика, позволяющая очертить границы коммуникативной ситуации, которая, как считает Т. ван Дейк, включает в себя время, место, участников коммуникативного акта и их цели [14, р. 356].

1. «Московские ведомости» – официальная правительственная газета, издавалась в 1756-1917 гг., до 1842 г. выходила 2 раза в неделю. В газете регулярно публиковались иностранные известия, которые нередко заимствовались из зарубежных изданий [11, с. 24-25].

2. «Политический, статистический и географический журнал» – переводной журнал, издавался под разными названиями в 1790-1830 гг., выходил один раз в месяц [11, с. 82]. Оригинальное гамбургское издание под названием «Политический журнал» придерживалось консервативных взглядов и стало переводиться на русский после начала Великой французской революции.

3. «Вестник Европы» – литературно-политический журнал, издавался в 1802-1830 гг., выходил 2 раза в месяц. В целом, журнал придерживался правительственной ориентации, содержал рубрику, в которой давалось краткое обозрение политических происшествий [11, с. 103-105].

4. «Русский вестник» – литературно-политический журнал, издавался в 1808-1820 гг., выходил один раз в месяц. Журнал начал издаваться во время Наполеоновских войн и был направлен против западнического влияния, отстаивая российские традиции и порядки [11, с. 127-128].

Безусловно, это не исчерпывающий список изданий, которые освещали рассматриваемые перевороты, однако, по нашему мнению, его можно считать репрезентативным, так как выбранные издания, во-первых, распространялись по всей территории Российской империи, во-вторых, имели разную направленность и периодичность издания и, в-третьих, несмотря на общую проправительственную ориентацию, позиция данных изданий несколько отличалась между собой.

Анализ текста в социо-когнитивном подходе начинается с выделения макроструктур. Макроструктуры – это основное содержание, центральные темы текста [14, р. 68]. Т. ван Дейк вместе с В. Кинчем показали, что макроструктуры определяются в результате процесса в человеческой памяти. Построение макроструктур обосновывается способностью человека обобщать информацию в ходе ее восприятия. Далее, редуцируя информацию, человек может объединить несколько макроструктур в одну [3, с. 4-44]. Т. ван Дейк при анализе современной прессы установил, что новостные сообщения имеют особую структуру. В них центральные темы, способные обобщить все сообщение, выражаются обычно в заголовке и вводе [3, с. 241-242].

Структура сообщений периодической печати XIX в. несколько отличается от современной прессы. Некоторые особенности макроструктуры российской периодики можно проследить по

сообщениям, размещенным в «Московских ведомостях» и «Вестнике Европы» о государственном перевороте 27-29 мая 1807 г., которые были опубликованы в августе 1807 г.

Краткое сообщение в «Вестнике Европы», оно выходит без указания источника, откуда почерпнута информация. Так как все зарубежные новости публиковались в одной рубрике, сообщение об Османской империи не имеет отдельного названия. Центральная тема всего сообщения излагается в первом предложении: «Селим III свержен с престола». Далее в сообщении прослеживаются следующие макроструктуры:

1) выступление против султана началось с конфликта между ямаками и «солдатами, образованными по европейски» в замках на азиатской стороне Босфора;

2) когда ямаки вошли в Стамбул, султан проявил нерешительность, что, в некоторой мере, способствовало увеличению числа восставших;

3) султан идет на отчаянные меры, дабы сохранить за собой власть, но шейх-уль ислам все равно одобряет его низложение;

4) престол переходит к Мустафе IV [1, с. 237-239].

В «Московских ведомостях», напротив, помещено обстоятельное сообщение. Само название сообщения «Из Вены, июля 4» ничего не говорит о его содержании. В начале сообщения имеется комментарий о том, что оно заимствовано из «Венских придворных ведомостей». Центральная тема – «важное происшествие» в Османской империи – также выражена в первом предложении. Вероятно, автор предпочел сохранить некую загадку, изначально ничего не сказав о главном событии. Далее все сообщение полностью соответствует структуре сообщения в «Вестнике Европы». Но поскольку это сообщение больше по объему, то выделенную структуру можно получить лишь в процессе редукции. Не имея возможности в рамках этой статьи рассматривать все сообщение, мы выделим подтемы только к первому пункту:

1.1) Волнения среди янычар наблюдались еще в марте – апреле;

1.2) Поводом к восстанию послужила попытка ввести среди ямаков форму солдат, обучаемых по-европейски;

1.3) Ямаки взяли под контроль все замки, убили некоторых командиров замков и государственных чиновников [7, с. 1378.].

Анализ макроструктур этих двух сообщений не позволяет установить, составлены ли они на базе одного источника, однако показывает, что газета, выходившая два раза в неделю, имела возможность давать более полную картину политической ситуации в Османском государстве, нежели журнал, издававшийся два раза в месяц.

Следующим шагом в схеме Т. ван Дейка является анализ местных значений, к которым относятся отдельные слова, предложений и связь между предложениями в тексте [14, р. 69].

Одно из центральных слов во всех текстах – это «янычары». В большинстве случаев янычары однозначно изображаются в образе мятежников. Наиболее четко это мнение выражено в консервативном «Политическом, статистическом и географическом журнале». С помощью метафоры «янычары» определяются как «турецкие преторианцы» [10, с. 204]. А в первой части статьи под названием «Обозрение всех переворотов в турецком правительстве. Историческое объяснение последнего переворота и причин низвержения Селима III» янычары характеризуются как зачинщики многих мятежей [9, с. 101-104]. Кроме того, в первых трех выбранных изданиях «янычарами» обозначаются подразделения ямаков. Видимо, в то время периодическая печать еще не проводила различия между этими двумя подразделениями, хотя в дальнейшем при описании восстания 1826 г., приведшего к ликвидации янычарского корпуса, ямаки называются отдельно [4, с. 60]. Третье значение выбранного слова содержится в следующей выборке: «Мустафа Байрактар ... с янычарами своими ... низверг Мустафу IV» [10, с. 165]. В этом случае под «янычарами» подразумевается войско Алемдара Мустафа-паша, которое подчинялось ему и большей частью состояло из наемников.

Важную роль в схеме Т. ван Дейка играет анализ контекстуальных моделей. Контекстуальные модели – это модели, которые определяют производство и восприятие дискурса, возникающие в процессе субъективного осмысления коммуникативной ситуации. Контекстуальные модели социально обусловлены и предполагают наличие какой-то общеизвестной информации, которая не выражается, а предполагается в тексте [14, р. 15-18].

В качестве примера, можно рассмотреть контекстуальную модель текстов о третьем государственном перевороте, опубликованных в «Русском вестнике».

В данном журнале не было рубрики, освещающей текущие политические события. По этой причине первые два государственных переворота в журнале не освещались. Подробные сведения о событиях ноября 1808 г. содержатся в двух статьях, включающих в себя отрывки из дневника русского офицера А. Г. Краснокутского, который был откомандирован главнокомандующим русской армии на Дунае фельдмаршалом А. А. Прозоровским с депешами к Алемдару Мустафа-паше [6, с. 17].

Редактор «Русского вестника» С. Глинка адресует свое издание к консервативным кругам русского общества. Он расценивает описание государственного переворота в Османской империи лишь как задачу, которая позволит достичь цели, изложенной в примечании редактора, размещенном в начале первой статьи – показать, как «молодой русский офицер ... решительным усердием к исполнению порученного ему дела приобрел уважение от неприятеля» [5, № 8, с. 1-2].

Дневник А. Г. Краснокутского начинается с изложения его пути из Бухареста в Стамбул. Автор стремится как можно скорее доставить в османскую столицу порученные ему письма, подчас рискуя своей жизнью, и демонстрирует этим пример стойкости русского офицера. Алемдар Мустафа-паша характеризуется как сильный государственный деятель, который старается обеспечить правопорядок в подвластном ему государстве. Симпатии автора к великому везиру во многом обусловлены его желанием заключить мир с Россией [5, № 8]. Янычары представлены в роли «мятежников». А. Г. Краснокутский вкратце упоминает о роли янычар в истории государственных переворотов, превратностях в жизни османских султанов в связи с убийством Мустафы IV, полагая, что вся эта информация знакома российскому читателю. Вторая статья заканчивается описанием ситуации в Стамбуле после завершения янычарского восстания [5, № 9]. Несмотря на обещания редактора, продолжение дневника Краснокутского не было опубликовано в «Русском вестнике». Это говорит о том, что на деле востребованным оказался не оживленный рассказ о путешествии русского офицера, а обобщенная картина государственного переворота в Османском государстве.

Подводя итоги, следует отметить, что в рамках этой статьи мы смогли применить лишь отдельные элементы из схемы анализа Т. ван Дейка. Использование социо-когнитивного подхода к КДА при изучении текстов русской периодической печати предоставляет методологическую базу, с помощью которой можно показать, как функционировал в русском обществе дискурс о государственных переворотах 1807–1808 гг. в Османской империи. В нашей статье были рассмотрены лишь некоторые аспекты этого дискурса. Сравнительный анализ выбранных текстов позволит установить, как политическая ситуация в Российской империи и во всей Европе влияла на производство и восприятие дискурса об Османской империи, чем определялось отношение разных периодических изданий к событиям в Османской империи, какими приемами пользовались авторы текстов при формировании образа османской действительности.

Литература:

1. Вестник Европы. – 1807. – Ч. 34. – № 15.
2. Данциг, Б. М. Ближний Восток в русской науке и литературе / Б. М. Данциг. – М., 1973. – 434 с.
3. Дейк, Т. ван. Язык. Познание. Коммуникация / Т. ван Дейк. – М., 1989. – 304 с.
4. Исторический, статистический и географический журнал. – 1826. – Ч. 3.

5. *Краснокутский, А. Г.* Поездка русского офицера в Константинополь или ежедневные записки от 23 октября по 11 число декабря 1808 года / А. Г. Краснокутский // Русский вестник. – 1810. – № 8. – С. 1-31; № 9. – С. 1-42.
6. *Миллер А. Ф.* Мустафа-паша Байрактар. Оттоманская империя в начале XIX века / А. Ф. Миллер. – М.-Л., 1947.
7. Московские ведомости. – 1807. – № 68.
8. *Новичев, А. Д.* История Турции. В 4 т. / А. Д. Новичев. – Т. 1. – Л., 1963.
9. Политический, статистический и географический журнал. – 1808. – Ч. 1.
10. Политический, статистический и географический журнал. – 1808. – Ч. 3.
11. Русская периодическая печать / Под ред. А. Г. Дементьева. – М., 1959.
12. *Adanir, F.* Semi-autonomous Forces in the Balkans and Anatolia / F. Adanir // The Cambridge History of Turkey. – Vol. 3. The Later Ottoman Empire, 1603–1839 / Ed. by S.N. Faroqi. – New York, 2006. – P. 157-185.
13. *Dijk, T. van.* Critical Discourse Analysis / T. van Dijk // The Handbook of Discourse Analysis / Ed. by N. Hamilton, D. Schiffrin, D. Tannen. – Oxford, 2001. – P. 352-371.
14. *Dijk, T. van.* Critical Discourse Studies: a Sociocognitive Approach / T. van Dijk // Methods of Critical Discourse Analysis / Ed. by M. Meyer and R. Wodak. – 2 ed. – London, 2009. – P. 62-86.
15. *Dijk, T. van.* Discourse and Context. A sociocognitive approach / T. van Dijk. – New York, 2008.
16. *Horniker, A. L.* The Corps of the Janizaries / A. L. Horniker // Military Affairs. – Vol. 8. – No. 3. – P. 177-204.
17. *Shaw, S. J.* History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. – Vol. 1. / S. J. Shaw, E. K. Shaw. – 10 ed. – Cambridge, 1997.
18. *Shaw, S. J.* History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. – Vol. 2. – 11 ed. – Cambridge, 2002.
19. *Ustun, K.* The New Order and Its Enemies: Opposition to Military Reform in the Ottoman Empire, 1789-1807: Ph. D. dissertation / K. Ustun. – Columbia University, 2013.
20. *Wodak, R.* Critical discourse analysis: history, agenda, theory, and methodology / R. Wodak // Methods of Critical Discourse Analysis / Ed. by M. Meyer and R. Wodak. – 2 ed. – London, 2009. – P. 1-33.
21. *Zens, R.* Provincial Powers: the Rise of Ottoman Local Notables (Ayan) / R. Zens // History Studies. – 2011. – Vol. 3/3. – P. 433-447.

УДК 930.2:94(470+477):571 «17/19»

«Повне зібрання законів Російської імперії» як джерело дослідження дворянських опік Півдня України

Гончарова Наталія Олександрівна

У статті розглядається специфіка функціонування дворянських опік у південноукраїнських губерніях Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XX ст. на основі «Повного зібрання законів Російської імперії» як одного з провідних тогочасних джерел-носіїв законодавства. Проводиться описовий огляд матеріалу з аналізом основних правових норм у межах досліджуваного аспекту. Доводиться теза про те, що для регулювання діяльності дворянських опік була створена відповідна законодавча база.

Ключові слова: дворянська опіка, законодавчий акт, піклувальник, піклувальне управління, предводитель дворянства.

Гончарова Наталія. «*Полное собрание законов Российской империи*» как источник исследования дворянских опеки Юга Украины. В статье рассматривается специфика функционирования дворянских опеки в южноукраинских губерниях Российской империи в конце XVIII – начале XX вв. на основе «Полного собрания законов Российской империи» как одного из ведущих источников-носителей законодательства того времени. Проводится описательный обзор материала с анализом основных правовых норм в рамках исследуемого аспекта. Доказывается тезис о том, что для регулирования деятельности дворянских опеки была создана соответствующая законодательная база. **Ключевые слова:** дворянская опека, законодательный акт, опекун, опекунское управление, предводитель дворянства.

Goncharova Nataliya. «*Complete Collection of Laws of the Russian Empire*» as a Source of Research of Noble Guardianship of the South of Ukraine. The article discusses the specifics of the operation of the nobility guardianship in Southern Ukrainian provinces of the Russian Empire in the late XVIII – early XX centuries based on the «Complete Collection of Laws of the Russian Empire», as one of the leading sources of carrier law of the time. Conducted a descriptive overview of the material to the analysis of basic legal norms in the test aspect. We prove the thesis that the regulation of the activity of noble guardianship was established appropriate legal framework.

Keywords: aristocratic guardianship, statute, guardian, guardianship administration, leader of the nobility.

Одним з найважливіших джерел з історії благодійності в південноукраїнських губерніях є законодавчі акти та постанови з «Повного зібрання законів Російської імперії» (ПЗЗ). Законодавчі акти відіграють головну роль в захисті підвалин існуючого ладу, вони виходять від верховної державної влади і мають вищу юридичну силу в межах певної території або всієї країни. У зв'язку з тим, що законодавчі матеріали закладають правову основу для реалізації поставлених цілей і виправдовують проведення тієї чи іншої політики уряду, саме вони є достатньо об'єктивними за характером опублікованими джерелами для вивчення основних аспектів соціальної політики кінця XVIII – початку XX ст.

Матеріали «Повного зібрання законів Російської імперії» стали предметом вивчення багатьох науковців. С. Гринич у своїй роботі доводить значущість ПЗЗ як важливого джерела з вітчизняної історії [3]. Особливості міського управління в Російській імперії в дореформений період на основі ПЗЗ висвітлює Ю. Демешко [4]. Законодавство як джерело вивчення специфіки фінансової політики в Російській імперії досліджує М. Долакова [5]. Процеси регулювання рекрутської повинності крізь призму матеріалів «Повного зібрання законів Російської імперії» розкриває І. Ковтун [6]. Джерелознавчий аналіз ПЗЗ з метою дослідження історії цензурних установ в Україні здійснює Н. Щербак [15]. Ю. Головка за матеріалами «Повного зібрання законів Російської імперії» вивчає історію зовнішньої торгівлі Південної України [2].

Останнім часом з'являються роботи, в яких характеризуються законодавчі акти «Повного зібрання законів» відносно певних станів, національних чи соціальних груп. О. Сутягіна для відтворення історії сибірського купецтва робить огляд російського торговельно-промислового законодавства XIX ст. [14]. У статті Т. Гаращук студіюється джерельна база, що містить інформацію про загальну організацію процесів діловодства в дворянських депутатських зібраннях України кінця XVIII – початку XX ст. Значну увагу автор приділяє «Повному зібранню законів Російської імперії», наголошуючи на його універсальності [1]. Ю. Негода аналізує зміст законодавчих актів Російської імперії щодо можливості розкриття на їхній основі історії конфесій України в XVIII-XIX ст. [8], урядової політики у напрямку освіти іноземців в Україні [9]. Окремо дослідниця приділяє увагу характеристиці джерельних можливостей законодавства Російської імперії у питанні доброчинної діяльності іноземців в Україні в XIX – на початку XX ст. [7]. У науковій розвідці Р. Почекаєва проводиться аналіз ПЗЗ для виявлення відомостей про традиційне право калмиків, зокрема, регламентації статусу монархів, специфіки калмицького суду тощо [13]. Однак, попри достатню кількість наявної наукової літератури історія дворянських опік Півдня України залишається недостатньо дослідженою.

Метою статті є на основі аналізу основних законодавчих актів «Повного зібрання законів Російської імперії» у галузі станової опіки визначити основні напрямки та форми діяльності дворянських опік у південноукраїнських губерніях у другій половині XVIII – на початку XX ст.

«Повне зібрання законів Російської імперії» є універсальним джерелом, в якому найповніше представлені закони Російської держави другої половини XVII – початку XX ст. Воно включає в себе укази, укладення, статuti, маніфести, грамоти, трактати, положення, рескрипти, резолюції та інші документи. Цей цілісний, історично сформований комплекс джерел дозволяє досягнути основні аспекти урядової політики Російської імперії щодо станової благодійності. Залучення у виданні документів за значний хронологічний період дає можливість простежити еволюцію соціальної законотворчості уряду і виявити особливості регіональної політики.

Для розкриття теми дослідження було вивчено 60 нормативних документів з трьох зібрань ПЗЗ. Серед них різні види законодавчих актів, зокрема: маніфести (3); сенатські укази (12); іменні укази (3); височайше затверджена думка Державної ради (13); височайше затвержене положення Комітету міністрів (19); височайше затвержене положення (2); височайше повеління, оголошене міністром внутрішніх справ (2); височайше повеління, оголошене міністром юстиції (3); статuti (1); правила (2). Відносно переважання документів, котрі регулювали діяльність дворянських опік у Другому та Третньому зібраннях (26 і 23 відповідно) пояснюється, насамперед, тим, що закладення законодавчої бази для станової опіки розпочинається з 1775 р., а Перше зібрання вміщує законодавчі акти 1649-1825 рр. Окреслимо також співвідношення загальнодержавних та місцевих законів – 33 та 27 відповідно. Доречно зазначити зростання кількості нормативних актів, що стосувались діяльності дворянських опік у південноукраїнському регіоні: в Першому зібранні 1, у Другому – 6 та в Третньому – 20. Відповідно, у 1881-1913 рр. основні організаційні засади функціонування дворянських опік на загальнодержавному рівні були вже визначені, а «регіональні» закони були спрямовані на вирішення конкретних питань.

Відзначимо в проблемно-хронологічній послідовності найбільш змістовні із законодавчих актів ПЗЗ щодо висвітлення досліджуваної теми.

Визначним для розкриття теми є документ «Учреждения для управления губерний Всероссийской империи» (1775). Зокрема, у ньому повідомляється про запровадження дворянських опік при кожному верхньому земському суді для піклування про майно та справи вдів і малолітніх дворянського стану. В акті розкриваються порядок роботи та склад дворянських опік; принципи обрання дворянських предводителів і призначення піклувальників, їхні обов'язки на цих

посадах [10, т. 20 № 14392, с. 229-293]. Доцільно зазначити, що цей закон, як і кілька наступних, визначають основні позиції функціонування дворянських опік у більшості губерній Російської імперії, включаючи і південноукраїнські. Саме тому доречним, на нашу думку, є долучення загальноросійських актів до джерельної бази вивчення окремого регіону.

Повноваження дворянських опік та призначених ними піклувальників перераховуються також у сенатському законі від 1784 р. [10, т. 22 № 16003, с. 153-155]. Відповідним сенатським указом підтверджується поширення чинних для великоросійських губерній правил про дворянські опіки на малоросійські та приєднані від Польщі губернії [10, т. 38 № 29054, с. 214-216].

Спеціальними законами роз'яснюються обов'язки піклувальників, котрі повинні щорічно в січні надавати звіти до дворянських опік, а ті, в свою чергу, надсилати їх на ревізію до Цивільної палати, Генерального та Головного судів [10, т. 33 № 26107, с. 464-465]. У випадку знаходження маєтку в різних округах, піклувальник мав подавати звіт кожній дворянській опіці окремо, оскільки, «якщо кожна опіка буде розглядати звіт не лише по своїй частині, то це принесе ускладнення не тільки піклувальнику, але й опікам» [10, т. 28 № 21361, с. 402-403].

Вартими уваги для висвітлення досліджуваного питання видаються також документи, в яких повідомляється про обов'язок дворянства певної місцевості утримувати канцелярії дворянських опік, «оскільки дворянські опіки засновані саме для дворянського стану», а за нагальної потреби збільшувати кількість коштів [11, т. 10 № 7767, с. 47]. Збір грошей з дворянських маєтків на збільшення утримання канцелярії дворянських опік мав проводитись на розсуд дворянських зборів певного регіону та здійснюватись у такому ж порядку, як і збір на утримання канцелярій депутатських зборів та предводителів [11, т. 11 № 9116, с. 455].

У нормативних актах ПЗЗ зосереджено чимало корисної інформації щодо діяльності дворянських опік, зокрема в південноукраїнських губерніях. Наприклад, дворянські опіки, як і сирітські суди, були підзвітні Судовій палаті, котрій були зобов'язані повідомляти про стан піклувального управління маєтками малолітніх дворян, про продаж та заставу цих маєтків тощо [10, т. 25 № 18667, с. 385].

Під дворянську опіку одразу потрапляли спірні маєтки за духовними заповітами. Обов'язковою умовою у таких випадках було повідомлення у періодичних виданнях, аби ті, хто має право оскаржити таке рішення, могли це зробити в дворічний термін з дня публікації [10, т. 33 № 26004, с. 381-382]. Окремим сенатським розпорядженням від 1826 р. затверджувалось передавання у відання дворянських опік маєтків, що підлягають продажу через казенні стягнення. Зрозуміло, що управління ними покладалось на особливих піклувальників, призначених з числа дворян [11, т. 1 № 682, с. 1216-1217]. Певними правовими нормами регулювалась процедура накладення опіки на маєтки дворян. Це могло

бути клопотання від дворянства або розпорядження губернатора певної місцевості з аргументованим роз'ясненням причин. Якщо в дворянина, котрий підпав під опіку, були наявні маєтки в інших губерніях – відповідним розпорядженням на керівництво тих губерній покладалась нагляд за ними [11, т. 4 № 2650, с. 92].

1836 р. датується закон про заборону заповідати нерухомі дворянські маєтки особам, які не мали права ними володіти. Оскільки документ не мав зворотної дії, вже заповідані маєтки потрапляли у відання дворянських опік, від котрих поступали у вільний продаж після дворічного відстрочення для пред'явлення можливих претензій. Виручений капітал дворянська опіка передавала вказаним у заповіті спадкоємцям [11, т. 11 № 9685, с. 174-175]. Наведемо дані ще однієї постанови (1861): про право дворянських опік у надзвичайних випадках дозволяти піклувальникам замість уплати відсотків від боргової суми видавати кредиторам нові позичкові зобов'язання, однак не вищі за суму цих відсотків [11, т. 36 № 37521, с. 379].

Цінну інформацію містить Маніфест про заснування Державного позичкового банку. Так, у п. 11 йдеться про право піклувальників малолітніх дворян, з дозволу дворянської опіки, закладати їхнє майно в банк [10, т. 22 № 16407, с. 614-627]. Крім того, наголошується на обов'язку дворянської опіки відповідної губернії, у випадку прострочення терміну боргових виплат, призначити піклувальників для управління маєтком, а також на відповідальності піклувальника за прибутки закладених у банку маєтків та виплату наявних боргів (п. 17) [10, т. 22 № 16481, с. 754]. У 1833 р. був оприлюднений особливий сенатський указ, згідно з яким скарги на дворянські опіки та піклувальників над маєтками, що підлягали піклувальному управлінню за несплату боргу позичковому банку, піклувальній раді чи приказу громадського піклування, мали розглядатись наступним чином: на дії опік – Цивільною палатою, на дії піклувальників – відповідною дворянською опікою [11, т. 8 № 5934, с. 44-50].

Дослідник може здобути багато цікавих даних щодо функціонування дворянських опік з Положення про порядок опису, оцінки та публічного продажу майна. У цьому документі, зокрема, йдеться про таке: під час опису маєтку, який підпав під опіку, мали бути присутні член дворянської опіки та піклувальники (§ 11, п. 2); якщо нерухоме майно власника описане з метою задоволення казенних позовів, то воно до продажу поступало у відання дворянської опіки (§ 135); якщо дворянська опіка при піклувальному управлінні маєтком з'ясувала, що оброки та повинності, призначені попереднім власником, нерозмірні з можливостями селян, то опіка мала звернутись до губернського правління з клопотанням про призначення нового окладу, що відповідатиме стану маєтку та вигодам, які отримують селяни від землі та угідь (§ 147); власнику заборонялось проживання у власному маєтку, коли він описаний за борги та переданий

у відання дворянської опіки, окрім того, участь в управлінні ним та розпорядження прибутками (§ 150) [11, т. 7 № 5464, с. 437, 448-450].

Чималий інтерес для розкриття історії дворянських опік у південноукраїнських губерніях складають наступні постанови. По-перше, це указ про заснування в Таврійській губернії Ялтинського повіту. Поява нової адміністративної одиниці спричинила відкриття повітових органів влади. Цікаво, що справи малолітніх дворян Ялтинського повіту доручались завідуванню Сімферопольської дворянської опіки, котра отримала назву Окружної Сімферопольської та Ялтинської дворянської опіки. Голова об'єднаної установи – предводитель дворянства Сімферопольського та Ялтинського – мав обиратися дворянством обох повітів [11, т. 13 № 11080, с. 196-197]. По-друге, це документ про заснування в м. Ананьєві особливого повітового суду та дворянської опіки, котрі створювались за аналогією з відповідними установами в Херсонській губернії. До речі, до появи Ананьївської дворянської опіки питання піклування над місцевими дворянами вирішувались Тираспольською дворянською опікою [11, т. 14 № 12703, с. 733].

Нерідко, створені окружні дворянські опіки з часом розділялись. Так, після заснування в 1841 р. у м. Ялті повітового суду та дворянської опіки, дворянство Ялтинського повіту отримало дозвіл на обрання повітового предводителя дворянства та зобов'язувалось утримувати канцелярію новоствореної Ялтинської дворянської опіки. Саме тому Окружна Сімферопольська та Ялтинська дворянська опіка розпалась на самостійні повітові одиниці [11, т. 16 № 14947, с. 862-863]. Однак, практика заснування об'єднаних дворянських опік застосовувалась і в пізніший період. Наприклад, у м. Бендерах в 1869 р. засновано дворянську опіку для завідування піклувальними справами Бендерського та Аккерманського повітів Бессарабської області. Окружного предводителя дворянства обирав бессарабський шляхетний стан. Тут згадаймо постанову про судову відповідальність повітових предводителів дворянства за незаконні дії у координації роботи дворянських опік, у випадку відповідного рішення Урядового сенату [11, т. 37 № 38911, с. 332].

Аналіз змісту ПЗЗ дозволяє стверджувати, що регіональні дворянські опіки діяли в рамках єдиної загальноросійської структури. Так, інцидент у Тираспольській дворянській опіці щодо нецільового використання коштів підзвітних малолітніх дворян отримав широкий розголос серед інших дворянських опік та викликав додаткове сенатське розпорядження про необхідність суворого дотримання чинного законодавства у цій сфері [11, т. 5 № 3477, с. 137-138]. Прикладом для підтвердження вищезазначеної тези є також постанова про призначення повітових суддів до числа членів дворянських опік у Бессарабській області, «оскільки такий порядок діє в інших губерніях» [11, т. 21 № 20512, с. 337]. Крім того, оскільки не всі населені пункти мали можливість

утримувати власні станові навчальні заклади, батьки направляли дворянську молодь до існуючих у великих містах. У «Зібранні» є правила обрання вихованок до Харківського інституту шляхетних дівчат, які поширювались на Воронежський, Катеринославський, Курський та Орловський прикази громадського піклування. За цими правилами, саме дворянська опіка відповідного регіону зобов'язувалась обирати по три кандидатки від кожного, надаючи необхідні відомості, зокрема свідоцтво про дворянство та наявне майно [11, т. 3 № 1724, с. 45-46].

«Повне зібрання законів Російської імперії» містить чимало розпоряджень про зосередження у віданні дворянських опік Півдня України управління над майном, справами та особистістю місцевих дворян. Наведемо приклади. Єлисаветградською дворянською опікою Херсонської губернії було встановлене піклувальне управління над рухомим та нерухомим майном 5-х малолітніх дітей таємного радника, графа Володимира Остен-Сакена (1888); над рухомим та нерухомим майном визнаної божевільною вдови колезького радника Катерини Скаржинської (1889) [12, т. 8 № 5167, с. 183; т. 9 № 5819, с. 83].

У 1891 р. Кишинівська дворянська опіка Бессарабської губернії поширила піклувальне управління на майно, справи та особистість потомствених дворян: Бессарабського губернського предводителя дворянства, дійсного статського радника Івана Катаржі, його дружини Ольги, матері Софії Катаржі та сестер – вдови полковника Марії Мазаракій-Дебольцової та вдови ротмістра Олександри Крупенської [12, т. 11 № 7439, с. 57]. Цим же роком датується передання у відання Катеринославської дворянської опіки майна та всіх справ померлого статського радника Олександра Поля. У документі зазначається, що за загальними правилами опіку призначено в складі трьох піклувальників: одного за рішенням названої опіки, другого – за обранням вдови померлого дворянина, а третього – за вибором кредиторів [12, т. 11 № 7899, с. 487].

Окремими законодавчими актами засвідчується продовження піклувального управління над майном та справами померлого статського радника Олександра Поля: з 1891 р. до 1897 р.; з 1897 р. до 1900 р.; з 1900 р. до 1902 р.; з 1902 р. до 1904 р.; з 1904 р. до 1907 р. [12, т. 17 № 13807, с. 624; т. 20 № 18261, с. 854; т. 24 № 24152, с. 725]. Скасоване піклувальне управління над майном Олександра Поля було з 1908 р. Як бачимо, встановлене дворянською опікою піклувальне управління тривало роками. Зокрема, піклувальне управління над особистістю, майном та справами Бессарабського губернського предводителя дворянства, дійсного статського радника Івана Катаржі, його дружини Ольги, матері Софії Катаржі та сестер Марії Мазаракій-Дебольцової та Олександри Крупенської було продовжене з 1894 р. до 1897 р. [12, т. 14 № 10321, с. 42-43]; з 1897 р. до 1900 р. [12, т. 17 № 13807, с. 94-95]; з

1900 р. до 1903 р. [12, т. 20 № 18261, с. 216]. Зауважимо, що внаслідок смерті І. Катаржі в 1897 р. та М. Мазаракій-Дебольцової в 1900 р. піклувальне управління щодо них було продовжене лише над майном, яке лишилось після них. Дозвіл на скасування піклувального управління над особистістю та майном потомствених дворянок Ольги Катаржі й Олександри Крупенської та над майном потомствених дворян Івана Катаржі та Марії Мазаракій-Дебольцової був датований 1903 р. [12, т. 23 № 22997, с. 532].

Траплялись випадки дарування дворянами свого майна дворянським опікам. Так, відставний поручик Іван Коваленський передав у спільне володіння без права відчуження дворянським товариствам Рязанської та Катеринославської губерній родовий маєток в с. Царедар Ростовського повіту, що включав 1 тис. 862 дес. землі. Управління маєтком покладалось на Ростовську дворянську опіку, а прибуток з нього розподілявся між дворянськими товариствами двох губерній [12, т. 24 № 24152, с. 223]. Існували й інші випадки зростання земельного фонду дворянства в регіонах. Так, у 1910 р. у власність катеринославського дворянства перейшла земельна ділянка (90 дес. 445 кв. саж.) зниклого безвісти дворянина Христіанова. Зауважимо, в документі окремо наголошувалось, що при появі законних спадкоємців, за умови надання ними доказів права власності на це майно, воно мало бути негайно повернене цим особам [12, т. 30 № 33312, с. 456].

Отже, аналіз правових норм Російської імперії, котрі діяли у сфері станової опіки, доводить, що законодавчі акти як самостійний вид джерел мають потенційно високі інформаційні можливості. Основна увага законодавчих джерел була зосереджена на таких напрямках діяльності дворянських опік: процес створення, тимчасового перетворення або поєднання дворянських опік; обов'язки дворянських опік, їх підзвітність державним органам; повноваження піклувальників; порядок встановлення і реалізації піклувального управління майном, особистістю та справами дворян; обернення на користь дворянських товариств виморочної нерухомості, подарованих маєтків або таких, що належали зниклим безвісти дворянам тощо. Безперечно, у роботі з «Повним зібранням законів Російської імперії» як історичним джерелом слід враховувати наступні позиції: через відсутність чіткого визначення поняття «закон» до ПЗЗ вміщено величезну кількість нормативних актів різної значущості, крім того, прийнятий документ не завжди мав практичну реалізацію. Таким чином, з метою об'єктивного висвітлення досліджуваного питання необхідне залучення комплексу джерел.

Література

1. *Гаращук Т. С.* Джерела з історії дворянських депутатських зібрань України (кінець XVIII – початку XX ст.) / Т. С. Гаращук // Науково-практичний журнал «Архіви України». – 2014. – Вип. 3 (291). – С. 112-120.
2. *Головко Ю. І.* Матеріали «Повного зібрання законів Російської імперії» як джерело з історії зовнішньої торгівлі Південної України останньої чверті XVIII – початку XIX ст. / Ю. І. Головко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2011. – Вип. XXX. – С. 252-255.
3. *Гринич С.* «Полное собрание законов Российской империи» – важный источник по отечественной истории / С. Гринич // Купола. – 2006. – Вип. 3. – С. 42-44.
4. *Демешко Ю.* «Звід законів Російської імперії» як джерело дослідження питань міського управління Російської імперії / Ю. Демешко // Архівознавчі та джерелознавчі галузі знань: проблеми взаємодії на сучасному етапі: матеріали наукової конференції з міжнародною участю. – К., 2013. – С. 46-49.
5. *Долакова М. М.* Законодательство как источник изучения истории финансовой политики в Российской империи / М. М. Долакова // Евразийский юридический журнал. – 2013. – № 8 (63). – С. 101-103.
6. *Ковтун І.* «Повне зібрання законів Російської імперії» як джерело дослідження рекрутських наборів / І. Ковтун // Архівознавчі та джерелознавчі галузі знань: проблеми взаємодії на сучасному етапі: матеріали наукової конференції з міжнародною участю. – К., 2013. – С. 78-81.
7. *Негода Ю. С.* Законодавчі акти Російської імперії як джерело з історії добродійності іноземців в Україні (XIX – початок XX ст.) / Ю. С. Негода [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://historical-club.org.ua>. Доступ – 26.10.2014 р.
8. *Негода Ю. С.* Повне зібрання законів Російської імперії як джерело з історії конфесій України XVIII–XIX ст. / Ю. С. Негода // Наукові праці ЧДУ ім. Петра Могили: Історія. – 2012. – Вип. 186. – Т. 198. – С. 54-58.
9. *Негода Ю. С.* «Полное собрание законов Российской империи» как источник для изучения просвещения в национальных общинах Южной Украины (XIX – начало XX вв.) / Ю. С. Негода // Электронный периодический научный журнал «SCI-ARTICLE.RU». – 2014. – № 5 (январь). – С. 52-60. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://sci-article.ru>. Доступ – 29.07.2014 р.

10. Полное собрание законов Российской империи (далі ПСЗРИ). – Собрание I (1649-1825). – СПб., 1830.
11. ПСЗРИ. – Собрание II (1825-1881). – СПб., 1830-1884.
12. ПСЗРИ. – Собрание III (1881-1913). – СПб., 1885-1916.
13. Почаев Р. Ю. Полное собрание законов Российской империи как источник по истории политико-правового развития кочевых государств в составе России (на примере Калмыцкого ханства) / Р. Ю. Почаев // Архивы и история Российской государственности. – 2013. – № 4. – С. 111-114.
14. Сулягина О. А. Законодательные акты Полного собрания законов Российской империи как источник по истории сибирского купечества XIX в. / О. А. Сулягина // Вестник Томского государственного университета. – 2008. – № 3 (4). – С. 37-41.
15. Щербак Н. «Полное собрание законов Российской империи» як джерело дослідження діяльності цензурних установ в Україні (кінець XIX – початок XX ст.) / Н. Щербак // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Історія. – 2008. – № 94/95. – С. 134-137.

УДК 94-028.78(477)“18/19”(092)

Спогади Михайла Тишкевича як джерело до вивчення українського консерватизму

Лехнюк Роман Олегович

Мемуари графа Михайла Тишкевича (1857–1930) розглядаються як джерело до вивчення теоретичних і практичних аспектів консервативної течії в українському національному русі кінця XIX – початку XX ст. Представлені у спогадах змістові лінії та сюжети дають нові відомості про способи та особливості утвердження модерної української консервативної ідеї. Йдеться, зокрема, про феномен польсько-українського «крайовства», ставлення М. Тишкевича до соціалізму, націоналізму, польського і російського новочасних національних проєктів. У поєднанні з іншими джерелами мемуари відкривають нові пізнавальні можливості для вивчення українського консерватизму.

Ключові слова: мемуари, граф Михайло Тишкевич, український консерватизм, ідентичність.

Лехнюк Роман. Воспоминания Михаила Тышкевича как источник к изучению украинского консерватизма. Мемуары графа Михаила Тышкевича (1857–1930) рассматриваются как источник к изучению теоретических и практических аспектов консервативного течения в украинском национальном движении конца XIX – начала XX в. Представленные в воспоминаниях содержательные линии и сюжеты дают новые сведения о способах и особенностях утверждения современной украинской консервативной идеи. В частности, речь идет о феномене польско-украинского «крайовства», отношении М. Тышкевича к социализму, национализму, польскому и российскому современным национальным проектам. В сочетании с другими источниками мемуары открывают новые познавательные возможности для изучения украинского консерватизма.

Ключевые слова: мемуары, граф Михаил Тышкевич, украинский консерватизм, идентичность.

Lekhniuk Roman. Memoirs of Mikhaylo Tyshkevych as a source for studying the Ukrainian conservatism. The memoirs of count Mikhaylo Tyshkevych (1857–1930) are considered the source for studying theoretical and practical aspects of the conservatism in the Ukrainian national movement of the end of 19th – beginning of 20th centuries. The topics of the memoirs give an insight into the ways and peculiarities of establishing modern Ukrainian idea of conservatism, in particular the phenomenon of Polish and Ukrainian ‘regional views’, the attitude of Count Tyshkevych towards socialism, nationalism, Polish and Russian national projects of the time. Together with other sources these memoirs give the possibility to study new aspects of Ukrainian conservatism.

Keywords: memoirs, Count Mikhaylo Tyshkevych, Ukrainian conservatism, identity.

© Лехнюк Р., 2015

Консервативна течія в українському русі залишається в історіографії маловивченою. На зламі XIX–XX ст. виразниками української національної ідеї були переважно представники інтелігенції. В українських регіонах у складі Російської імперії, зокрема на Правобережжі, світогляд української інтелігенції ґрунтувався здебільшого на соціалістичних ідеях. Українська революція 1917–1923 років [6] відбувалася головню під соціалістичними гаслами. Така ситуація фактично виключала з поля зору істориків консервативне середовище як окрему інтелектуально-світоглядну та політичну позицію.

Мета цієї статті – проаналізувати спогади графа Михайла Тишкевича (1857–1930) як джерело до вивчення українського консерватизму, зокрема виявити змістові лінії до характеристики свідомості правобережної польсько-української аристократії і тогочасного українського суспільства загалом. Умовою реалізації мети є віднайдення у спогадах відповідей на такі пізнавальні питання, як-от про джерела українства, витоки і сутність «хлопоманства», передумови вибору на користь модерної української ідентичності. Окремий аспект – з'ясування складових українського консерватизму, таких як уявлення про національну територію, реакція на виклики соціалізму й націоналізму, а також на польський і російський модерні національні проекти.

Світогляд М. Тишкевича еволюціонував від шляхетського «крайового» патріотизму до свідомого українства. Вершиною публічної діяльності Тишкевича була посада дипломатичного представника Української Народної Республіки (УНР) у Ватикані та керівника української делегації на Паризькій мирній конференції у 1919–1920 рр. Ця дипломатична діяльність залишається основною темою більшості досліджень. Авторами таких студій про Тишкевича є Андрій Господин [4], Вікторія Соловійова [11], Іван Хома [16]. Еволюція ж ідентичності Тишкевича, по суті, не потрапляла в поле зору істориків як самостійний об'єкт вивчення. Як складову «крайового» руху розглянула її тільки Наталія Черкаська [19]. У такій ситуації інтелектуально продуктивним способом пізнання цієї еволюції може стати аналіз спогадів.

Мемуари Тишкевича складаються з двох частин. Перша – «Уривки з спогадів» – публікувалася в 1928–1929 рр. у львівському «Літературно-науковому вістнику» [13, 14]. Вона охоплює період від народження автора до Першої світової війни. Складніше встановити час написання спогадів. На початку четвертого розділу при роздумах автора над соціалістичною ідеологією зазначено, що цей фрагмент написано в 1915 р. В іншому фрагменті Тишкевич згадує суд над Самуелем Шварцбардом (убивцею Симона Петлюри) у 1927 р. [13, кн. VII–VIII, с. 260] Таким чином, «Уривки з спогадів» писалися протягом більш як десяти років. Друга частина мемуарів складається з неопублікованих спогадів про перебування Тишкевича на чолі української делегації в Парижі восени 1919 – навесні

1920 року. Ці матеріали зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у Львові (ЦДІАУЛ) [17] і є новим джерелом до вивчення постаті графа та українського консерватизму загалом.

Вихідною темою «Уривків з спогадів» є історія роду Тишкевичів, опис маєностей і стилю життя. Одну зі своїх історичних розвідок Михайло Тишкевич присвятив підляському воєводі Василю Тишкевичу (1523–1571) [12]; він цікавився теж особою берестейського воєводи Остафія Тишкевича. Віднайдення у Вільнюсі надгробка Остафія з україномовним написом на ньому спонукало Михайла Тишкевича вивчити історію власного роду. Завдяки цьому він натрапив на книгу свого дядька, теж Остафія Тишкевича, «Groby Tyszkiewiczów», прочитання якої переконало графа в українському походженні [13, кн. VII–VIII, с. 253–254].

Серед згадок про предків вирізняються три – про Вінцента, Генріха й Олену Тишкевичів. Діяльність Вінцента, родича прадіда Михайла Тишкевича, подано як взірць господарювання. У містечку Свислоч на українсько-білоруському пограниччі Вінцент Тишкевич облаштував дороги, парки, відкрив гімназію; у навколишніх селах утримував василіянські школи, а селян звільняв від панщини та відкуповував від військової служби [13, кн. III, с. 231]. Генріх Тишкевич, дід Михайла, крім участі у наполеонівських війнах на боці Франції, за яку був представлений до ордену Почесного легіону, запам'ятався іншою, ближчою до українства діяльністю. У його домі виховувався відомий українофіл Францішек Духінський, який згодом у книзі «Zasady dziejów Polski» писав, що саме в домі Тишкевичів уперше відчув себе українцем і мав перед очима приклад дому, що був польським і українським водночас [13, кн. III, с. 239]. Мати Михайла Тишкевича, Олена Колишківна, мала прихильність до українського простолюдю, носила народний одяг. У 1861 р. вона заснувала для дітей селян українську школу, яку майже одразу закрила влада. Вона підтримувала теж бідних студентів – вихідців із селянства [4, с. 9].

Названі три постаті об'єднують діяльність, яку можна вважати прикладом традиції частини правобережної аристократії – «хлопоманства». Утім, це захоплення місцевою історією, культурою і простолюдом було іншим від «хлопоманства» Володимира Антоновича і Тадея Рильського. Якщо ті повністю розірвали з польським шляхетським середовищем і приєдналися до українського руху, то більшість аристократів-«хлопоманів» обмежувалися, як Тишкевичі, культурно-просвітницькою діяльністю. В «Уривках з спогадів» Тишкевич наводить приклади «хлопоманства» не лише прямих предків, а й інших представників аристократії. Хлопоманом він називає Августа Яблоновського, що змінив ім'я на Миколу й імітував українські звичаї. Іншим прикладом було життя в селянському оточенні графа Оссолінського [13, кн. V, с. 33]. Ці зразки «національної іскри, що тліла у потомків тих, що колись цілою

душею, мовою, піснею і побутом належали до свого народу і свого люду» [13, кн. III, С. 239], відіграли, як впливає з мемуарів, важливу роль у формуванні Тишкевичевого українофільства.

Спогади М. Тишкевича дають змогу простежити, як змінювалося господарське становище великих земельних маєтків на Правобережжі протягом XIX ст. Після повстання 1863 р. польська аристократія стала об'єктом тиску з боку царського уряду, який різними способами намагався змінити співвідношення землеволодіння на цих територіях на користь російських поміщиків. Було створено «Дворянський банк» із завданням скуповувати землі польських аристократів. Тишкевич наводить приклади такої купівлі фактично задарма [13, кн. VII–VIII, с. 250]. Введення 10-відсоткового податку від річного прибутку землеволодіння та заборона 1891 р. іноземним громадянам набувати земельну власність на території Російської імперії доповнили реакційні заходи. Останній закон був спрямований насамперед проти польських аристократів – Потоцьких, Сангушків, Замойських, Чарторийських та інших, – які мали земельні маєтки одночасно в Росії, Австро-Угорщині чи Пруссії [19, с. 191].

Викликають інтерес міркування Тишкевича про національний аспект урядових санкцій стосовно польських землевласників. Завдяки антипольській спрямованості земельної політики на Правобережжі, навіть попри Валуєвський циркуляр 1863 р., русифікація не торкнулася українського селянства [13, кн. VII–VIII, с. 250]. Це підтверджує тезу Алексея Міллера про те, що у внутрішній політиці правлячої кола Російської імперії відставали у реакції на виклики націоналізму, зосереджуючи увагу головню на станово-релігійних, а не національних антагонізмах [7]. У зв'язку з цим, а також слабкістю українського руху, російська влада не трактувала українське селянство в національних категоріях, загрозу для себе бачила у спадкоємцях річпосполитської культурно-політичної традиції. Показовим прикладом був розвиток залізничної мережі. Замість консолідувати населення імперії, відзначав Тишкевич, залізниця полегшила подорожі й дала зворотний від бажаного владою результат – принаймні частина шляхти перенесла свої погляди з близького Києва і Житомира на Варшаву і Краків. Це стало підґрунтям для поширення серед правобережної еліти національних ідей [13, кн. VII–VIII, с. 250].

Багато пише М. Тишкевич про власний маєток, місце свого народження – Андрушівку в Бердичівському повіті Київської губернії (тепер у Житомирській області). Цей маєток став власністю Тишкевичів завдяки шлюбу Станіслава Тишкевича з Оленою Колишківною. Андрушівку також не оминув відгомін польського Січневого повстання (1863 р.), попри те, що Станіслав Тишкевич засудив повстанців, а його дружина тільки їм симпатизувала [13, кн. VII–VIII, с. 250–251]. Із 15

тис. десятин землі в Андрушівці й довколишніх селах у власності Тишкевичів залишилося тільки 3 тис. десятин, тоді як решта була продана графу Ігнат'єву або стала жертвою посесорів [13, кн. VII–VIII, с. 251].

Намагання М. Тишкевича вивести маєток із занепаду після повернення з Литви цікаве з кількох поглядів. По-перше, присвячені цьому фрагменти «Уривків з спогадів» дають змогу реконструювати способи втілення подібних прагнень. Ключовою складовою господарського успіху Тишкевича стало відсторонення від управління маєтком посесорів і сторонніх управителів. Узявши господарство у власні руки, він зосередився на розвитку цукроварень, створюючи насамперед умови для перевізників сировини і продукції; упорядкував господарські будівлі й запровадив у землекористуванні дев'ятипільний оборот [13, кн. IX, с. 53]. Крім цього М. Тишкевич отримував прибутки від продажу деяких своїх володінь, зокрема відомо про спробу продати 14 тис. десятин землі з лісом митрополиту Андрею Шептицькому, якій перешкодила російська влада [4, с. 13–14]. Це дало змогу Тишкевичу збільшити статки настільки, аби розвинути започатковані матір'ю філантропічні й меценатські заходи на підтримку українства: «не на десятки, а на сотні можна рахувати тих українців і не українців, що він їм подав помічну руку... Вмів завсіди роздобути потрібні фонди на добру справу чи на рятунок потребуючих» [5]. Тишкевич спонсорував україномовні видання наукових і художніх творів, зокрема поезій Лесі Українки і новел Михайла Коцюбинського [4, с. 12]. Важливою для графа була естетична складова: реставрував частину палацу, у покоях висіли гравюри і портрети, зокрема Богдана Хмельницького і Костянтина Острозького. В Андрушівці зібрано бібліотеку з близько 4 тис. томів, серед яких були рукописи і стародруки XV–XVI ст. [13, кн. IX, с. 53]

Територіальний патріотизм з турботою про «малу» батьківщину є невід'ємною складовою консерватизму. На ґрунті такої локальної прив'язаності до землі виникло явище «крайовства» – яскравий приклад консервативного руху на Правобережжі початку XX ст. Фундаментом «крайової» ідеї був культ землі. Про його силу свідчить те, що саме ним, на думку Данієля Бовуа, була зумовлена невдача спроб офіційного Петербурга підірвати польську перевагу в землеволодінні на Правобережжі [1, с. 400]. Культ землі – це ключовий елемент ідентичності правобережної шляхти, для якої багато важили зв'язки з минулим краєм, де упродовж століть мешкали предки і розташовувалися маєтки [19, с. 194]. За словами Стівена Тонсора, «сувора необхідність доби ідеологій потребує пристосування» [15, с. 460]. Це твердження добре відображає становище аристократів на початку XX ст. У той час активно формувався польський націоналізм. Його втіленням стало угруповання націонал-демократів (так званих ендеків) на чолі з Романом Дмовським. Кінцеву мету польського руху ендеки бачили у відновленні

польської державності з включенням Східної Галичини, Поділля та Волині [19, с. 194].

Серед консервативної польської аристократії Правобережжя такі ідеї не відразу знайшли підтримку, вони зумовили на деякий час формування з розрізнених елементів крайовства доволі цілісної політичної концепції. Не останню роль у цьому відіграв приклад польсько-литовських «крайовців». У практичній діяльності вони визнавали рівність поляків, білорусів і литовців як корінних народів Білорусі й Литви. За переконанням крайовців, усі «громадяни» на території Білорусі й Литви повинні були працювати на благо краю. Під ним розумілася зазвичай територія колишнього Великого князівства Литовського. «Край» сприймався як територіальна одиниця з особливими історичними, культурними і господарськими традиціями, специфічною етнічною структурою. Специфіка краю породжувала відмінні інтереси. Задоволення цих інтересів, на думку крайовців, відповідало глибинним потребам усіх народів краю [9, с. 105].

«Крайовий» етап у житті Михайла Тишкевича є важливим для розуміння еволюції його ідентичності до модерного українства. Спогади дають змогу визначити витoki й елементи «крайової» свідомості, спроби практичного втілення. Вони пояснюють і певну унікальність постаті Тишкевича: на відміну від більшості правобережних «крайовців», він у підсумку став українцем, а не поляком. Цей вибір можна пояснити кількома причинами: непорозумінням з частиною представників шляхетського стану, глибоким зацікавленням історією краю, а також глибшим, ніж у більшості правобережних аристократів, «хлопоманством». Сутність претензій Тишкевича до землевласників зводилася до звинувачень у «плантаторському консерватизмі». У його розумінні, це був тип консерватизму, що відображав інтереси вузького стану, ігноруючи при тому потреби краю в цілому, його культуру [13, кн. III, с. 230]. Причини такого ставлення М. Тишкевича до частини польської аристократії можна віднайти у подіях повстання 1863–1864 рр., коли сусіди-шляхтичі не захистили маєток Тишкевичів від знищення повстанцями, натомість у цьому допомогли місцеві селяни [13, кн. V, с. 31]. Ці події залишили яскравий спогад у пам'яті тоді шестирічного Михайла.

Порівняно з іншими шляхтичами-«хлопоманами», у Тишкевича інтерес до простолюду був глибшим і тривалішим завдяки знайомству з В. Антоновичем. Антонович став не тільки прикладом життєвої самопошвяти, а й сполучною ланкою для знайомства Тишкевича з провідними діячами українського руху – Михайлом Грушевським, Симоном Петлюрою, Дмитром Донцовим [2, с. 66] Впливом Антоновича можна пояснити і певну прихильність графа до соціалістичних ідей. Таке наближення до українського руху виходило за межі суто культурницького «хлопоманства» правобережної шляхти і багато в

чому визначило вибір національної ідентичності. Приклад Антоновича Тишкевич не наслідував буквально. Він не розривав з аристократичним середовищем Правобережжя аж до кінця 1907 р., коли розчарувався в русі «крайовців». Втім, попри «хлопоманство» і деяку прихильність до соціалістичних ідей, Тишкевич залишався консерватором: «... соціалістична «утопія» це факт, це стан людства, до якого воно наближується мимо своєї волі. Признаюся, що якби соціалізм дав нам культуру, волю, дві річи, від яких він держиться дуже далеко, я б з ним згодився» [13, кн. V, с. 30]. Тишкевич був знайомий з польськими соціалістами Болеславом Лімановським і відомим митцем Станіславом Віткевичем. Про Віткевича писав як про соціаліста, але «якоїсь вищої культури» [13, кн. IX, с. 56]. Наголос на унікальності Віткевича як «культурного» соціаліста, а також наведена вище цитата про «утопію» засвідчують основні, як думав Тишкевич, недоліки соціалізму. Цей фрагмент був написаний у 1915 р., ще до революційних подій, під час яких граф змінив своє ставлення до соціалізму на негативне. Додатковим аргументом стала доля маєтку в Андрушівці, який поглинула революція з її соціалістичними гаслами [13, кн. IX, с. 53] і потреби дипломатичної служби для УНР.

Виразнішим було ставлення М. Тишкевича до націоналізму. Воно полягало у відкиданні цієї ідеології як способу сприйняття та оцінки «Іншого». У спогадах він наголошував, що до часу поширення націоналізму «відношення до всього, що було українське, не тільки не було вороже, але явно було симпатичне. Якесь мовчавиве захоплення, якась неясна пошана для великої минувшини...» [13, кн. V, с. 35]. В іншому фрагменті йшлося про руйнівний вплив націоналізму: «діяльність польських ендеків, яка, хоч не виступила ще явно проти українських змагань, вносила антагонізм і суперечність інтересів двох національностей саме там, де їх зненависть завмерла була від століть» [14, кн. III, с. 226]. Ці цитати ілюструють консервативне тлумачення національного питання з наголосом на спільній історичній традиції та відсутності поділу за етнічною ознакою на «свій» і «чужий». На думку Тишкевича, завданням створеної в 1907 р. так званої крайової партії (офіційною назвою партії була «Польська крайова партія в Київській, Волинській і Подільській губерніях») було «згуртувати серйозні сили нашої суспільності проти чужинецьких націоналістів і революційного інтернаціоналізму» [14, кн. III, с. 226]. Слабкість крайової партії, нездатність польсько-українських «крайовців» вийти за межі станових інтересів, прийняття правобережними аристократами модерної польської ідентичності – все це зумовило завершення «крайового» періоду в світоглядній еволюції Тишкевича. З цього часу можна говорити про Тишкевича не тільки як «хлопомана», українського мецената і краснезнавця, а як представника консервативної течії в українському русі, для якого вирішальним в уявленнях про українство був територіальний

принцип.

Сутність територіального патріотизму М. Тишкевича добре відображена в описі ним моменту повернення в Україну після навчання у Вільно: «Переживання мої в цей день, яких не забуду, могу порівняти тільки з тим, що я почув, коли перший раз у життю приблизився до святого причастія» [13, кн. VII–VIII, с. 254]. Найбільше захоплення викликала природна ідилія узагальнена поняттям «батьківщини»: «Знав я Україну з Гоголя, а більше з оповідань, але вражіння, яке вона на мене зробила, було несподіване, раптове, захоплююче! Їхав я в червні 45 верств від станції Голендри, пахучим морем цвітучої пшениці, дубовими лісами. Під вечір мені показалися широкі ставки, коло них села й садки, а над ними блиснули зорі... «Тихі води, ясні зорі»... козацькі пісні. Я почув щось глибоко в душі, чого досі не знав... Таж це вона, моя батьківщина!» [13, кн. VII–VIII, с. 254].

«Уривки з спогадів» не дають чіткого уявлення про територіальні межі цієї «батьківщини». Найбільше в тексті оповідей про Правобережжя, значно менше відомостей про Лівобережну Україну. Сам Тишкевич пояснював це тим, що «Ми ліпше знали, що робилося в Петербурзі, а особливо в Парижі і Кракові, як по то бік ріки [Дніпра]. Хоч здається, що зрусифікована козацька Гетьманщина так само, як спольщена Правобережна Україна, жили однаково під оглядом суспільних відносин» [13, кн. V, с. 34]. Тільки згодом Тишкевич довідався про прояви українського руху на Лівобережжі – про діяльність графині Єлизавети Милорадович-Скоропадської, княгині Варвари Репніної, творчість Миколи Костомарова і Пантелеймона Куліша. Показовими є спроби Тишкевича порівнювати їх з діячами Правобережжя – Францішеком Духінським, Юзефом Богданом Залеським та іншими [13, кн. V, с. 34]. У свідомості М. Тишкевича українські землі по обидва боки Дніпра були частинами цілого.

Окремим сюжетом у спогадах є уявлення Тишкевича про Галичину. Він вказував на штучність провінції під назвою «Королівство Галичини і Володимирії...», в якому «справжня» Галичина задля централізації була об'єднана з Малопольщею. Так само відкидав Тишкевич окреслення «Східна Малопольща». Сутністю австрійської Галичини була двонаціональність [14, кн. III, с. 224]. Тишкевич симпатизував українському рухові в Галичині, був знайомий з галицькими політиками Кирилом Студинським, Костем Левицьким, о. Йосифом Боцяном, Олександром Барвінським. Довірливими були стосунки між Тишкевичем і митрополитом Андреем Шептицьким, що підтверджують листи митрополита до Тишкевича з часу Першої світової війни та Української революції [18]. Тишкевич не тільки добре знав суспільно-політичну ситуацією в Галичині, а й намагався на неї впливати в напрямі реалізації ідеї польсько-українського примирення [14, кн. III, с. 225].

У Галичині Тишкевич уперше зіткнувся з відкритим польсько-

українським конфліктом. Водночас він бачив різну польськість в Україні. На Правобережжі існувала давня традиція польської політичної нації з часів Речі Посполитої за формулою «русини польської нації» (*gente Rutheni, natione Poloni*). «Хлопоманство» місцевих аристократів, «українська школа» в польській літературі, діяльність Францішека Духінського і Міхала Чайковського – усе це приклади співіснування польського *natio* з русько-українським *gens*, яке хотів бачити Тишкевич як втілення «крайовій» ідеї. У той самий час зростав вплив польської націонал-демократії з її модерним націоналізмом, який виключав шляхетські уявленнями про польсько-українську єдність. Доки зберігався статус-кво між цими двома концепціями польського національного руху, доти Тишкевич не бачив Польщу ворожою щодо українства силою. Коли ж після провалу «крайової партії» стала очевидною нездатність консерваторів протистояти модерному націоналізму, а панівні позиції в польському русі зайняли ендеки, для Тишкевича поняття «польськості» стало синонімом «іншості». Погляди Р. Дмовського і його послідовників руйнували Тишкевичеву концепцію союзу двох народів [13, кн. IX, с. 54]. Ідея польсько-українського примирення, зокрема в Галичині, мала бути спрямована, у баченні Тишкевича, проти спільного ворога – Росії [14, кн. III, с. 225].

Критичне сприйняття Тишкевичем Росії мало ряд ідейних і особистих причин. На першому плані було негативне сприйняття русифікаторської політики царського уряду на Україні з метою втілити концепцію «єдиної руської народності». Такою метою Тишкевич пояснював і позитивні на перший погляд заходи, як-от відкриття шкіл і амбулаторій [13, кн. VII–VIII, с. 258]. Ставлення до Росії визначила й земельна політика царизму після 1864 р., яка завдала збитків маєтку Тишкевичів, змусила сім'ю на деякий час виїхати з України. У контексті загального неприйняття ідей націоналізму зрозумілою є реакція Тишкевича на проект модерної російської нації, який виник на зламі XIX–XX ст. й однозначно заперечував українцям у праві на самостійний розвиток. У цьому контексті найбільше критики від Тишкевича отримав Костянтин Победоносцев, обер-прокурор Синоду в 1880–1905 рр., якого автор спогадів порівнював із Леніним [14, кн. V, с. 779].

Інструментом русифікаторської політики Тишкевич уважав Православну Церкву [13, кн. VII–VIII, с. 258]. Підпорядкована тривалий час державному Священному («Святійшому») Синоду, Російська Православна Церква страждала на сервілізм, була знаряддям державної політики. Деяка частина церковної ієрархії, переважно на нижчих щаблях, подекуди демонструвала зацікавленість культурним українством, тоді як вищі священнослужителі в абсолютній більшості не мали інтересу до національного питання.

Крізь призму національних маркерів Тишкевич оцінював діяльність на Україні католицького кліру, пов'язуючи його з польськістю [13,

кн. VII–VIII, с. 258]. Були й винятки. Так, один із парохів костелу св. Миколая в Києві відправляв панахиду по Лесі Українці, спілкувався українською мовою [13, кн. VII–VIII, с. 258]. Сам Тишкевич був католиком, добре знав італійську й латинську мови. Під час перебування в Римі він нав'язав контакти з папами Пієм X і Бенедиктом XV. Тишкевич наголошував, що «Ватикан завше виступав у справі унії як покровитель і оборонець українців... Виступав у цій ролі не тільки проти Москви, але й Польщі» [14, кн. III, с. 230]. Як дипломатичний представник УНР Тишкевич відіграв важливу роль у формуванні позитивного ставлення Апостольської столиці до України, зокрема, як сам стверджував, домігся визнання папою римським української держави [17, арк. 1]. Це було визнання тільки *de facto*. Прихильний прийом Тишкевича і контакти на найвищому рівні свідчили про інтерес Ватикану до України, однак Апостольська столиця очікувала на міжнародно-правове рішення в Парижі стосовно української держави [3, с. 299].

Найважливішою віхою у діяльності М. Тишкевича як дипломата стала посада очільника української делегації у Парижі в 1919–1921 рр. У неопублікованій частині спогадів йдеться про початки цієї місії. Цей документ дає змогу зрозуміти роль для того часу аристократії в національному русі. Євген Онацький писав, що Тишкевич «зі своїм знанням європейського політичного життя і європейських мов надто відрізнявся в саді нашої дипломатії, що набиралася майже виключно з неможливої інтелігенції чи дрібної буржуазії, яка за кордоном Росії ніколи не була і чужинецьких відносин, ані чужих мов, за винятком російської або польської не знала» [4, с. 20]. Відгуки французької преси на призначення Тишкевича, крім відверто пропольських і проросійських видань, були позитивними, зокрема часопису Жоржа Клемансо «L'homme libre» [17, арк. 2].

Одним із завдань паризької місії Тишкевич уважав поширення в Європі інформації про Україну, вихід поза межі соціалістичних середовищ. Найбільшим досягненням стали зустрічі із маршалом Фердинандом Фошем, який висловився на підтримку самостійності України [17, арк. 3] і президентом Франції Раймоном Пуанкаре. Не такими знаковими, проте важливими, були зустрічі М. Тишкевича з іншими європейськими політиками й дипломатами – іспанськими, голландськими, румунськими, сербськими, французькими [17, арк. 2]. Тишкевич докладав зусиль, аби зацікавити Україною європейських фінансистів. У спогадах йдеться про значний інтерес до українського питання очільника «Credit Lyonnais», якого Тишкевич запевнив у готовності уряду УНР надати гарантії французьким підприємцям [17, арк. 4]. Інтерв'ю з Тишкевичем публікували французькі і швейцарські часописи, як-от «Le Temps», «Figaro», «Gasette de Lausanne», «Suisse Orient» [17, арк. 2].

Цих зусиль, утім, було замало для вирішення українського

питання, і не в останню чергу через позицію українських політиків. Попри розпорядження голови Директорії С. Петлюри про надання М. Тишкевичу права вирішувати всі поточні питання зовнішньої політики, міжпартійні суперечки й особисті конфлікти перешкоджали успіхові дипломатичної місії. Розголосу в європейській пресі набув конфлікт між делегатами-галічанами щодо розподілу повноважень. Соціалісти негативно ставилися до Тишкевича через його аристократичне походження та прагнули відсторонити від дипломатичної роботи [11, с. 607]. Сам Тишкевич зазначав, що «члени української делегації не могли розібратися, чого саме бажає Україна і прихильні нам говорили: Вам треба змінити склад делегації, бо вона тільки компрометує Ваше правительство, роблючи різними виступами враження, що український уряд сам не знає, чого він бажає» [11, с. 607]. Така ситуація формувала в очах представників країн Антанти ставлення до української державності як до «авантюри купки недоспілих політиків» [17, арк. 1].

Мемуари Михайла Тишкевича порівняльні з мозаїкою, спроба скласти яку дає змогу отримати значний обсяг інформації про український консерватизм зі зламу XIX–XX ст. Написані головню в останнє десятиліття життя автора, вони розкривають уже сформовані його погляди як людини з модерною українською ідентичністю. «Уривки з спогадів» дають змогу відтворити баченням Тишкевичем територіальних меж України, релігійну й земельну ситуацію, ставлення до поляків і росіян. Зі спогадів видно причини, етапи та особливості світоглядної еволюції автора. У цьому допомагають сюжети про «хлопоманство», непорозуміння із сусідами-шляхтичами, про зацікавлення історією рідного краю. Ці сюжети виказують чинники, які мали вплив на формування Тишкевича як українського консерватора.

Інтелектуально продуктивним може стати порівняння світоглядної еволюції Тишкевича з досвідом Павла Скоропадського, який походив з давнього козацького роду, був представником російського дворянства, мав розвинутий локальний культурницький патріотизм у межах «малоросійської» ідентичності, а також пройшов дуалістичний українсько-російський етап у становленні української ідентичності [8]. Попри спільні сюжети про родове «українофільство», маєтності й аристократичне середовище, між спогадами Тишкевича і Скоропадського є суттєва відмінність. Мемуари гетьмана, опубліковані в 1919 р., відображають дуалістичний етап його ідентичності та пояснюють чимало особливостей державницького проекту, як і причини його невдачі. Поза текстом залишилася значна частина життя Скоропадського та його еволюції до модерного українства. Спогади Тишкевича написані наприкінці життя, а відтак вони є панорамним оглядом власного життя з позиції сформованого новочасного українського консерватора.

Спогади Тишкевича не є самодостатнім історичним джерелом. Їх інформативність проявляється у поєднанні з історіографією, яка дає

змогу накласти спогадовий матеріал на різні пізнавальні контексти. Наприклад, діяльність «крайової партії» висвітлена у мемуарах дуже стисло, натомість залучення праць Наталії Черкаської й Алєся Смялянчука дають ширше розуміння феномену «крайовства», зокрема його ідейного підґрунтя. Подібно з діяльністю Тишкевича на чолі української делегації у Парижі. Зосередившись у тексті на власній діяльності з популяризації українства, він не згадує про перепони, які створював для місії сам український уряд. На прикладі цієї діяльності видно брак серед української еліти освічених представників аристократичного середовища. Зусиль одного Тишкевича було в той час замало для досягнення успішного для України підсумку Паризької мирної конференції, проте освіченість Михайла Тишкевича, увага до нього з боку європейської преси, вміння знаходити порозуміння із представниками вищих дипломатичних та урядових кіл дають змогу до певної міри уявити потенціал українства за умови залучення до українського руху аристократичного середовища.

Література:

1. Бовуа, Д. Битва за землю в Україні, 1863–1914: Поляки в соціоетнічних конфліктах / Даніель Бовуа / Пер. з фр. З. Борисюк. – К., 1998.
2. Василенко, В. Вітчизна як імператив буття / Володимир Василенко // Вірити в Україну. Зі спадщини графа Михайла Тишкевича. – Львів: Друкарські куншти, 2009. – С. 59–115.
3. Гентош, Л. Ватикан і виклики модерності: східноєвропейська політика папи Бенедикта XV та українсько-польський конфлікт у Галичині (1914–1923) / Ліліана Гентош. – Львів: ВНТЛ-Класика, 2006.
4. Господин, А. Три визначні дипломати: Граф М. Тишкевич, князь І. Токаржевський-Карашевич і барон М. Василько / Андрій Господин. – Вінніпег, 1989.
5. Граф Михайло Тишкевич [некролог] // Діло (Львів). – 1930. – Ч. 172. – 7 серпня. – С. 1–2.
6. Грицак, Я. Українська революція 1914–1923: нові інтерпретації / Ярослав Грицак. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um2-3/ProblemyIstoriografiji/2-NRYTSAK%20Yaroslav.htm/> – Доступ 30.10.2014 р.
7. Миллер, А. Украинский вопрос в Российской империи / Алексей Миллер. – К.: Laurus, 2013.
8. Скоропадський, П. Спогади. Кінець грудня 1917 – грудень 1918 /

- Павло Скоропадський. – Київ; Філадельфія, 1995.
9. Смялянчук, А. Паміж краєвасцю і націянальній ідэяй: Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях. 1864–1917 / Алєсь Смялянчук. – Гродна: ГрДУ, 2001.
  10. Соловійова, В. Дипломатична діяльність українських урядів у мемуарній літературі / Вікторія Соловійова // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – 2003. – Вип. XVI. – С. 164–174.
  11. Соловійова, В. Михайло Тишкевич – український дипломат і політичний діяч / Вікторія Соловійова // Україна дипломатична (Київ). – 2006. – № 7. – С. 591–611.
  12. Тишкевич, М. Василь Тишкевич, воєвода підляшський маршалок господарський і гетьман дворний В. Кн. Литовсько-руського (1523–1571): історично-генеалогічна розвідка / Михайло Тишкевич // Записки Наукового товариства імени Шевченка. – Львів, 1920. – Т. СХХІХ. – С. 1–32.
  13. Тишкевич, М. Уривки з спогадів // Літературно-науковий вістник. – Львів, 1928. – Кн. III. – С. 229–241; Кн. V. – С. 29–36; Кн. VII–VIII. – С. 250–260; Кн. IX. – С. 52–58.
  14. Тишкевич, М. Уривки з спогадів // Літературно-науковий вістник. – Львів, 1929. – Кн. III. – С. 224–230; Кн. V. – С. 760–785.
  15. Тонсор, С. Консервативний пошук ідентичності / Стівен Тонсор // Консерватизм: Антологія. 2-ге вид. / Упор. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: ВД «Простір», «Смолоскип», 2008. – С. 460–471.
  16. Хома, І. Апостольський престол і Україна, 1919–1922 / Іван Хома. – Рим, 1987.
  17. Центральний державний історичний архів України у м. Львові. – Ф. 681 (Тишкевич Михайло). – Оп. 1. – Спр. 4. – 8 арк.
  18. Центральний державний історичний архів України у м. Львові. – Ф. 681 (Тишкевич Михайло). – Оп. 1. – Спр. 4. – Спр. 20. – Арк. 36–64.
  19. Черкаська, Н. Польська шляхта на Правобережній Україні початку ХХ століття: національна ідея чи крайова ідеологія? / Наталія Черкаська // Український археографічний щорічник. – Київ, 2007. – Вип. 12. – С. 186–206.

Теми дипломних робіт магістрів та спеціалістів, захищених на історичному факультеті у 2015 році

Кафедра історії України

- АЛІЄВА Ельвіна Вугарівна. Селянська сім'я Харківщини в повоснні роки (1945-1991 рр.). Науковий керівник – доц. Бердута М.З.
- БІЛЕЦЬКА Ольга Олександрівна. Політична діяльність гетьмана Пилипа Орлика. Науковий керівник – доц. Журавльов Д.В.
- БІСКУП Дмитро Васильович. Націоналізм М. Міхновського в контексті європейського досвіду ХІХ – початку ХХ ст. Науковий керівник – доц. Журавльов Д.В.
- БОЖЕНКО Анастасія Олегівна. Стиль життя харківських міських обивателів у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Науковий керівник – проф. Посохова Л.Ю.
- БУХАЛО Оксана Сергіївна. Образ жінки в періодичних виданнях України (1920-1940-і рр.). Науковий керівник – проф. Посохова Л.Ю.
- ВОЛИНСЬКИЙ Владислав Володимирович. Чорноморські козаки на Кубанському кордоні: еволюція військової справи (початок ХІХ – 1864 р). Науковий керівник – доц. Журавльов Д.В.
- ДАВИДИЧ Юлія Володимирівна. Становище безпритульних та дітей-сиріт Харківщини у 1941-1945 рр. Науковий керівник – доц. Майстренко В. С.
- ЗІНЧЕНКО Анатолій Васильович. Денікінський режим на українських землях. Науковий керівник – проф. Наумов С.О.
- КОВАЛЬ Юлія Юріївна. «Кубанське питання» в діяльності українських урядів 1917-1918 рр. Науковий керівник – проф. Наумов С.О.
- КОРНІЄНКО Ольга Вікторівна. Модний одяг: між ідеологією та повсякденністю (на матеріалах УРСР 1964-1991 рр.). Науковий керівник – доц. Куліков В.О.
- МАСЛЕНКОВА Юлія Олександрівна. Дитяча література, як засіб формування культу Леніна в Україні. Науковий керівник – доц. Куліков В.О.
- СЕРГІЄНКО Тетяна Юріївна. Діяльність Ізюмського повітового земства 1864-1918 рр. Науковий керівник – доц. Бердута М.З.

**Теми дипломних робіт магістрів та спеціалістів,
захищених на історичному факультеті у 2015 році**

- СКОРИК Євгенія Валеріївна. Благодійно-меценатська діяльність купців, підприємців та заможних землевласників Харківської губернії (II половина XIX ст. – початок XX ст.). Науковий керівник – доц. Бердута М.З.
- ШЕВЧУК Марина Сергіївна. Повсякденне життя мешканок Харківщини в роки нацистської окупації в 1941-1943 рр. Науковий керівник – проф. Посохова Л.Ю.

Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків

- БАРАБАШ Ігор Михайлович. «Регіональна» адміністрація Римської імперії в I-III ст. н.е. Науковий керівник – проф. Сергеев І. П.
- БОГОМАЗОВА Людмила Миколаївна. Східна політика тріумвіра Марка Антонія. Науковий керівник – доц. Литовченко С. Д.
- ДУДЧЕНКО Дар'я Валеріївна. Побут та духовна культура в пізньовізантійському Херсоні XII-XIVст. Науковий керівник – проф. Сорочан С. Б.
- КАПУСТИН Євген Олександрович. Роль культу Аполлона в релігійній системі ольвійського поліса VI до н.е. – I ст. н.е. Науковий керівник – доц. Ручинська О. А.
- МАНЧЕНКО Анастасія Сергіївна. Еволюція уявлень про ідеал громадянина та воїна в архаїчну та класичну епохи. Науковий керівник – доц. Токарев А. М.
- ТКАЧЕНКО Олена Андріївна. Візантія в системі зовнішньої політики північноіталійських республік в кін. X-XIV ст. Науковий керівник – доц. Домановський А. М.
- ШАПОВАЛЕНКО Анастасія Олександрівна. Соціально-політичний розвиток і культура Римської імперії в часи принципату Адріана. Науковий керівник – доц. Мартем'янов О. П.
- ШКОЛЬНА Анастасія Андріївна. Готичний стиль в церковній архітектурі західноєвропейського середньовіччя на прикладі Франції та Німеччини в XII-XVI ст. Науковий керівник – доц. Домановський А. М.
- ЯЦИНА Ангеліна Ігорівна. Суспільство та культура Егейського світу (III – II тис. до н.е.) . Науковий керівник – доц. Мартем'янов О. П.

Кафедра нової та новітньої історії

- ГОНЧАРОВА Тетяна Григорівна. Роль ХДС/ХСС в становленні ФРН. Науковий керівник – проф. Пугач Є. П.
- ДУБ'ЯГА Євген Олександрович. Поляки в політичному, економічному та культурному житті Російської імперії в 1864-1914 рр. Науковий керівник – проф. Пугач Є. П.
- ШПИТАЛЕНКО Катерина Олександрівна. Національно-визвольний та соціалістичний рухи у громадському житті Королівства Польського кінця XIX – початку. XX ст. Науковий керівник – проф. Пугач Є. П.
- КАШТАНОВ Кирило Альбертович. Третій фронт «холодної війни»: Близький Схід в протиставленні наддержав (1953-1964 рр.). Науковий керівник – доц. Страшнюк С. Ю.
- ШЕВЧЕНКО Віталій Миколайович. Зовнішня політика Сербії: ідеологічне підґрунтя та реалізація у 1844-1914 рр. Науковий керівник – доц. Страшнюк С. Ю.
- ОВСЯННИКОВА Валерія Валеріївна. Торгівля в системі російсько-китайських відносин кінця XVII – початку XX вв. Науковий керівник – доц. Тумаков О. І.
- ШАРАЙ Анастасія Григорівна. Російсько-англійські протиріччя в Китаї в 90-х роках XIX ст. – 1907 р. Науковий керівник – доц. Тумаков О. І.
- ПОРХУН Тетяна Сергіївна. Бітники у соціокультурних процесах США наприкінці 1940-х – середині 1970-х років. Науковий керівник – доц. Миколенко Д. В.
- ШЕБУНЯЄВА Дар'я Ігорівна. Російсько-польські відносини 1918-1921 рр. Науковий керівник – доц. Йолкін А. І.
- МЕЩЕРЯКОВ В'ячеслав Віталійович. Америко-іракські відносини в період 1979–1991 рр. Науковий керівник – доц. Миколенко Д. В.
- СИЛЕНКО Анастасія Володимирівна. Гюстав Курбе: формування поглядів, суспільно-політична діяльність, спадщина. Науковий керівник – доц. Миколенко Д. В.
- ФЕДОТА Євгеній Григорович. Британо-американські відносини в 1939–1979 рр. Науковий керівник – доц. Миколенко Д. В.

Кафедра історіографії, джерелознавства та археології

- БІБІК Оксана Вікторівна. Викладання та дослідження історії мистецтва в російських імператорських університетах України (1863-1920). Науковий керівник – доц. Павлова О. Г.
- ВІДНЯК Анастасія Миколаївна. Вивчення християнських пам'яток вченими-мистецтвознавцями Наддніпрянської України (остання чверть XIX – початок XX ст.). Науковий керівник – доц. Павлова О. Г.
- ГНЕЗДІЛОВ Олег Олегович. Виникнення та діяльність топонімічної комісії при Харківському міськвиконкому (1989-2015). Науковий керівник – проф. Куделко С. М.
- ЛИСЕНКО Вероніка Олегівна. Народ рома Східної Європи в сучасних дискурсах. Науковий керівник – проф. Петровский В. В.
- НАУМЕНКО Сергій Тулкінович. Спогади Микити Сергійовича Хрущова: проблема достовірності. Науковий керівник – проф. Куделко С.М.
- ПОПОВА Наталія Олександрівна. Харків як регіональний центр міжнародної дипломатичної діяльності (1917-1934 гг.) Науковий керівник – проф. Куделко С. М.
- ТРУБЧАНИНОВ Владлен Олександрович. Василь Єрмілов. Харківський авангард у дзеркалі публіцистики та історіографії. Науковий керівник – проф. Куделко С. М.
- ХОРОШКО Дар'я Вікторівна. Військова медицина в Російській імперії в другій половині XIX ст. – на початку XX ст.: джерела та історіографія. Науковий керівник – проф. Каплін О. Д.
- БЄЛІКОВ Юрій Ігоревич. Знахідки наступальної зброї скіфського часу в басейні Сіверського Дінця. Науковий керівник – доц. Мизгін К. В.
- БІЛОКУДРЯ Оксана Володимирівна. Поховання амазонок степової Скіфії II пол. V – IV ст. до н.е. Науковий керівник – доц. Скирда В.В.
- БОГДАНОВ Ігор Юрійович. Кафа – центр супротиву османській агресії у другій половині XV ст. (за матеріалами археологічних досліджень). Науковий керівник – доц. Шрамко І. Б.
- ЖУКОВА Аліна Вадимівна. Тварини в культовій практиці племен лісостепової Скіфії в VII – VI ст. до н.е. (за матеріалами поселень). Науковий керівник – доц. Шрамко І. Б.
- САРИБЕКЯН Анаїт Нверівна. Гончарні традиції населення Більського городища другої половини VI- початку V ст. до н.е. Науковий керівник – доц. Шрамко І. Б.

- СЕМЕНЮТА Олена Михайлівна. Супроводжувальний інвентар поховань V - початку IV ст. до н.е. Дніпровського лісостепу. Науковий керівник – доц. Шрамко І. Б.
- СКАБ'ЯК Марія Іванівна. Орнаментація столового посуду Більського городища другої половини VIII – першої половини VII ст. до н.е. Науковий керівник – доц. Шрамко І. Б.
- ЛОБЕНКО Сергій Валерійович. Авіаційна техніка як специфічний вид пам'яток історії науки і техніки. Науковий керівник – доц. Павлова О. Г.

Кафедра історії Росії

- АЛЕКСЕЄНКО Владислав Сергійович. Створення російського воєнно-морського флоту у першій чверті XVIII ст. Науковий керівник – проф. Духопельников В.М.
- ОЖИГАНОВ Дмитро Ігорович. Вплив рішень секретних Комітетів Миколи I на перетворення 1860-х рр. Науковий керівник – проф. Духопельников В.М.
- КАРТАШОВ Олександр Ігорович. Юлій Семенович Цауне – видатний харківський архітектор. Науковий керівник – проф. Волосник Ю.П.
- ПЛАХУТІНА Марина Анатоліївна. Дозвілля городян Радянської України в 20-ті рр. XX ст. Науковий керівник – проф. Волосник Ю.П.
- ГАВРИЛЕНКО Артем Вікторович. Життя і військова діяльність В.І. Чуйкова. Науковий керівник – проф. Волосник Ю.П.
- ЗАХАРОВА Анна Володимирівна. Репрезентація образів французів і англійців на сторінках російської періодики (кінець XIX – початок XX ст.). Науковий керівник – проф. Чорний Д.М.
- КУРИЛО Олександра Юріївна. Політика Російської імперії у сфері освіти (1801–1855 рр.). Науковий керівник – проф. Чорний Д.М.

Список скорочень

АМА – Античний мир и археология.

РГВА – Российский государственный военный архив

ДАХО – Державний архів Харківської області

ВУЦВК – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет

ГДА СБУ – Галузевий державний архів Служби безпеки України

ПСЗРИ – Полное собрание законов Российской империи

ARCE – Journal of the American Research Center in Egypt.

Відомості про авторів

Богомазова Людмила Миколаївна – магістр, випускник історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Гончарова Наталія Олександрівна – канд. іст. наук, доцент, докторант кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

Льницький Василь Іванович – канд. іст. наук, доцент кафедри нової та новітньої історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Корочанська Анна Олександрівна – здобувач кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Запорізького національного університету

Курьянович Олександр Вікторович – канд. іст. наук, доцент, архівіст спільного підприємства «Софтформ» (Республіка Білорусь, м. Мінськ)

Лапченко Анастасія Сергіївна – старший лаборант кафедри історії України Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Лехнюк Роман Олегович – аспірант кафедри новітньої історії України Львівського національного університету імені Івана Франка

Лісенко Світлана Васиївна – аспірантка кафедри історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Махоніна Онисія Геннадіївна – здобувач кафедри історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Моргун Олег Володимирович – аспірант кафедри нової та новітньої історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Походнякова Альона Сергіївна – студентка Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Рачков Євген Сергійович – аспірант кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Скворцова Інна Анатоліївна – аспірант кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені І. Огієнка

Fijuth-Dudek Agata – магістр, співробітник Польського інституту національної пам'яті, Люблінська філія

Федорченко Олег Володимирович – канд. іст. наук, в. о. доцента кафедри теорії держави і права, філософії та гуманітарних дисциплін Міжнародного університету бізнесу і права (м. Херсон)

Широколава Михайло Володимирович – викладач кафедри соціально-економічних дисциплін комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія»

Наукове видання

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ТА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Збірник наукових праць

Випуск 18

Українською, російською та англійською мовами

Відповідальний за випуск П. В. Єремєєв

Комп'ютерне верстання М. В. Гречишкіна

Макет обкладинки І. М. Дончик

Підписано до друку 01.07.2015. Формат 60×84/16.

Папір офсетний. Друк ризографічний.

Ум. друк. арк. Обл.-вид. арк.

Тираж 100 пр.

61022, Харків, майдан Свободи, 4

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Надруковано: